

Michał Kuryłowicz

POLITYKA ZAGRANICZNA UZBEKISTANU WOBEC ROSJI

**POLITYKA ZAGRANICZNA
UZBEKISTANU
WOBEC ROSJI**

Pod redakcją Mieczysława Smolenia, Joachima Dieca i Anny Jach

Tom 19

Michał Kuryłowicz

**POLITYKA ZAGRANICZNA
UZBEKISTANU
WOBEC ROSJI**

Kraków

© Copyright by Michał Kuryłowicz, Kraków 2014

Recenzenci:

dr hab. Stanisław Bieleń, prof. UW

prof. dr hab. Mieczysław Smoleń

Opracowanie redakcyjne:

Ewa Popielarz

Projekt okładki:

Emilia Dajnowicz

Na okładce: okolice miejscowości Koczkor (Kirgistan), fot. E. Żak

ISBN: 978-83-7638-546-4

Książka wydana dzięki pomocy *de minimis*
z Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego oraz dofinansowana przez
Wydział Studiów Międzynarodowych i Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego

KSIĘGARNIA AKADEMICKA

ul. św. Anny 6, 31-008 Kraków

tel./faks: 012 431 27 43, 012 663 11 67

e-mail: akademicka@akademicka.pl

Księgarnia internetowa:

www.akademicka.pl

Spis treści

Wprowadzenie	7
Podstawy teoretyczne	11
Podstawowe pojęcia	24
Rozdział 1. Perspektywa historyczna stosunków uzbecko-rosyjskich.....	29
1.1. Ostatnia kolonia. Charakter rosyjskiej dominacji w regionie.....	30
1.1.1. Podbój Azji Centralnej.....	32
1.1.2. Turkiestan i „rosyjski” wymiar kolonializmu.....	35
1.1.3. <i>Status quo</i> . Dlaczego Azja Centralna nie stała się drugim Kaukazem?.....	38
1.1.4. Buchara i Chiwa – stabilność przede wszystkim	39
1.1.5. Inteligencja muzułmańska – w stronę Rosji?	42
1.1.6. Wojna i rewolucja lutowa.....	44
1.2. Rewolucja październikowa i „nowy” kolonializm. Okres ZSRS.....	47
1.2.1. Turkiestan: rewolucja „rosyjska” i kontrrewolucja „muzułmańska”	49
1.2.2. Podziały wśród ludności muzułmańskiej	52
1.2.3. Buchara i Chiwa – nagła, radykalna zmiana.....	56
1.2.3. Sojusz bolszewików z dżadidami. Rewolucja „narodowa” w Azji Centralnej	57
1.2.5. Korienizacja partii i „szturm” na tradycję	61
1.2.6. Kolonializm sowiecki. Tradycja i modernizacja	65
1.2.7. Powojenna stabilizacja. „Era” Szarafa Raszydowa	69
1.2.8. Afera „bawełniana” i zaburzenie <i>status quo</i> w republice	73
1.2.9. <i>Pierestrojka</i> i „nieoczekiwana” wolność	74
Rozdział 2. Współczesny Uzbekistan. Wyznaczniki wewnętrzne polityki zagranicznej państwa	79
2.1. Środowisko geograficzne Uzbekistanu i jego konsekwencje polityczne.....	79
2.2. Potencjał demograficzny Uzbekistanu.....	84
2.3. Transformacja gospodarcza i potencjał ekonomiczny republiki	90
2.4. Czynniki militarne.....	102
2.5. Charakter systemu politycznego Uzbekistanu.....	104
2.6. Uzbecka koncepcja polityki zagranicznej	111

Rozdział 3. Uzbekistan na arenie międzynarodowej.....	117
3.1. Ewolucja najbliższego otoczenia zewnętrznego.....	117
3.1.1 Pierwsze dziesięciolecie niepodległości	119
3.1.1.1. Aktywność Uzbekistanu wobec konfliktu tadżyckiego.....	119
3.1.1.2. Skutki niestabilności Afganistanu	122
3.1.1.3. Stosunki z Kazachstanem i Kirgistanem.....	125
3.1.1.4. Współpraca z krajami islamskimi	127
3.1.2. Wojna z terroryzmem i jej skutki regionalne	130
3.1.2.1. Uzbekistan w koalicji antyterrorystycznej	130
3.1.2.2. Uzbekistan wobec sąsiadów z obszaru postsowieckiego	132
3.1.2.3. Wektor chiński w polityce Taszkentu	137
3.2. Rosyjskie koncepcje polityki zagranicznej wobec Azji Centralnej i jej aktywność w regionie.....	139
3.2.1. Etapy formowania strategii regionalnej Federacji Rosyjskiej.....	139
3.2.2. Aktywność Rosji w Azji Centralnej	144
Rozdział 4. Polityka zagraniczna Uzbekistanu wobec Rosji: 1991-2013.....	151
4.1. Trud niepodległości (1992-1993).....	153
4.1.1. Problem Tadżykistanu.....	153
4.1.2. Strefa rublowa	155
4.2. Budowanie niezależności (1994-1998).....	158
4.2.1. Relacje bilateralne: ochłodzenie, potem odprężenie	158
4.2.2. Priorytety: armia i gospodarka	161
4.2.3. Niechęć wobec integracji pod egidą Rosji.....	163
4.2.4. Współpraca z Zachodem	166
4.3. Rok 1999 – próba zmiany wektora polityki zagranicznej.....	167
4.4. „Kryzys batkański” i ponowne zbliżenie z Rosją (1999-2001).....	170
4.5. Wojna z terroryzmem – zwrot ku sojuszowi z USA (2001-2003)	173
4.5.1. Koalicja antyterrorystyczna.....	173
4.5.2. Wewnętrzne ograniczenia sojuszu ze Stanami Zjednoczonymi.....	174
4.6. Zbliżenie z Rosją w obliczu konfliktów wewnętrznych (2003-2006)	177
4.6.1. Partnerstwo strategiczne.....	177
4.6.2. Andżan i Układ sojuszniczy z Rosją	179
4.7. Ponowna odbudowa niezależności (po 2006 roku).....	182
Zakończenie.....	189
Bibliografia	197
Indeks nazwisk	209
Indeks geograficzny	215
Резюме	219
Aneksy	225

Wprowadzenie

Na tym obszarze w ciągu dwu tysięcy lat istniało wiele państw, zmieniały się ludy, ale utrzymywały się ramy skłaniające ludzi do uznawania wspólnoty. (...) Mimo przyjęcia islamu bardzo trudno powiedzieć coś ścisłego o przynależności cywilizacyjnej ludzi zamieszkujących Azję Środkową. Określenie takie pojawia się, gdy ludy te (...) stanęły w wieku XIX i XX wobec presji kolonialnej Rosji. (...) Klęska w starciu z rewolucją rosyjską wydawała się definitywnym kresem cywilizacji ludów Azji Środkowej. A jednak po rozpadzie Związku Radzieckiego ujawnia się tam trwające w głębi poczucie odrębności¹.

„Cud rozmnożenia”, który dokonał się w grudniu 1991 roku, oznaczał daleko więcej niż pojawienie się kilkunastu nowych stolic na mapie politycznej Eurazji. Jednym z najdonioślejszych następstw rozpadu Związku Socjalistycznych Republik Sowietkich była postępująca regionalizacja zajmowanego przezeń gigantycznego, bo liczącego ponad 22 mln km² powierzchni, terytorium². Granice Rosji – naturalnego (oraz prawnomiędzynarodowego) następcy komunistycznego mocarstwa – przesunęły się daleko na północ i wschód względem rubieży ZSRS. Pozostałe organizmy polityczne zajęły z kolei miejsce republik związkowych usytuowanych „wyspowo” wzdłuż zachodnich i południowych obrzeży byłego imperium³. Łączące je dotychczas więzi polityczne i ekonomiczne, ukształtowane w ramach jednego państwa, uległy naturalnemu osłabieniu z uwagi na

¹ J. Kieniewicz, *Wprowadzenie do historii cywilizacji Wschodu i Zachodu*, Warszawa 2003, s. 97-100.

² J. Diec, *Wstęp. W poszukiwaniu istoty przemiany*, [w:] *Rozpad ZSRR i jego konsekwencje dla Europy i świata*, cz. 3: *Kontekst międzynarodowy*, red. J. Diec, Kraków 2011, s. 13-17.

³ Mieczysław Smoleń przekonuje w pracy *Stracone dekady. Historia ZSRR 1917-1991*, iż status republiki związkowej mogło uzyskać jedynie terytorium liczące co najmniej milion mieszkańców, samowystarczalne gospodarczo, wreszcie położone wzdłuż granic Związku Sowietkiego. Zob. M. Smoleń, *Stracone dekady. Historia ZSRR 1917-1991*, Warszawa-Kraków 1994, s. 110.

fakt ogromnych odległości oraz granic oddzielających poszczególne „wyspy”: Europę Wschodnią, Kaukaz Południowy oraz Azję Centralną. Powstałe tam nowe organizmy polityczne, zmagając się z kryzysem okresu transformacji ustrojowej, musiały też na nowo rozpoznać swoje otoczenie międzynarodowe, zawężone w międzyczasie do własnego regionu.

Jednym z głównych priorytetów w polityce zagranicznej tych państw stało się wypracowanie na nowo stosunków z Rosją. Ta ostatnia borykała się co prawda z nie mniejszymi problemami transformacyjnymi niż jej sąsiedzi, bynajmniej jednak nie zrezygnowała z ambicji przywódczych na obszarze byłego ZSRS. Rosyjskie dążenia do ugruntowania własnej strefy wpływów spotkały się ze zróżnicowaną odpowiedzią obiektów tych dążeń – czyli państw postsowieckich. Najbardziej asertywną politykę realizowały republiki nadbałtyckie: Litwa, Łotwa i Estonia, konsekwentnie dystansujące się wobec Rosji i ciężące ku innym centrom polityki globalnej. Wyrazistym efektem owego ciężenia było wstąpienie w 2004 roku całej trójki do Unii Europejskiej oraz NATO⁴. Inaczej prezentowała się polityka zagraniczna – czy też, ściślej ujmując, polityki zagraniczne – tych krajów, które zdecydowały się przystąpić do nowej formuły integracyjnej: Wspólnoty Niepodległych Państw (WNP). Skłoniły się one do utrzymania bliższych relacji – zwłaszcza ekonomicznych – z Rosją. Nie było to jednak równoznaczne z automatycznym uznaniem hegemonicznej pozycji Federacji Rosyjskiej w przestrzeni postsowieckiej. Radykalnie zmieniające się w ostatnich latach relacje Moskwy z Kijowem i Tbilisi są tego wymownym dowodem.

O ile dynamika stosunków międzynarodowych w Europie Wschodniej i na Kaukazie Południowym jest stałym obiektem zainteresowania polskich internacjologów w ostatnich latach (do czego niewątpliwie przyczynia się aktywizacja tamtejszych konfliktów politycznych), o tyle polityka zagraniczna państw z obszaru Azji Centralnej pozostaje wciąż na marginesie rozważań badaczy. W istniejących opracowaniach dominuje spojrzenie na rosyjską politykę w tym regionie, brakuje natomiast kompleksowej analizy interesów krajów regionu – również w relacjach z byłym hegemonem.

Stosunki uzbecko-rosyjskie stanowią najczęściej element rozważań autorów poruszających szersze zagadnienia: politykę zagraniczną Federacji Rosyjskiej oraz jej interesy na obszarze byłego ZSRS. Wśród tych opracowań na szczególną uwagę zasługują takie monografie, jak: *Tożsamość międzynarodowa Federacji Rosyjskiej* autorstwa Stanisława Bielenia⁵, *Rosja w XXI wieku. Gracz światowy czy koniec gry?* Agnieszki Bryc⁶ oraz *Polityka Federacji Rosyjskiej na obszarze WNP* autorstwa Agaty Włodkowskiej⁷, a także następujące dokonania zbiorowe: *Rosja*

⁴ M. Smoleń, *op. cit.*, s. 16-17.

⁵ S. Bielen, *Tożsamość międzynarodowa Federacji Rosyjskiej*, Warszawa 2006.

⁶ A. Bryc, *Rosja w XXI wieku. Gracz światowy czy koniec gry?*, Warszawa 2009.

⁷ A. Włodkowska, *Polityka Federacji Rosyjskiej na obszarze WNP*, Toruń 2006.

w okresie prezydentury Władimira Putina, pod redakcją Stanisława Bielenia i Alicji Stępień-Kuczyńskiej⁸; *Polityka Federacji Rosyjskiej wobec państw członkowskich WNP*, pod redakcją Erharda Cziomera i Marka Czajkowskiego⁹; *Federacja Rosyjska w stosunkach międzynarodowych*, pod redakcją Andrzeja Czarnockiego i Ireneusza Topolskiego¹⁰; czy też dwa opracowania zbiorowe wydane w Lublinie pod redakcją Tomasza Kapuśniaka¹¹. Nie można również w tym kontekście pominąć tomu, który ukazał się pod redakcją Walentego Baluka¹², oraz podobnego w charakterze opracowania: *Polityka zagraniczna i bezpieczeństwa na obszarze Wspólnoty Niepodległych Państw*, pod redakcją Agnieszki Leguckiej i Kazimierza Malaka¹³. Poszczególne aspekty – gospodarcze i militarne – relacji uzbecko-rosyjskich można odnaleźć na stronach takich książek, jak: *Geopolityka rurociągów. Współzależność energetyczna a stosunki międzypaństwowe na obszarze postsowieckim* pod redakcją Ernesta Wyciszkieвича¹⁴ oraz *Siła militarna w polityce zagranicznej Federacji Rosyjskiej* autorstwa Ireneusza Topolskiego¹⁵.

Zagadnienie polityki zagranicznej Uzbekistanu podejmowane było w polskiej nauce o stosunkach międzynarodowych kilkakrotnie. W 2001 roku nakładem wydawnictwa Elipsa ukazała się, napisana pod redakcją naukową Tadeusza Bodio, wspólna polsko-uzbecka praca poświęcona wspomnianej republice: *Uzbekistan. Historia – społeczeństwo – polityka*. Jedną z części tej książki porusza wybrane aspekty polityki zagranicznej Uzbekistanu, w tym zwłaszcza stosunki uzbecko-polskie¹⁶. Dwa lata później, w kwartalniku „Polski Przegląd Dyplomatyczny”,

⁸ *Rosja w okresie prezydentury Władimira Putina*, red. S. Bieleń, A. Stępień-Kuczyńska, Toruń 2008.

⁹ *Polityka Federacji Rosyjskiej wobec państw członkowskich WNP*, red. nauk. E. Cziomer, M. Czajkowski, Kraków 2006.

¹⁰ *Federacja Rosyjska w stosunkach międzynarodowych*, red. A. Czarnocki, I. Topolski, Lublin 2006.

¹¹ *Wspólnota Niepodległych Państw. Fragmegracja – bezpieczeństwo – konflikty etniczne*, red. T. Kapuśniak, Lublin–Warszawa 2011, *Studia Wschodnie Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej*; *Federacja Rosyjska – Wspólnota Niepodległych Państw*, red. idem, Lublin–Warszawa 2011, *Studia Wschodnie Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej*.

¹² *Polityka zagraniczna i bezpieczeństwa krajów Wspólnoty Niepodległych Państw*, red. W. Baluk, Wrocław 2008.

¹³ *Polityka zagraniczna i bezpieczeństwa na obszarze Wspólnoty Niepodległych Państw*, red. A. Legucka, K. Malak, Warszawa 2008.

¹⁴ *Geopolityka rurociągów. Współzależność energetyczna a stosunki międzypaństwowe na obszarze postsowieckim*, red. E. Wyciszkievicz, Warszawa 2008.

¹⁵ I. Topolski, *Siła militarna w polityce zagranicznej Federacji Rosyjskiej*, Lublin 2004.

¹⁶ *Uzbekistan. Historia – społeczeństwo – polityka*, red. nauk. T. Bodio, Warszawa 2001, cz. 5: *Polityka zagraniczna*, s. 375-476, *Współczesna Azja Centralna*. Zagadnieniu stosunków uzbecko-polskich poświęcone zostały dwa rozdziały tej części, obejmujące łącznie 42 strony tekstu. Pozostałe rozdziały dotyczą uwarunkowań geopolitycznych pozycji międzynarodowej tego kraju, zagadnienia udziału republiki w transzajatyckich szlakach transportowych, współpracy ekonomicznej z organizacjami międzynarodowymi, polityki bezpieczeństwa regionalnego

wydawanym przez Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, ukazał się artykuł Adama Eberhardta, podsumowujący dwanaście lat uzbeckiej dyplomacji¹⁷. Zagadnienie to zanalizowane zostało również w tekście Miłosza Sajnoga, zawartym w wydany w 2008 roku pod redakcją Walentego Baluka tomie poświęconym polityce zagranicznej i bezpieczeństwa państw WNP¹⁸. Osobno warto wspomnieć o kompleksowym przedstawieniu regionalnych aspektów polityki zagranicznej wspomnianej republiki w książce *Kazachstan – Uzbekistan. Rywalizacja o przywództwo w Azji Centralnej* autorstwa Aleksandry Zamarajewej¹⁹.

Wymienione opracowania, z uwagi na formę (artykuł lub rozdział w monografii) czy też zakres tematyczny, w ograniczonym stopniu podejmowały temat stosunków uzbecko-rosyjskich. Tymczasem relacje państw regionu z dotychczasowym hegemonem wiele mówią o ewolucji systemu międzynarodowego po zakończeniu zimnej wojny. Atrakcyjność badawczą tamtejszych republik z perspektywy stosunków międzynarodowych sygnalizuje już ich geografia polityczna (zob. aneks nr 1). Rozległość terytorialna Kazachstanu sprawiła, iż kraj ten niejako odgrodził pozostałe cztery republiki: Kirgistan, Tadżykistan, Turkmenistan oraz Uzbekistan od Federacji Rosyjskiej. Kazachstańska „strefa buforowa” nie wyeliminowała jednak całkowicie wpływów rosyjskich. Zmusiła natomiast przywódców nowych państw do spojrzenia na bliższych geograficznie sąsiadów: przedstawicieli niespokojnego świata islamskiego (Afganistan, Iran) oraz odradzające się ekonomicznie i politycznie Chiny. Osłabienie i oddalenie Rosji otworzyło ponadto pole rywalizacji o zajęcie pozycji dominującej w regionie, co skutkowało zmaganiem pomiędzy najsilniejszymi graczami w Azji Centralnej: Uzbekistanem i Kazachstanem. Sprzyjało to wreszcie poszukiwaniu innych niż Moskwa punktów oparcia na arenie międzynarodowej, co w największym stopniu starał się wykorzystać Uzbekistan.

Niniejsza praca jest próbą zmierzenia się z problematyką stosunków międzynarodowych w Azji Centralnej, przedstawioną poprzez analizę zjawiska szczegółowego: polityki zagranicznej Republiki Uzbekistanu wobec Rosji w latach 1991-2013. Wybór Uzbekistanu i jego międzynarodowych motywacji jako przed-

Uzbekistanu oraz współpracy z agendami ONZ w dziele zwalczania przestępczości zorganizowanej. Tadeusz Bodio podkreśla we wstępie do książki, iż w toku pracy nad nią pojawiły się pewne trudności ze strony partnerów uzbeckich, dotyczące między innymi selekcji zawartej w publikacji tematyki politycznej. Prawdopodobnie to z tego powodu odnosi się wrażenie, że część pracy dotycząca polityki zagranicznej Uzbekistanu mogłaby ulec wzbogaceniu. Zob. T. Bodio, *Wprowadzenie. Daleki – bliski Uzbekistan*, [w:] *Uzbekistan. Historia...*, s. 15.

¹⁷ A. Eberhardt, *Polityka zagraniczna Republiki Uzbekistanu (1991-2003)*, „Polski Przegląd Dyplomatyczny” 2003, nr 6 (16), s. 121-148.

¹⁸ M. Sajnog, *Polityka zagraniczna i bezpieczeństwa Uzbekistanu*, [w:] *Polityka zagraniczna i bezpieczeństwa...*, s. 249-274.

¹⁹ A. Zamarajewa, *Kazachstan – Uzbekistan. Rywalizacja o przywództwo w Azji Centralnej*, Pułtusk 2007.

miotu rozważań nie jest przypadkowy. Kraj ten jest zdecydowanie najludniejszym spośród pięciu państw powstałych w 1991 roku w postsowieckiej Azji Centralnej²⁰, ponadto jest korzystnie usytuowany pod względem geopolitycznym: jako jedyny graniczy ze wszystkimi pozostałymi republikami regionu, pozostając zarazem w oddaleniu od granic rosyjskich. Potencjał demograficzny oraz usytuowanie w „sercu” wspomnianego terytorium czynią z Uzbekistanu kluczowy element wszelkich działań międzynarodowych podejmowanych wobec tej przestrzeni. Ponadto dają władzom tej republiki podstawy do prowadzenia aktywnej i, co ważniejsze, asertywnej polityki zagranicznej wobec Rosji, która strzeże swych przywódczych uprawnień na obszarze postsowieckim. Prześledzenie poczynąń uzbeckiej dyplomacji względem silniejszego partnera pozwala zweryfikować zdolność tego kraju do samodzielnej kreacji na arenie międzynarodowej. Analiza wspomnianego procesu daje również podstawy do określenia, w jakim stopniu Moskwa władna była utrzymać swą dominację w Azji Centralnej.

Analiza polityki zagranicznej Uzbekistanu wobec Rosji prowadzona jest w oparciu o następujące materiały źródłowe: akty prawne (w tym zwłaszcza umowy dwustronne, których sygnatariuszami były Rosja oraz Uzbekistan); koncepcje polityki zagranicznej Rosji; oficjalne wypowiedzi i wystąpienia polityków uzbeckich oraz rosyjskich, w tym wystąpienia o charakterze programowym (co dotyczy zwłaszcza Uzbekistanu, gdzie aż do 2012 roku nie została uchwalona żadna oficjalna koncepcja polityki zagranicznej). W procesie badawczym pomocne są również opracowania eksperckie i źródła historyczne, prezentujące ewolucję stosunków uzbecko-rosyjskich, materiały statystyczne, publikacje prasowe oraz doniesienia mediów elektronicznych.

Podstawy teoretyczne

Podejmując zagadnienie polityki zagranicznej poszczególnych państw, badacz nieodzwrotnie wkracza na obszar nauki o stosunkach międzynarodowych, a konkretnie teorii wyjaśniających w ramach owej dyscypliny przemiany dokonujące się w polityce międzynarodowej. Skierowanie uwagi na Rosję i Uzbekistan – dwa państwa powstałe w 1991 roku na gruzach Związku Socjalistycznych Republik Sowietkich – skłania do przyjęcia paradygmatu realistycznego jako najbardziej atrakcyjnego w tym przypadku podejścia eksplanacyjnego. Realistyczna wizja świata zakłada bowiem dominację państwa jako „najważniejszego i podstawowego uczestnika stosunków międzynarodowych”²¹, przedkładającego własne

²⁰ *Uzbekistan. Przewodnik dla przedsiębiorców*, oprac. i red. A. Naruniec, H. Borko, P. Gębski, Warszawa 2005, s. 13.

²¹ T. Łoś-Nowak, *Stosunki międzynarodowe. Teorie, systemy, uczestnicy*, Wrocław 2000, s. 59, *Acta Universitatis Wratislaviensis*, nr 2161.

interesy i cele ponad wartości uniwersalne czy prawo międzynarodowe²². Nie ulega wątpliwości, iż Rosja i Uzbekistan prowadzą od ponad dwudziestu lat taką właśnie – egoistyczną i ukierunkowaną na wzmocnienie suwerenności wewnętrznej i zewnętrznej – politykę.

Erozja bloku państw socjalistycznych, a następnie rozpad mocarstwa komunistycznego w krótkim czasie „unieważniły” tezę o „dwubiegunowości” świata: tezę, za pomocą której wyjaśniane były nieomal wszystkie konflikty na różnych kontynentach po zakończeniu II wojny światowej. Dotychczasowe przekonanie o trwałości podziału świata na dwa rywalizujące między sobą systemy ideologiczne zastąpiła niepewność co do przyszłego kierunku rozwoju stosunków międzynarodowych. Jedną z koncepcji, która tłumaczy przemiany w stosunkach międzynarodowych po rozpadzie świata bipolarnego, jest wizja systemu jedno-wielobiegunowego, zaprezentowana przez Samuela P. Huntingtona w eseju *The Lonely Superpower*, który ukazał się na łamach czasopisma „Foreign Affairs” wiosną 1999 roku²³.

Zdaniem amerykańskiego politologa we współczesnym świecie „istnieje już tylko jedno *supermocarstwo*”, którym są Stany Zjednoczone Ameryki Północnej (USA)²⁴. Nie znaczy to jednak, iż świat stał się jednobiegunowy, takowy bowiem powinien „składać się z jednego supermocarstwa i wielu *państw o mniejszej sile*, nie powinno w nim być natomiast żadnych znaczących *mocarstw regionalnych*”²⁵. Postzimnowojenna polityka międzynarodowa prowadzona jest, zdaniem Huntingtona, w ramach tzw. systemu jedno-wielobiegunowego, w którym występuje jedno *supermocarstwo* oraz kilka *mocarstw regionalnych*. Do tych ostatnich zalicza on Chiny i Japonię w Azji Wschodniej, Francję i Niemcy w Europie, Rosję w Eurazji, Indie w Azji Południowej, Iran na Bliskim Wschodzie, Brazylię w Ameryce Łacińskiej oraz RPA i Nigerię w Afryce. USA dominują w skali ogólnoświatowej w każdej kategorii siły: ekonomicznej, militarnej, dyplomatycznej, ideologicznej, technologicznej oraz kulturowej, mając zarazem potencjalne możliwości i zasoby, by promować swoje interesy we wszystkich zakątkach świata. Na drugim biegunie znajdują się wspomniane *mocarstwa regionalne*. Dominują one we własnym regionie, jednak nie mają takiej jak Stany Zjednoczone możliwości realizacji własnych interesów w skali globalnej. Trzeci poziom państw, o którym wspomina Samuel Huntington, to państwa określane mianem *sił drugiego rzędu*²⁶.

²² T. Łoś-Nowak, *op. cit.*, s. 65.

²³ S. P. Huntington, *The Lonely Superpower*, „Foreign Affairs” 1999, nr 2 (78), s. 35-49, [on-line:] <http://dx.doi.org/10.2307/20049207>.

²⁴ *Ibidem*, s. 35. Jeśli nie zaznaczono inaczej, wszelkie tłumaczenia dokonane są przez autora pracy. Słowo zaznaczone w cytacie kursywą w tekście oryginalnym określane jest jako *superpower*.

²⁵ *Ibidem*. Słowa zaznaczone w cytacie kursywą w tekście oryginalnym określane są kolejno jako: *minor powers* i *major powers*.

²⁶ W oryginale: *secondary regional powers*. Zob. tamże. Określenie polskie stosowane za: J. Czaputowicz, *Teorie stosunków międzynarodowych. Krytyka i systematyzacja*, Warszawa 2007, s. 189.

Pozostają one zazwyczaj w konflikcie z silniejszymi od nich *moocarstwami regionalnymi*. Wśród nich autor koncepcji świata jedno-wielobiegunowego wymienia m.in. Wielką Brytanię w opozycji do Francji i Niemiec w Europie, Ukrainę w relacji do Rosji w postsowieckiej Eurazji czy Pakistan wobec Indii w Azji Południowej²⁷.

Struktura systemu międzynarodowego sprawia, w przekonaniu wspomnianego autora, iż Stany Zjednoczone mają napięte relacje z *moocarstwami regionalnymi*. Dla państw – *sił drugiego rzędu* współpraca z USA jest z kolei korzystna i ma na celu osłabienie roli *moocarstw regionalnych* w ich strefach wpływów. Zatem będą one raczej skłonne przystać na ingerencję *supermoocarstwa* podczas konfliktów w różnych regionach świata i zarazem pozostaną niechętne do wchodzenia w ewentualne koalicje (projektowane przez *moocarstwa regionalne*) skierowane przeciwko Stanom Zjednoczonym²⁸.

Wydaje się, iż propozycja Samuela Huntingtona w największym stopniu koresponduje z charakterem przemian na obszarze postsowieckim. W myśl owej koncepcji na terenie byłego Związku Sowieckiego dominuje Rosja jako *moocarstwo regionalne*. Stany Zjednoczone, zainteresowane rozszerzeniem swojej obecności w Eurazji, wchodzi tym samym w konflikt z Federacją Rosyjską. W odniesieniu do owej rywalizacji państwem – *siłą drugiego rzędu* jest wspomniana przez amerykańskiego politologa Ukraina, pragnąca zachować jak najdalej idącą niezależność od regionalnego hegemonu. Wydaje się, iż w kontekście postępującej regionalizacji przestrzeni postsowieckiej podobną rolę – na obszarze Azji Centralnej – pragnie odgrywać Uzbekistan, który od początku swojej niepodległości konsekwentnie ponawia wysiłki na rzecz wydostania się z rosyjskiej strefy wpływów. Asertywnej polityce Taszkentu względem Moskwy towarzyszą zarazem poszukiwania możliwości współpracy z Waszyngtonem.

Powyższy schemat znajdował wielokrotne potwierdzenie w ewolucji stosunków uzbecko-rosyjskich. Najlepiej ilustrują go decyzje podejmowane przez władze w Taszkencie na przestrzeni lat 1999-2001. W kwietniu 1999 roku Uzbekistan, wbrew Rosji, opuścił grono sygnatariuszy podpisanego siedem lat wcześniej Układu o bezpieczeństwie zbiorowym WNP, gwarantującego wzajemną pomoc państw postsowieckich na wypadek ataku z zewnątrz²⁹. Równolegle podjął wysiłki na rzecz zbliżenia ze Stanami Zjednoczonymi: utworzył własne przedstawicielstwo przy siedzibie NATO w Brukseli³⁰, przystąpił także do postrzeganego jako proamerykańskie forum konsultacyjnego GUAM, zmierzającego do stworzenia alternatywnych – wobec biegnących przez Rosję – szlaków transportowych na

²⁷ S. P. Huntington, *op. cit.*, s. 36.

²⁸ *Ibidem*, s. 46-47.

²⁹ *Wspólnota Niepodległych Państw*, „Wiadomości OSW” 1999, nr 65, s. 5.

³⁰ *Uzbekistan występuje z Układu o bezpieczeństwie zbiorowym WNP*, „Wiadomości OSW” 1999, nr 67, s. 5.

terenie byłego ZSRS³¹. W dwa lata później Uzbekistan podjął jeszcze ściślejszą współpracę z USA, wchodząc w skład „koalicji antyterrorystycznej”. Udzielił wówczas zdecydowanej pomocy Stanom Zjednoczonym w ramach operacji przeciwko Talibom w Afganistanie, wyrażając zgodę na utworzenie amerykańskiej bazy wojennej na własnym terytorium³². Co istotne, o założenie podobnej bazy na obszarze Uzbekistan wcześniej bezskutecznie zabiegała Rosja.

Charakteryzując wysiłki władz uzbeckich zmierzające do wydostania się spod rosyjskiej dominacji, nie sposób pominąć zjawiska stref wpływów, zaprezentowanego między innymi przez Jolantę Bryłę, autorkę pracy *Strefy wpływów w stosunkach międzynarodowych*³³. Badaczka wskazuje na dwa komponenty owego pojęcia:

(...) strefę, pojmowaną w kategoriach przestrzennych jako obszar, terytorium; oraz wpływy – rozumiane w uproszczeniu jako oddziaływanie na jednostki (podmioty) polityczne (państwa) położone na danym obszarze w taki sposób, by osiągnąć zamierzony cel³⁴.

Autorka analizuje co prawda występowanie tego zjawiska w okresie zimnej wojny, przekonuje jednak, iż zakończenie rywalizacji w ramach systemu dwubiegunowego niewiele zmieniło w tej materii. Jej zdaniem „w każdej epoce w systemie międzynarodowym wyłania się hierarchia państw wg kryterium siły i zasięgu oraz intensywności wpływów”, co prowadzi do zjawiska „podporządkowywania państw o mniejszym potencjale siły tym, które dysponują większymi jej zasobami”³⁵, a zatem do powstania stref wpływów. Te ostatnie charakteryzują się trwałością, zaś „państwa praktykujące tę politykę cechuje umiejętność dostosowywania jej do zmieniających się okoliczności”³⁶. Z drugiej strony podział na strefy wpływów stanowił od zawsze narzędzie „regulacji stosunków pomiędzy najsilniejszymi państwami w systemie międzynarodowym i odzwierciedlał każdorazowo aktualny układ (rozkład) sił”³⁷. Wypływa z tego wniosek, iż modyfikacja wspomnianego rozkładu sił musi niejako automatycznie spowodować ponowną dystrybucję wpływów na świecie i wyznaczenie nowych granic stref wpływów³⁸.

³¹ GUAM, „Wiadomości OSW” 1999, nr 78, s. 5.

³² *Sojusz uzbecko-amerykański*, „Tydzień na Wschodzie” 2001, nr 36 (243), s. 15-16.

³³ J. Bryła, *Strefy wpływów w stosunkach międzynarodowych. Aspekty teoretyczne i praktyczne na przykładzie supermocarstw*, Poznań 2002.

³⁴ *Ibidem*, s. 5.

³⁵ *Ibidem*, s. 344.

³⁶ *Ibidem*, s. 172.

³⁷ *Ibidem*, s. 8.

³⁸ *Ibidem*.

Powyższe spostrzeżenia wydają się korespondować z ewolucją sytuacji politycznej na obszarze postsowieckim. Rozpad bloku socjalistycznego, a następnie samego ZSRS pociągnęły za sobą zmianę układu sił na świecie – co wymusiło nowe rozgraniczenie stref wpływów. Federacja Rosyjska jako kontynuatorka Związku Sowieckiego podjęła, pomimo poważnego osłabienia politycznego i gospodarczego, wysiłek utrzymania pozycji hegemonicznej względem swojego najbliższego otoczenia międzynarodowego. Miejsce państw Europy Środkowo-Wschodniej (pełniących do 1989 roku rolę satelitów ZSRS) miały zająć w rosyjskiej strefie wpływów republiki skupione w WNP – w tym Uzbekistan.

Sytuacja zmiany – również zmiany układu sił w systemie międzynarodowym – jest procesem dynamicznym, w którym aktywność wykazują nie tylko podmioty wywierające wpływ, ale także te, które ten wpływ odczuwają. Te ostatnie najczęściej zmierzają do uzyskania jak największego stopnia niezależności względem hegemonu. Odnosząc się do potencjalnych możliwości opuszczenia przez Uzbekistan rosyjskiej strefy wpływów, warto przypomnieć opublikowaną w 1969 roku przez amerykańskiego historyka Donalda Kagana pracę pt. *The Outbreak of the Peloponnesian War*. W książce tej, podejmującej temat wojny peloponeskiej, autor wprowadza typologię relacji między mocarstwami a państwami podporządkowanymi w ramach stref wpływów. Jego zdaniem:

Sojusznicy Sparty nie byli traktowani jednolicie. Możemy rozróżnić trzy kategorie sojuszników (...). Pierwsza obejmuje małe państwa, stosunkowo słabe i położone na tyle blisko Sparty, by łatwo je podporządkować i utrzymać w ryzach. (...) Na drugą kategorię składają się państwa silniejsze, bardziej odległe lub jedno i drugie, ale nie tak silne lub odległe, by uniknąć kary. (...) Gdy Sparta była silna – mogła i żądała od nich posłuszeństwa; gdy była słaba lub zaabsorbowana czym innym – mogły one działać po swojemu, atakować sąsiadów, którzy mogli być też stowarzyszeni ze Spartą, przyjmować demokratyczne konstytucje, a nawet zawierać sojusze z innymi państwami nieprzyjawnymi wobec Sparty. Taka niezależność zawsze była tymczasowa i czasem kosztowna. Trzecia kategoria składa się z państw tak odległych lub tak potężnych, że ich niezależność była rzadko naruszana i których polityka zagraniczna była rzadko podporządkowana interesom Sparty. Tylko Korynt i Teby należały do tej grupy³⁹.

Amerykański autor sugeruje zatem, iż warunkiem uzyskania czy też utrzymania niezależności od mocarstwa jest bądź wyraźne oddalenie od jego granic, bądź osiągnięcie niezbędnego poziomu potęgi. Ta ostatnia w literaturze przedmiotu charakteryzowana jest z kolei jako element, który umożliwia jednemu państwu „wywieranie znaczącego wpływu na innych uczestników stosunków międzynarodowych”, sprzyjający „takiemu oddziaływaniu na inne państwa, by

³⁹ D. Kagan, *The Outbreak of the Peloponnesian War*, Ithaca 1969, s. 21-22, cyt. za: J. Bryła, *op. cit.*, s. 137.

robiły to, czego z własnej woli nie zrobiłyby”⁴⁰. Potęgę można zdefiniować jako miarę „relatywnych możliwości wojskowych, ekonomicznych, przemysłowych, technologicznych i organizacyjnych”⁴¹ państwa. Zdolność do oddziaływania na innych graczy jest tym większa, im bardziej wielowymiarowa jest potęga danego państwa (a zatem gdy łączy w sobie elementy potencjału wojskowego, politycznego i ekonomicznego). W sytuacji Uzbekistanu wielowymiarowość jego własnej potęgi rozumiana jest jako zdolność do prowadzenia w pełni niezależnej od Federacji Rosyjskiej polityki zagranicznej. Zasygnalizowane wcześniej przykłady asertywnego postępowania władz uzbeckich wobec silniejszego partnera wskazują, iż Taszcent dostrzegał możliwość osiągnięcia w stosunkach z Moskwą statusu podobnego do tego, jaki posiadały Korynt i Teby w ich relacjach ze Spartą.

Powyższe rozważania prowadzą do przekonania, iż aby wskazać realny efekt poczynąń Taszcentu względem Moskwy, należy zbadać „potęgę” Uzbekistanu, a zatem dokonać analizy czynników determinujących kształt jego polityki zagranicznej. W ślad za Wojciechem Kosteckim można przyjąć, iż polityka zagraniczna to „proces formułowania i realizacji interesów narodowo-państwowych w stosunku do innych państw i uczestników systemu międzynarodowego”⁴². Warto dodać za Beatą Moło, iż państwo urzeczywistnia owe interesy nie tylko „w stosunku do innych państw”, ale również „z innymi państwami”, a nawet „przeciwko innym państwom”⁴³.

Z przytoczonej powyżej definicji wynika, iż polityka zagraniczna każdego państwa jest ściśle powiązana z jego polityką wewnętrzną. Organy państwa podejmują wysiłek realizacji interesów i celów na zewnątrz organizmu państwowego, muszą natomiast uwzględniać tak zwane interesy narodowe, czyli „żywotne interesy ułożone hierarchicznie, według przyjętego systemu wartości”⁴⁴. W rzeczywistości jednak te ostatnie stanowią najczęściej odzwierciedlenie potrzeb określonych grup wewnątrzpaństwowych, posiadających największy wpływ na uformowanie się elity politycznej i władzy wykonawczej w państwie⁴⁵.

Wojciech Kostecki zwraca uwagę, iż:

Z punktu widzenia określania treści polityki zagranicznej uzasadnione jest wydzielenie następujących poziomów analitycznych: poziomu „międzynarodowego”, na którym

⁴⁰ J. Bryła, *op. cit.*, s. 184.

⁴¹ *Ibidem*.

⁴² W. Kostecki, *Polityka zagraniczna. Teoretyczne podstawy badań*, Warszawa 1988, s. 52.

⁴³ B. Moło, *Podstawowe pojęcia i kategorie międzynarodowych stosunków politycznych*, [w:] *Międzynarodowe stosunki polityczne*, red. E. Cziomer, Kraków 2008, s. 27.

⁴⁴ E. Cziomer, *Polityka zagraniczna państwa*, [w:] E. Cziomer, L.W. Zyblikiewicz, *Zarys współczesnych stosunków międzynarodowych*, Warszawa–Kraków 2001, s. 106.

⁴⁵ *Ibidem*.

polityka zagraniczna interpretowana jest jako reakcja na środowisko zewnętrzne, zwłaszcza na stan równowagi lub jej braku (klasyczna teoria *balance of power*); poziomu „państwowego” – i wówczas politykę zagraniczną traktuje się jako rezultat krajowego, wewnętrznego spłotu określonych czynników, społecznych potrzeb, ideologicznych wartości; poziomu „decyzyjnego”, gdy politykę zagraniczną ujmuje się jako określanie celów, wybieranie kierunków działania i koncentruje uwagę na motywacjach i percepcji⁴⁶.

Owe poziomy analizy stają się istotne, gdy stawiane jest pytanie o siły sprawcze działania państw w środowisku międzynarodowym, czyli tzw. wyznaczniki polityki zagranicznej. W polskiej literaturze naukowej stosowane są w tym kontekście różne określenia. Ryszard Zięba postuluje używanie zwrotu „uwarunkowania”, jako pojęcia najszerzego, obejmującego zarówno czynniki warunkujące, jak i czynniki sprawcze (określające) polityki zagranicznej⁴⁷. Janusz Stefanowicz i Michał Dobroczyński używają pojęć: „determinanty”, „przesłanki” oraz „czynniki”⁴⁸. Ziemowit Jacek Pietraś proponuje natomiast określenie „wyznaczniki”⁴⁹, definiując je jako „system wzajemnie warunkujących się przesłanek, powodujących określony skutek i wystarczających, aby dany skutek nastąpił”⁵⁰. Takie rozumienie owego terminu znajduje zastosowanie w niniejszej pracy, niemniej jednak nie oznacza to, że określenie „wyznaczniki” będzie tu przywoływane jako jedyne. Wydaje się, iż niezależnie od jego rozpowszechnienia w polskiej literaturze przedmiotu⁵¹ można w toku badań wykorzystywać również pozostałe sformułowania – „czynniki”, „uwarunkowania”, „determinanty” – posługując się nimi jako synonimami zdefiniowanych powyżej „wyznaczników”.

W podejściu badaczy europejskich⁵² (w tym również i polskich) dominuje ogólny podział wyznaczników polityki zagranicznej na:

- obiektywne, czyli zmienne niezależne od wartościowania dokonywanego przez decydentów i działające obiektywnie, a więc zupełnie niezależnie od stanu ich działalności;

⁴⁶ W. Kostecki, *op. cit.*, s. 55.

⁴⁷ R. Zięba, *Uwarunkowania polityki zagranicznej państwa*, [w:] *Wstęp do teorii polityki zagranicznej państwa*, red. nauk. idem, Toruń 2004, s. 17.

⁴⁸ M. Dobroczyński, J. Stefanowicz, *Polityka zagraniczna*, Warszawa 1984, s. 9-12.

⁴⁹ Z. J. Pietraś, *Polityka zagraniczna państwa*, [w:] *Współczesne stosunki międzynarodowe*, red. T. Łoś-Nowak, Wrocław 1995, s. 55.

⁵⁰ *Ibidem*.

⁵¹ Na powszechność użycia terminu „wyznaczniki” w polskich publikacjach zwraca uwagę Erhard Cziomer. Zob. E. Cziomer, *Polityka zagraniczna...*, s. 108.

⁵² W odróżnieniu od europejskiej literatury przedmiotu, w nauce amerykańskiej najbardziej rozpowszechniony podział wyznaczników, przyjęty za Haroldem i Margeret Sprout, opiera się na wyodrębnieniu sfery psychologicznej (percepcji, wyobrażeń, ocen i oczekiwań) i sfery operacyjnej (rzeczywistości). Por. R. Zięba, *op. cit.*, s. 18.

- subiektywne, czyli zmienne zależne od systemu wyznaczników obiektywnych, ale odzwierciedlające stan percepcji ośrodka podejmowania decyzji politycznych;
- wewnętrzne, które odzwierciedlają system wewnątrzpaństwowych interesów społecznych w stosunku do międzynarodowego środowiska państwa, a szczególnie jego rację stanu;
- zewnętrzne, odzwierciedlające wpływ międzynarodowego środowiska państwa na jego politykę zagraniczną⁵³.

Zdaniem E. Cziomera: „wyznaczniki obiektywne i subiektywne występują zarówno w aspekcie wewnętrznym, jak i międzynarodowym”⁵⁴, a że są ze sobą ściśle powiązane, zatem przy analizie polityki zagranicznej państwa należy uwzględniać je łącznie. Z drugiej strony scharakteryzowane poniżej wyznaczniki mają charakter typowy, podczas gdy każdy z nich „może przybierać szczegółową konkretyzację w odniesieniu do poszczególnych państw”⁵⁵.

Wśród obiektywnych wyznaczników wewnętrznych polityki zagranicznej wymienia się jako najważniejsze: środowisko geograficzne państwa, potencjał demograficzny, potencjał ekonomiczny oraz system polityczny ukształtowany w danym państwie.

Jakkolwiek teorie odwołujące się do determinizmu geograficznego, popularne zwłaszcza na przełomie XIX i XX wieku, przeceniały wpływ środowiska geograficznego danego państwa na jego politykę⁵⁶, wciąż uważa się, iż obszar, rzeźba terenu, klimat, fauna i flora, a zwłaszcza zasoby naturalne mogą przesądzać nie tylko o polityce ekonomicznej, ale również o stosunkach zewnętrznych państw. Występowanie w całym regionie czy w pojedynczym państwie poważnych zasobów surowców energetycznych z reguły wzbudza zainteresowanie największych mocarstw i kształtuje ich politykę zagraniczną względem tego partnera, częstokroć dochodzi nawet do napięć i konfliktów międzynarodowych na tle surowcowym⁵⁷.

Potencjał ludnościowy ma także istotne znaczenie dla prowadzonej przez państwo polityki zagranicznej. Liczba ludności, przyrost naturalny, struktura wiekowa społeczeństwa czy obecność mniejszości narodowych i etnicznych to czynniki w sposób zauważalny wpływające na charakter stosunków danego kraju z sąsiadami. Dla jego dyplomacji chociażby obecność licznej mniejszości narodo-

⁵³ Z. J. Pietraś, *op. cit.*, s. 55.

⁵⁴ E. Cziomer, *Polityka zagraniczna...*, s. 108.

⁵⁵ R. Zięba, *op. cit.*, s. 21.

⁵⁶ Dotyczy to zwłaszcza koncepcji geopolitycznych tworzonych w krajach zachodnich, co najczęściej służyło uzasadnieniu ekspansji gospodarczej i politycznej prowadzącej do krwawych konfliktów. Jedną z nich była propozycja Karla Haushofera, założyciela szkoły geopolityki, rzutująca poważnie na hitlerowską ideę „przestrzeni życiowej”. Zob. E. Cziomer, *Polityka zagraniczna...*, s. 109.

⁵⁷ *Ibidem*, s. 108-109.

wej może stanowić poważne wyzwanie w relacjach bilateralnych z państwem-ojczyzną owej mniejszości⁵⁸.

We współczesnych stosunkach międzynarodowych coraz większą rolę w określaniu pozycji państwa odgrywa jego potencjał ekonomiczny oraz naukowo-techniczny. Rozwinięta gospodarka, oparta na nowoczesnych technologiach, zdolna jest do konkutowania na światowych rynkach. Wymaga to jednak „dużej otwartości w stosunku do otoczenia zewnętrznego, ponieważ wszelkie metody autarkiczne prowadzą do zastoju, a w konsekwencji do izolacji (...)”⁵⁹.

Ryszard Zięba zauważa, że „z racji tego, iż państwo jest podmiotem prowadzącym politykę zagraniczną, bardzo ważne uwarunkowania dla tej polityki stwarza charakter i struktura jego systemu społeczno-politycznego”⁶⁰. W tym kontekście istotne znaczenie posiadają zwłaszcza: system organizacji organów państwowych, w tym mechanizm instytucjonalny polityki zagranicznej, struktura państwa (państwo unitarne lub federacyjne), zakres swobód i praw obywateli, funkcjonujące w państwie partie polityczne, grupy nacisku, elity polityczne oraz rola opinii publicznej. Wspomniany autor zwraca uwagę na to, iż:

W systemie demokratycznym szerokie kręgi społeczne mają wpływ na współokreślanie programów polityki zagranicznej, a także na kontrolę ich realizacji. Natomiast w państwach rządzonych autorytarnie przez wąskie grupy polityczne lub też przez oligarchie (np. wielkiego kapitału), polityka zagraniczna państwa nie reprezentuje interesów całego społeczeństwa; z reguły realizowana jest przez stronnictwo dobierane kadry i pozostaje poza kontrolą społeczną⁶¹.

Charakter systemu politycznego państwa może mieć zatem wpływ na przewidywalność jego polityki zagranicznej. Państwa autorytarnie rządzone z reguły ignorują normy prawa międzynarodowego⁶². Ponadto „wszelkie reżymy nie-demokratyczne i biurokratyczno-autorytarne prowadzą do jej [polityki zagranicznej – przyp. autora] nadmiernej centralizacji, a w konsekwencji także niskiej efektywności”⁶³. Nadmiernie optymistyczne jest jednak przekonanie zwolenników neoliberalnego nurtu w nauce o stosunkach międzynarodowych, iż „państwa demokratyczne nie walczą przeciwko sobie, a poszerzanie demokracji w systemach politycznych państw przyczynia się do budowania *demokratycznej strefy pokoju*”⁶⁴.

Spośród subiektywnych wyznaczników wewnętrznych polityki zagranicznej warto wymienić: percepcję środowiska międzynarodowego przez elity i społe-

⁵⁸ E. Cziomer, *Polityka zagraniczna...*, s. 109, Por. Z.J. Pietraś, *op. cit.*, s. 57.

⁵⁹ E. Cziomer, *Polityka zagraniczna...*, s. 110.

⁶⁰ R. Zięba, *op. cit.*, s. 24.

⁶¹ *Ibidem*, s. 25.

⁶² *Ibidem*.

⁶³ E. Cziomer, *Polityka zagraniczna...*, s. 110.

⁶⁴ R. Zięba, *op. cit.*, s. 25.

czeństwo, formułowanie koncepcji, programów i wizji polityki zagranicznej, rolę wybitnych jednostek oraz jakość służby zagranicznej.

Postrzeganie przez elity rządzące, media czy społeczeństwo danego państwa innych uczestników stosunków międzynarodowych jest uzależnione od wielu czynników, z których za najważniejsze można uznać: tradycję historyczną, poziom wykształcenia oraz dominujące w społeczeństwie ideologie i przekonania religijne. Niezwykle istotne są w tej materii doświadczenia historyczne, rzutujące na sposób rozumienia własnych interesów narodowych i państwowych. Tego typu motywacje, mające źródło w dotychczasowych relacjach własnego narodu czy państwa z innymi państwami, mogą utrudniać prowadzenie racjonalnej polityki zagranicznej (zwłaszcza jeśli wspomniane relacje były w przeszłości konfliktowe)⁶⁵.

Formułowanie wizji, koncepcji i programów polityki zagranicznej ma również znaczenie dla praktycznej jej realizacji. Jednakże koncepcja, czyli ogólny plan działania, zazwyczaj nie jest w pełni ujawniana, a w jej miejsce opinia publiczna poznaje doktrynę polityki zagranicznej, której konkretyzacją jest program określający kierunek, środki i metody działania polityki zagranicznej⁶⁶. Problematiczną dla państwa jest sytuacja tzw. „sporu o generalia”, czyli konfliktu sił politycznych narosłego wokół podstawowych celów i kierunków polityki zagranicznej⁶⁷. Wydaje się, iż taka sytuacja najczęściej zdarza się w państwach rządzonych autorytarnie, w których cyklicznie organizowane wybory nie umożliwiają redefiniowania podstawowych kierunków polityki, również zewnętrznej. Ryszard Zięba zwraca również uwagę, iż:

Koncepcje polityki zagranicznej stanowią bardzo ważne, najbliższe prowadzonej polityce, jej uwarunkowania subiektywne. Zmiany i ewolucja koncepcji, zwłaszcza tej uznawanej za obowiązującą, najszybciej znajdują odzwierciedlenie w decyzjach i działaniach państwa na arenie międzynarodowej⁶⁸.

Nie bez znaczenia dla realizacji polityki zagranicznej jest rola wybitnych jednostek (najczęściej szefów państw lub rządów czy też ministrów spraw zagranicznych) oraz jakość i aktywność dyplomacji. Ważne jest, aby osoby te miały dostatecznie silną pozycję w strukturach państwowych i potrafiły do swojej wizji przekonać nie tylko większość parlamentarną, ale również społeczeństwo, i to w szerszej perspektywie czasowej⁶⁹.

Większość autorów podkreśla, że wśród obiektywnych wyznaczników zewnętrznych polityki zagranicznej najważniejsze znaczenie posiada ewolucja

⁶⁵ E. Zięba, *op. cit.*, s. 26-27.

⁶⁶ *Ibidem*, s. 27.

⁶⁷ *Ibidem*, s. 28.

⁶⁸ *Ibidem*.

⁶⁹ E. Cziomer, *Polityka zagraniczna...*, s. 111.

najbliższego otoczenia międzynarodowego państwa. Owa ewolucja rzutuje zwłaszcza na politykę państw małych lub słabych, uzależnionych w dużym stopniu od zmiennych konstelacji międzynarodowych. Wynika to z niewielkiej możliwości oddziaływania tych aktorów na innych uczestników stosunków międzynarodowych⁷⁰.

Innym obiektywnym wyznacznikiem zewnętrznym jest pozycja państwa w systemie stosunków i ról międzynarodowych. Państwo może zajmować w systemie miejsce centralne, kluczowe lub peryferyjne. Zależy to w szczególności od poziomu jego rozwoju ekonomicznego, chociaż istotna jest w tym kontekście także atrakcyjność ustrojowa oraz zdolność adaptacji do zmian⁷¹.

Ważnym wyznacznikiem relacji z innymi państwami pozostają struktura i zasięg umownych powiązań międzynarodowych. Tu podstawowe znaczenie mają traktaty, regulujące sprawy stosunków politycznych. Jak podkreśla E. Cziomer, wymaga to od państwa „umiejętności wynegocjowania przez jego dyplomację korzystnych umów dwu- i wielostronnych”⁷².

Wśród subiektywnych wyznaczników zewnętrznych polityki zagranicznej niewątpliwie najważniejsze to: percepcja międzynarodowa państwa i koncepcje polityki zagranicznej innych państw.

Postrzeganie danego państwa czy narodu przez innych uczestników stosunków międzynarodowych kształtuje się na podstawie obserwacji wszystkich innych uwarunkowań zewnętrznych i wewnętrznych, w którym to procesie rodzi się wizerunek państwa. Z zagadnieniem percepcji danego państwa przez inne kraje wiąże się to, jakie oczekiwania i wymagania są mu stawiane przez partnerów zagranicznych⁷³.

Niezwykle istotnym czynnikiem warunkującym politykę zagraniczną są koncepcje polityki zagranicznej innych państw. Zdobycie wiarygodnej informacji na powyższy temat umożliwia decydentom prawidłowe sformułowanie własnych interesów i celów politycznych. Zarazem zbyt duża subiektywność w ocenie zamierzeń innych państw często prowadzi do popełniania błędów w realizacji polityki zewnętrznej⁷⁴.

Przeprowadzona w pracy analiza polityki zagranicznej Uzbekistanu wobec Rosji dotyczy lat 1991-2013. Prowadzi ona do wyodrębnienia momentów kluczowych, w których następowała zmiana postawy dyplomacji uzbeckiej wobec Rosji, oraz do wskazania przyczyn tych zmian. Wspomniane badanie poprzedza analiza

⁷⁰ . Cziomer, *Polityka zagraniczna...*, s. 112.

⁷¹ *Ibidem*.

⁷² *Ibidem*.

⁷³ R. Zięba, *op. cit.*, s. 33.

⁷⁴ *Ibidem*, s. 33-34.

najważniejszych z punktu widzenia tematyki pracy wyznaczników, wyrażonych w postaci następujących problemów badawczych:

1. charakter relacji uzbecko-rosyjskich w perspektywie historycznej (do momentu rozpadu Związku Socjalistycznych Republik Sowietkich);
2. wpływ wyznaczników wewnętrznych (zwłaszcza środowiska geograficznego, potencjału demograficznego i ekonomicznego) na politykę zagraniczną Uzbekistanu;
3. rola prezydenta Islama Karimowa oraz wpływ ukształtowanego pod jego wpływem reżimu politycznego Uzbekistanu na charakter tamtejszej polityki zagranicznej;
4. znaczenie uzbeckiej percepcji środowiska międzynarodowego dla omawianego tematu, zwłaszcza oddziaływanie uwarunkowanego historycznie postrzegania Rosji przez elity Uzbekistanu;
5. ewolucja najbliższego otoczenia międzynarodowego Uzbekistanu i jej oddziaływanie na politykę zagraniczną Taszkontu;
6. zmiany rosyjskiej koncepcji polityki zagranicznej względem przestrzeni byłego Związku Sowieckiego oraz polityka Moskwy względem własnej strefy wpływów (zwłaszcza polityka Federacji Rosyjskiej na obszarze Azji Centralnej).

Praca składa się z czterech rozdziałów. Rozdział pierwszy ukazuje ewolucję stosunków uzbecko-rosyjskich do momentu rozpadu Związku Sowieckiego w 1991 roku. Pozwala on zaznaczyć się z efektami przyłączenia ziem uzbeckich do Imperium Rosyjskiego w drugiej połowie XIX stulecia oraz późniejszego włączenia tego terytorium w skład Związku Socjalistycznych Republik Sowietkich. Istotną składową tej części pracy jest ukazanie ewolucji stosunku elit oraz społeczeństwa uzbeckiego do dominujących nad nimi władz rosyjskich (sowieckich). W rozdziale tym wykorzystany jest zatem model analizy historycznej procesualnej, pozwalającej na uchwycenie momentów kluczowych, w których dochodzi do zmiany na gruncie badanego zjawiska. Owe momenty kluczowe układają się w proces, w danym wypadku proces ewolucji wzajemnych relacji uzbecko-rosyjskich⁷⁵.

W rozdziale drugim analizowane są wyznaczniki wewnętrzne polityki zagranicznej Uzbekistanu: środowisko geograficzne współczesnego Uzbekistanu, jego potencjał demograficzny, ekonomiczny i militarny, a także charakter systemu politycznego tego państwa. Istotą tego rozdziału jest nie tylko ukazanie Uzbekistanu jako organizmu państwowego, ale również zasygnalizowanie znaczenia wymienionych wyżej wyznaczników dla realizowanej przez władze w Taszkenckie polityki zagranicznej. Uzupełnieniem tej części pracy jest analiza koncepcji polityki zagranicznej Uzbekistanu. Pomaga ona w określeniu najważniejszych celów, jakie zostały postawione przed dyplomacją uzbecką w kontekście relacji

⁷⁵ B. Sajduk, *Tradycyjne metody analizy polityki zagranicznej*, [w:] *Podmiotowość geopolityczna. Studia nad polską polityką zagraniczną*, red. nauk. K. Szczerski, Warszawa 2009, s. 63 (tabela 2).

z Federacją Rosyjską. W rozdziale drugim znajduje zastosowanie metoda analizy porównawczej, pozwalającej na zestawienie potencjału: geopolitycznego, demograficznego, gospodarczego czy militarnego różnych uczestników stosunków międzynarodowych⁷⁶ (w danym przypadku Uzbekistanu i Rosji).

Rozdział trzeci poświęcony jest charakterystyce wyznaczników zewnętrznych polityki zagranicznej Uzbekistanu. Głównym przedmiotem uwagi jest w nim ewolucja najbliższego otoczenia międzynarodowego tego państwa: przemiany dokonujące się w jego najbliższym sąsiedztwie oraz wzrost zainteresowania regionem Azji Centralnej ze strony innych krajów, w tym największych mocarstw. Z uwagi na temat pracy rozdział ten w sposób szczególny uwzględnia znaczenie takich czynników, jak ewolucja rosyjskich koncepcji polityki zagranicznej po 1991 roku oraz wzrost aktywności Federacji Rosyjskiej wobec obszaru postsowieckiego. Działania analityczne w tej części pracy dokonywane są z poziomu systemu. Umożliwia to ustalenie „wpływu cech struktury na analizowany podmiot oraz relacje łączące elementy systemu”⁷⁷. Jest to zatem próba odpowiedzi na pytanie, jak radykalna przebudowa układu międzynarodowego po 1991 roku wpłynęła na ewolucję polityczną w najbliższym sąsiedztwie Uzbekistanu oraz jego postępowanie wobec tych przemian.

Ostatni, czwarty rozdział poświęcony jest ukazaniu ogólnej dynamiki polityki zagranicznej Uzbekistanu wobec Rosji w minionym dwudziestoleciu. Poczynania dyplomacji uzbeckiej względem Rosji zaprezentowane są zarówno w wymiarze stosunków dwu-, jak i wielostronnych. Wspomniane rozważania dotyczą współpracy i konfrontacji na poziomie politycznym, gospodarczym, wojskowym, a także w sferze bezpieczeństwa. Efektem prowadzonych w tym rozdziale badań jest wskazanie momentów kluczowych, w których następowały zmiany postawy Uzbekistanu wobec Moskwy, następnie zaś uchwycenie przyczyn prowadzących do owych zmian. Podstawową metodą zastosowaną w tym rozdziale jest analiza sytuacyjna, czyli badanie procesu decyzyjnego w kontekście obiektywnym i subiektywnym, a zatem z uwzględnieniem otoczenia systemu decyzyjnego. Zaletą powyższego podejścia jest to, iż wykorzystując modele decyzyjne, uzupełnia ono oparte na nich wyjaśnianie racjonalne wyjaśnieniem przyczynowym⁷⁸. Sytuacja polityczna rozumiana jest w tej metodzie, propagowanej przez Artura Bodnara i jego współpracowników, jako „zbiór uwarunkowań działania różnych podmiotów polityki”⁷⁹.

⁷⁶ B. Sajduk, *op. cit.*

⁷⁷ *Ibidem*, s. 64.

⁷⁸ B. Krauz-Mozer, W. Szostak, *Teoria polityki. Podstawy metodologiczne politologii empirycznej*, Kraków 1993, s. 96, *Skrypty Uczelnie / Uniwersytet Jagielloński. Instytut Nauk Politycznych*, nr 681.

⁷⁹ *Ibidem*.

Podstawowe pojęcia

Podjęcie tematyki polityki zagranicznej Uzbekistanu wobec Rosji oznacza wejście na pole rozważań dotyczących obszaru postsowieckiego. Przez „obszar postsowiecki” rozumiana jest w pracy przestrzeń, którą do 1991 roku zajmował Związek Socjalistycznych Republik Sowieckich, a na której po jego rozpadzie powstały formalnie niepodległe republiki, z wyłączeniem jednak trzech państw „bałtyckich”: Litwy, Łotwy i Estonii, które po 1991 roku zajęły zdecydowanie prozachodnie stanowisko, angażując się w integrację ze strukturami NATO oraz Unii Europejskiej⁸⁰. „Obszar postsowiecki” zyskał swój instytucjonalny wymiar w postaci Wspólnoty Niepodległych Państw⁸¹. Równolegle posiada on także wymiar psychologiczny. Rosja traktuje to terytorium jako „bliską zagranicę” (*ближнее зарубежье*), czyli „krąg sąsiedzki” i „najważniejszy punkt odniesienia dla elit politycznych, jak i społeczeństwa”. Wyjątkowe postrzeganie tego obszaru przez Rosję ściśle powiązane jest ze wspólnymi doświadczeniami historycznymi, zwłaszcza okresem współtworzenia Związku Sowieckiego⁸². Warto jednak dodać, iż w percepcji Rosjan również republiki bałtyckie stanowią część „bliskiej zagranicy”⁸³.

Osobnym zagadnieniem jest natomiast terminologiczny podział przestrzeni byłego Związku Sowieckiego na mniejsze regiony. We współczesnej politologii region obejmujący pięć republik: Kazachstan, Kirgistan, Tadżykistan, Turkmenistan oraz Uzbekistan, określany jest najczęściej przy pomocy terminu „Azja Centralna”⁸⁴. Równolegle jednak do wspomnianego określenia stosowane jest w literaturze przedmiotu pojęcie „Azja Środkowa”. Historycznie zaś niezwykle często używano sformułowania „Azja Środkowa i Kazachstan”, charakterystycz-

⁸⁰ Por. J. Diec, *op. cit.*, s. 16-17.

⁸¹ Warto jednak zaznaczyć, iż nie wszystkie kraje pozostawały członkami Wspólnoty przez cały opisywany w pracy okres. Azerbejdżan przystąpił do WNP dopiero w 1993 roku, Gruzja była członkiem Wspólnoty w latach 1993-2009. Z kolei Turkmenistan od 2005 roku pozostaje jedynie członkiem stowarzyszonym, natomiast Ukraina, uczestnicząc w pracach organów WNP, nie jest jej członkiem *de iure* – jak dotąd nie ratyfikowała bowiem Statutu tej organizacji. Zob. Е.И. Пивовар, *Постсоветское пространство. Альтернативы интеграции. Исторический очерк*, Санкт-Петербург 2010, s. 16-30.

⁸² Zob. S. Bieleń, *Powrót Rosji do gry wielkomocarstwowej*, [w:] *Rosja w okresie prezydentury Władimira Putina*, red. A. Stępień-Kuczyńska, S. Bieleń, Toruń 2008, s. 230.

⁸³ Termin ten został spopularyzowany w 1992 roku przez Andrieja Kozyriewa. Rosyjski minister spraw zagranicznych, powołując się na wspólnotę historyczną, kładł wówczas nacisk na prawa mniejszości rosyjskiej, zamieszkującej zwłaszcza Łotwę i Estonię. Zob. А. Трухан, *Время идти на запад, но на наших условиях*, „Коммерсантъ” 1992, nr 1 (154), [on-line:] <http://www.kommersant.ru/doc/25748/print>, dostęp: 30 XII 2012.

⁸⁴ Zob. A. Wierzbicki, *Etnopolityka w Azji Centralnej. Między wspólnotą etniczną a obywatelską*, Warszawa 2008, s. 25, *Współczesna Azja Centralna*.

nego zwłaszcza dla rosyjskiego obszaru językowego, oraz nazwy „Turkiestan”, etymologicznie odnoszącej się do języka perskiego.

Edward Tryjarski wskazuje w pracy *In confinibus Turcarum* na problemy, jakie powstają przy stosowaniu różnych określeń w odniesieniu do regionu pozostającego w polu zainteresowania autora. Zdaniem Tryjarskiego w języku polskim termin „środkowa” oznacza tyle co „centralna”⁸⁵. W odniesieniu do Azji Centralnej/Środkowej w polskiej historiografii funkcjonowało początkowo określenie Azja Centralna, zastosowane w XIX wieku przez Ferdinanda von Richthofena dla oznaczenia obszarów bezodpływowych Azji, niemających żadnego wodnego połączenia z oceanami. Jednak już wówczas określenie to spotykało się z protestami strony rosyjskiej, która stosowała nazwę „Rosyjska Azja Centralna” (*Российская Центральная Азия*)⁸⁶.

Warto zwrócić uwagę na wczesne pojawienie się terminu „Turkiestan”, określającego terytorium zamieszkane przez ludy tureckie. Wprowadzili je pod koniec XVIII stulecia Anglicy, którzy w tym czasie zbliżyli się do omawianego regionu od południa, od Indii. Anglicy zapożyczyli nazewnictwo od Persów i Afgańczyków, którzy tym słowem już od VII wieku określali „kraj Turków” – nie tylko w Azji Centralnej, ale wszędzie tam, gdzie „Turcy” mieszkali, prowadząc koczowniczy styl życia. Termin ten w XIX wieku przejęli Rosjanie, a pod koniec owego stulecia doszło do uszczegółowienia rozumienia „Turkiestanu”:

- Turkiestan Rosyjski – dla oznaczenia ziem zależnych od Rosji lub bezpośrednio do niej włączonych;
- Turkiestan Chiński – dla określenia zamieszkanego przez tureckich Ujgurów terytoriów wchodzących w skład Chin⁸⁷.

Zmiany w terminologii nastąpiły po rewolucji październikowej. Wówczas, z powodów głównie politycznych, zaprzestano stosowania nazwy „Turkiestan”⁸⁸, w jej miejsce wprowadzając określenie „Azja Środkowa” (*Средняя Азия*), które jednak miało dwa znaczenia:

- w ujęciu geografii fizycznej termin ten odnosił się do obszaru zajmowanego przez: Kirgiską SRS, Tadżycką SRS, Turkmeńską SRS, Uzbecką SRS oraz południowe i centralne obszary Kazachskiej SRS;
- w ujęciu politycznym oznaczał tylko obszar czterech republik regionu (bez Kazachstanu).

Władze w Moskwie kładły silny nacisk na polityczny wymiar tego terminu, co doprowadziło do niebywałej wręcz kariery określenia „Azja Środkowa

⁸⁵ E. Tryjarski, *In confinibus Turcarum. Szkice turkologiczne*, Warszawa 1995, s. 23.

⁸⁶ *Ibidem*, s. 25.

⁸⁷ A. Wierzbicki, *op. cit.*, s. 25-26.

⁸⁸ Bolszewicy kierowali się chęcią osłabienia historycznej i językowej identyfikacji tych ziem z kulturą turecką. Zob. H. Carrère d’Encausse, *Bolszewicy i narody czyli Wielkie Uragowisko 1917-1930*, tłum. K. Kowalski, Warszawa 1992, s. 81.

i Kazachstan" (*Средняя Азия и Казахстан*) w literaturze naukowej tego okresu. Historiografia sowiecka stosowała również termin Azja Centralna, jednak dla określenia terenów na wschód od Pamiru⁸⁹.

Osobnym problemem jest stosowanie tej nazwy w językach zachodnich. Większość z nich nie umożliwia dokonania językowego podziału na „centralny” i „środkowy”. Jedynie język niemiecki pozwala na rozróżnienie pomiędzy „Zentralasien” a „Mittelasien”. Z kolei angielski, francuski czy włoski stosują tylko przymiotnik „centralny”. Zarazem we wszystkich tych historiografiach pojawia się potrzeba wydzielenia na użytek własnego języka nazwy regionu będącego pod wpływem Rosji (ZSRS). Jedynym wyjściem było dodanie przymiotnika „rosyjska” lub „sowiecka” dla sprecyzowania opisywanego obszaru:

- w języku angielskim: „Russian Central Asia”;
- w języku francuskim: „Asie Centrale Soviétique”⁹⁰.

Obecnie nazwa „Azja Centralna” pod względem geograficznym posiada dwa znaczenia. W szerokim sensie obejmuje ona swym zasięgiem, oprócz terytoriów republik postsowieckich, także chińskie prowincje: Xinjiang oraz Mongolię Wewnętrzną, ponadto Mongolię, Tybet, Buriację, Tuwę, Ałtaj, region nadbajkański, Kaszmir, Afganistan oraz Chorasán w północnym Iranie. Natomiast w sensie wąskim dotyczy jedynie obszaru pięciu postsowieckich republik azjatyckich⁹¹. W tym ostatnim znaczeniu wspomniany termin zyskuje coraz większą popularność we współczesnej politologii, również w polskiej literaturze przedmiotu. Konsekwentnie stosowany jest zwłaszcza przez autorów realizujących międzynarodowy program badawczy „Współczesna Azja Centralna”, którego pomysłodawcą i kierownikiem jest prof. Tadeusz Bodio⁹². To rozumienie terminu znajduje również zastosowanie w niniejszej pracy, wymiennie z nazwą „postsowiecka Azja Centralna”. Jedynie w rozdziale charakteryzującym genezę stosunków uzbecko-rosyjskich w użytku pozostają dwa inne pojęcia: „Turkiestan” oraz „Sowiecka Azja Centralna”.

Analizując genezę uzbeckiej polityki zagranicznej wobec Rosji, badacz natrafia na problem identyfikacji Uzbekistanu jako podmiotu działań w stosunkach międzynarodowych. Republika ta, jako niepodległe państwo, istnieje od 1991 roku, ograniczoną podmiotowość polityczną uzyskała zaś w 1924 roku, wraz z utworzeniem Uzbekiej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej⁹³, wchodzącej w skład

⁸⁹ E. Tryjarski, *op. cit.*, s. 25-26.

⁹⁰ *Ibidem*, s. 27-34.

⁹¹ A. Wierzbicki, *op. cit.*, s. 25.

⁹² Międzynarodowy program badawczy „Współczesna Azja Centralna”, [on-line:] <http://www.inp.uw.edu.pl/zbw3/pl/node/32>, dostęp: 7 I 2013.

⁹³ W obecnych granicach istnieje zaś od 1929 roku, gdy z terytorium wspomnianej republiki wyodrębniono jej południowo-wschodnią część, tworząc w ten sposób Tadżycką Socjalistyczną Republikę Sowiecką. Zob. *Международные отношения в Центральной Азии. События и документы*, ред. А.Д. Богатуров, Москва 2011, s. 143-145.

ZSRS. W odniesieniu do okresu wcześniejszego literatura naukowa uznaje za „uzbeckie” trzy organizmy państwowe: Emirat Bucharski, Chanat Chiwański oraz Chanat Kokandzki⁹⁴. W niniejszej pracy przyjęte jest to założenie, opierające się na przekonaniu, iż w każdym z tych trzech państw grupą dominującą były plemiona określane przez historiografię współczesną jako uzbeckie: w Emiracie Buchary rządili władcy pochodzący z plemienia Mangyt, w Chanacie Chiwy dominowało plemię Kungrat, natomiast w Chanacie Kokandu plemię Ming⁹⁵.

Warto zwrócić jednak uwagę, iż określenie „naród” w odniesieniu do Uzbeków pojawiło się dopiero w latach 20. ubiegłego stulecia⁹⁶. Związane to było z utworzeniem Uzbekiej SRS jako republiki narodowej. Wówczas też narodził się pogląd na temat pochodzenia etnicznego Uzbeków, zgodnie z którym

Uzbeki uformowali się z trzech wspólnot kulturowych: 1) Uzbeków-koczowników z *Dešt-i-Qybčaq*, którzy pojawili się na dzisiejszych ziemiach Uzbeków w XVI wieku; 2) miejscowych plemion i rodów tureckich, zwanych czagatajskimi, które dołączyły do nich (...); 3) *Sartów* – osiadłej ludności tureckojęzycznej, przeważnie miejskiej, która odeszła od koczowniczego stylu życia i straciła przynależność rodowo-plemienną, a także sturkizowanych Tadżyków⁹⁷.

Zagadnienie narodzin identyfikacji narodowej Uzbeków oraz innych wspólnot etnicznych Azji Centralnej zostało już w literaturze polskiej opisane w niezwykle ciekawej monografii Andrzeja Wierzbickiego zatytułowanej *Etnopolityka w Azji Centralnej. Między wspólnotą etniczną a obywatelską*⁹⁸. W niniejszej pracy znajdują rozwinięcie głównie te aspekty owego procesu, które mają istotne znaczenie dla stosunków uzbecko-rosyjskich.

⁹⁴ Zob. T. Bodio, W. Śmidowski, *Modernizujące się społeczeństwo (między historią a przyszłością)*, [w:] *Uzbekistan. Historia...*, s. 193-196.

⁹⁵ Zob. *Центральная Азия в составе Российской империи*, ред. С.Н. Абашин, Москва 2008, s. 24.

⁹⁶ Szerzej na ten temat zob. A. Wierzbicki, *op. cit.*, s. 250-262; por. A. Халид, *Узбекистан. Рождение нации*, „Неприкосновенный запас. Дебаты о политике и культуре” 2011, nr 4 (78), s. 34-46.

⁹⁷ *Этнический атлас Узбекистана*, ред. А. Ильхамов, Ташкент 2002, s. 270, cyt. za: A. Wierzbicki, *op. cit.*, s. 101. Por. S. Zapaśnik, „Walczący islam” w Azji Centralnej. *Problemy społecznej genezy zjawiska*, Wrocław 2006, s. 30-33, *Monografie Fundacji na rzecz Nauki Polskiej. Seria Humanistyczna*.

⁹⁸ Zob. A. Wierzbicki, *op. cit.*

ROZDZIAŁ 1

Perspektywa historyczna stosunków uzbecko-rosyjskich

Podstawowym celem niniejszego rozdziału jest wskazanie genezy współczesnych relacji pomiędzy Uzbekistanem a Rosją. Nie ulega wątpliwości, iż do 1991 roku to Rosja (w latach 1922-1991 ZSRS) była stroną inicjującą wzajemne kontakty. Literatura przedmiotu w dużej mierze przedstawia historię stosunków uzbecko-rosyjskich przez pryzmat kolejnych posunięć Rosji. Wynika stąd potrzeba analizy motywów i działań drugiej strony, nawet jeśli były one wtórne wobec postępowania silniejszego partnera. Rozważania dotyczące uzależnienia ziem uzbeckich od Rosji w tym czasie podzielić można na dwie części, odpowiadające chronologicznie następującym po sobie odmiennym formom podporządkowania.

Pierwsza ze wspomnianych form odnosi się do relacji ukształtowanej w rezultacie ekspansji Rosji w Azji Centralnej. Obejmuje ona stosunki pomiędzy państwem rosyjskim a podbijanymi przez nie: Chanatem Chiwańskim, Chanatem Kokandzkim oraz Emiratem Bucharskim, a także układ polityczny powstały w efekcie podboju. Rodząca się wówczas relacja kolonialnego podporządkowania regionu Rosji skłania do zanalizowania intencji i działań obu stron: administracji carskiej oraz miejscowych elit, zarówno politycznych, jak i religijnych. Cezurą zamykającą ten okres jest rok 1917 – rok dwóch rewolucji w Rosji.

O kolejnej formie uzależnienia można mówić w kontekście lat 1917-1991. Wyznacza ją kształtowanie się i funkcjonowanie ustroju socjalistycznego na terenie byłego Imperium Rosyjskiego, w tym również w Azji Centralnej. Przedmiotem badania w tej części rozdziału będzie: reakcja ludności miejscowej, zwłaszcza lokalnych elit społecznych, na wydarzenia rewolucyjne w Rosji oraz ich postawa wobec inicjatyw politycznych rosyjskich bolszewików; ewolucja statusu Uzbeckiej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej (Uzbeckiej SRS) w ramach komunistycznej

federacji; wreszcie ewolucja postaw uzbeckich elit komunistycznych wobec przywództwa partyjnego w Moskwie.

Ostatnia ze wspomnianych kwestii nieprzypadkowo omawiana jest najbardziej szczegółowo. Po zdobyciu przez bolszewików władzy w Rosji ukształtował się w tym państwie system monopartyjny. Jego konsekwencją był fakt, iż decydujący wpływ na funkcjonowanie kraju posiadało odtąd ściśle kierownictwo partii komunistycznej, nie zaś nominalne organy władzy (np. przewodniczący prezydium Rady Najwyższej ZSRS). Skutkiem utworzenia Związku Sowieckiego było z kolei przekształcenie partii z „Rosyjskiej” we „Wszechzwiązkową”¹. W jej ramach funkcjonowały oddziały republikańskie (w tym Komunistyczna Partia Uzbeckiej SRS, stanowiące wyraz odrębności narodowej oraz statusu republiki w obrębie federacji). Jedynie Rosyjska Federacyjna Socjalistyczna Republika Sowiecka (RFSRS) nie posiadała republikańskich struktur partyjnych i innych atrybutów „narodowych”². Tworzyła ona, według słów Włodzimierza Marciniaka, „wewnętrzny krąg” imperium komunistycznego, znajdując się „w bezpośrednim władaniu partii komunistycznej”³. Jednocześnie wraz z tym, jak nomenklatura partyjna przestawała się z idei rewolucji światowej na stalinowską wizję budowy socjalizmu w jednym kraju, rosła rola centrum państwa, którym było historyczne centrum Rosji. Interesy imperium idealnego zostały zastąpione potrzebami imperium realnego⁴. Skutkowało to ścisłym podporządkowaniem terytoriów pogranicznych – peryferii – wobec ośrodka władzy w Moskwie, przejawiającym się podległością republikańskich elit partyjnych (w danym przypadku nomenklatury uzbeckiej) centralnemu przywództwu partyjnemu. Uchwycenie ewolucji tej podległości pozwala na określenie statusu Uzbekistanu w ramach komunistycznej federacji.

1.1. Ostatnia kolonia. Charakter rosyjskiej dominacji w regionie

Czokan Walichanow, kazachski geograf i zarazem oficer wojsk carskich, który w połowie XIX stulecia odbył podróż do Azji Centralnej, w swojej pracy *Szkice*

¹ Zmiana ta dokonana została podczas XIV Zjazdu partii w 1925 roku, gdy Rosyjską Partię Komunistyczną (bolszewików) – RKP(b) – zastąpiła Wszechzwiązkowa Partia Komunistyczna (bolszewików) – WKP(b). Ostatnie przemianowanie nazwy nastąpiło podczas XIX Zjazdu tej partii, w październiku 1952 roku. WKP(b) przekształcono wówczas w Komunistyczną Partię Związku Sowieckiego (KPZS), która przetrwała do 1991 roku. Zob. J. Smaga, *Narodziny i upadek imperium. ZSRR 1917-1991*, Kraków 1992, s. 89 i 194.

² Zob. W. Marciniak, *Rozgrabione imperium. Upadek Związku Sowieckiego i powstanie Federacji Rosyjskiej*, Kraków 2001, s. 32, *Arkana Historii*.

³ *Ibidem*, s. 31-32.

⁴ *Ibidem*, s. 30-31.

z *Dżungarii* (*Очерки Джунгарии*) uznał wspomniany region za *terra incognita* dla nauki europejskiej:

Nad Azją Środkową wisiła do tej pory jakaś tajemnicza zasłona. Niezależnie od bliskiego sąsiedztwa dwóch wielkich europejskich mocarstw, Rosji i Anglii, większa jej część mimo wszystko pozostaje dla nauki europejskiej pod wieloma względami niedostępna⁵.

W rzeczy samej trzy tamtejsze ośrodki państwowe: Emiraty Buchary, Chanat Chiwy oraz Chanat Kokandu, pozostawały wówczas w głębokiej izolacji od świata zewnętrznego. Region, który w czasach wielkich dynastii: Czyngisydów i Timurydów, miał nierzadko wpływ na losy średniowiecznego świata⁶, wskutek rozdrobnienia politycznego i najazdów obcych wojsk, pozostawał wówczas mocno osłabiony. Najwyższa, despotyczna władza należała tam do emira (arab. *amir* – wódz, książę) lub chana (tur.-mong. *chan* – władca jednego lub kilku plemion), których uprawnienia ograniczało jedynie środowisko ulemów (arab. *alim* – wiedzący; ten, który wie) – muzułmańskich uczonych⁷. Dominującym wyznaniem w regionie pozostawał islam w wersji sunnickiej, jednak pomiędzy ludnością osiadłą i koczowniczą występowały poważne różnice w podejściu do swej konfesji. O ile Bucharę, określona przez węgierskiego podróżnika Árpada Vámbéry'ego „Rzymem islamu”, uważała się za ostoję wiary⁸, to w zamieszkałym przez nomadów stepie, według słów wspomnianego już Czokana Walichanowa, wielu nie znało jeszcze imienia Mahometa, a szamanizm wciąż posiadał duże znaczenie⁹.

Pomimo izolacji regionu, powstanie i umocnienie się wspomnianych trzech ośrodków władzy (Bucharę, Chiwę i Kokand) można uznać za element konsolidacji tych terenów, zwłaszcza wobec ich wcześniejszego podziału na ogromną liczbę posiadłości feudalnych¹⁰. Pozytywnym było również ożywienie niegdyś kwitnącej,

⁵ Ч. Валиханов, *Очерки Джунгарии*, [w:] Ч. Валиханов, *Собрание сочинений в 5-и томах*, t. 3, Алма-Ата 1985, s. 325.

⁶ Tamerlan (Timur Chromy), założyciel dynastii Timurydów, władającej Azją Centralną w latach 1370-1526, prowadził wojny m.in. z Turkami Osmańskimi. W ich toku, w 1402 roku odniósł druzgocące zwycięstwo nad armią sułtana Bajazyda pod Ankarą. Zwycięstwo to poważnie osłabiło państwo osmańskie i, zdaniem Mariana Małowista, o kilkadziesiąt lat opóźniło zdobycie Konstantynopola przez Turków. Zob. M. Małowist, *Tamerlan i jego czasy*, Warszawa 1985, s. 75-76, *Rodowody Cywilizacji*.

⁷ *Центральная Азия в составе Российской империи*, ред. С.Н. Абашин, Москва 2008, s. 24.

⁸ Zygmunt Łukawski charakteryzuje „wschodni”, środkowoazjatycki islam jako wyznanie trzymające się ściśle litery Koranu, z pogardą odrzucające wszelkie nowości cywilizacyjne. Do tego obrazu dodaje przekonanie, iż lokalna religijność ma charakter zewnętrzny, na pokaz. Zob. Z. Łukawski, *Dzieje Azji Środkowej*, przedm. W.A. Serczyk, Kraków 1996, s. 233.

⁹ Ч. Валиханов, *О мусульманстве в степи*, [w:] Ч. Валиханов, *Собрание сочинений в 5-и томах*, t. 4, Алма-Ата 1985, s. 71.

¹⁰ Zob. Z. Łukawski, *op. cit.*, s. 218.

obecnie podupadłej wskutek wojen i izolacji gospodarki¹¹, co nastąpiło na początku XIX wieku, dzięki odbudowie kanałów irygacyjnych, przeprowadzonej równolegle we wszystkich państwach¹². Fakt ten miał istotne znaczenie, jako że od wieków rozwój ekonomiczny Azji Centralnej opierał się na produkcji bawełny i zbóż¹³. Utrzymanie tego typu upraw w suchym, kontynentalnym klimacie regionu wymagało ciągłego nawadniania pól.

Głównym czynnikiem utrudniającym odzyskanie dawnej świetności były jednak nie problemy gospodarcze Azji Centralnej, ale lokalne konflikty terytorialne. Władcy, toczący między sobą wojny o sporne obszary, niezdolni byli do przezwyciężenia osobistych ambicji i skupienia się na walce z zagrożeniem zewnętrznym. Nie potrafili zjednoczyć sił zwłaszcza w obliczu wzrastającego niebezpieczeństwa ze strony Rosji i Anglii¹⁴, których ambicje imperialne w XIX wieku sięgnęły międzyrzecza Amu-darii i Syr-darii.

1.1.1. Podbój Azji Centralnej

Zainteresowanie Rosji ekspansją w kierunku południowo-wschodnim datuje się na początek XVIII wieku, a zatem tuż po opanowaniu przez to państwo Syberii. Rosjanie, zwracając się ku Wielkiemu Stepowi¹⁵, kierowali się kilkoma względami. Motywowała ich przede wszystkim chęć przeciwdziałania atakom koczowników na

¹¹ Przez terytorium Azji Centralnej od starożytności biegł Wielki Szlak Jedwabny. *Ibidem*, s. 35-74. Por. J. Kieniewicz, *Wprowadzenie do historii cywilizacji Wschodu i Zachodu*, Warszawa 2003, s. 96-101.

¹² *Ibidem*, s. 218-225.

¹³ *Международные отношения в Центральной Азии. События и документы*, ред. А.Д. Богат уров, Москва 2011, s. 81-82.

¹⁴ Wspomniany już węgierski podróżnik, Ármin Vámbéry, notował na początku lat 60. XIX wieku: „jestem przekonany, że w wypadku gdy Rosjanie przystąpią do realizacji swych planów w Azji Środkowej, to te trzy chanaty nie będą sobie wzajemnie pomagać, lecz przeciwnie – wzajemnymi kłótniami będą sprzyjać sukcesom swego wspólnego wroga”. H. Vambéry, *Reise in Mittelasien von Teheran durch die Turkmanische Wüste an der Ostküste des Kaspischen Meeres nach Chiwa, Bochara und Samarkand, ausgeführt im Jar 1863*, Leipzig 1865, s. 343, cyt. za: Z. Łukawski, *op. cit.*, s. 241.

¹⁵ Wielki Step to obszar geograficzno-historyczny rozciągający się od ujścia Dunaju na zachodzie, poprzez Mołdawię, południową Ukrainę, południową Rosję (w części europejskiej), Azję Centralną, Mongolię, aż po rosyjski Daleki Wschód i pogranicze rosyjsko-koreańskie. W XVIII-XIX wieku większa jego część znalazła się w granicach Rosji, potem ZSRS. Ogromne zainteresowanie etnosami Wielkiego Stepu wykazywał Lew Gumilow – znany rosyjski historyk, geograf i etnolog. Wśród jego głównych prac związanych ze wspomnianym obszarem warto wymienić wydane w Polsce: *Dzieje dawnych Turków*, tłum. T. Zabłudowski, Warszawa 1972, *Rodowody Cywilizacji; Dzieje etnosów Wielkiego Stepu*, tłum. i posł. A. Nowak, Kraków 1997, *Szara Seria; Śladami cywilizacji Wielkiego Stepu*, tłum. S. Michalski, Warszawa 2004, *Dzieje Cywilizacji – Polski Instytut Wydawniczy*. Lew Gumilow jest również autorem kontrowersyjnej pracy *Этногенез и биосфера Земли* (Ленинград 1989), popularnej w środowisku neoeurazjanistów, prezentującej m.in. na przykładzie Wielkiego Stepu tzw. „pasjonarną teorię etnogenezy”.

południowe rubieże imperium, które poza celem grabieżczym miały również inny efekt: porywanie ludności rosyjskiej (chrześcijańskiej), sprzedawanej następnie na targach niewolników w Chiwie czy Bucharze¹⁶. Władcy rosyjscy powodowani byli zatem w tym wypadku względami religijnymi. Równie ważnym czynnikiem była ekonomia – zapanowanie nad stepem ułatwiało Rosjanom handel z państwami Azji Centralnej. Stopniowe przesuwanie granicy na południe zainaugurowała symbolicznie budowa twierdzy w Orenburgu w 1735 roku. Rozpoczęta wówczas inkorporacja ord kazachskich do Rosji kontynuowana było do lat 60. XIX stulecia¹⁷. W jej toku względy moralne (obrona ludności chrześcijańskiej) stopniowo utraciły znaczenie, do dalszej ekspansji skłaniały Rosję natomiast przyczyny ekonomiczne, ambicjonalne oraz imperialne. Wojna domowa w Stanach Zjednoczonych (1855-1860) skutecznie odcięła rynek imperium od dostaw amerykańskiej bawełny. Rosyjscy przemysłowcy zaczęli wówczas zwracać uwagę na to, że „Azja Środkowa mogłaby całkowicie pokryć zapotrzebowanie rosyjskiego przemysłu na bawełnę”¹⁸. Z kolei porażka w wojnie krymskiej zrodziła u wielu wojskowych potrzebę zadośćuczynienia urażonej dumie imperialnej. Kolejni generałowie odnajdywali na stepach i pustyniach Azji Centralnej niezrealizowaną wcześniej sławę zwycięzców¹⁹. Parli oni ku ekspansji, często nie oglądając się na oficjalne stanowisko Petersburga, który jeszcze w 1844 roku deklarował, iż chanaty centralnoazjatyckie pozostaną w przyszłości niepodległe, tworząc strefę buforową między posiadłościami Rosji i Anglii²⁰. Nie oznacza to, że Petersburg nie był zainteresowany wpływami we wspomnianych państwach. Rząd carski był jednak zbyt pochłonięty sprawami bałkańskimi, asymilacją ludności kazachskiej, wreszcie reformami wewnętrznymi²¹, by szykować się na tak błyskawiczny podbój kolejnych ziem, jaki miał

¹⁶ M. Khodarkovsky, *Na granicach Rosji. Budowanie imperium na stepie, 1500-1800*, tłum. B. Malarecka, Warszawa 2009, s. 21.

¹⁷ Zob. *Центральная Азия...*, s. 44. Por. M. Heller, *Historia Imperium Rosyjskiego*, tłum. E. Melech, T. Kaczmarek, Warszawa 2005, s. 383.

¹⁸ Ю. Гагеимейстер, *О торговом значении Средней Азии в отношении к России*, „Русский Вестник” 1862, t. 41, s. 735-736, cyt. za: Z. Łukawski, *op. cit.*, s. 241.

¹⁹ Trzy najważniejsze postacie związane z podbojem Azji Centralnej – gen. Konstantin Kaufman, płk (od 1864 roku generał) Michaił Czerniajew oraz gen. Nikołaj Kryżanowski – mieli swój udział w działaniach wojennych na Krymie. Wspomina o tym w swojej książce angielski oficer Frederick Burnaby, który zimą 1875 roku odbył podróż do świeżo zdobytej przez Rosję Chiwy. Zob. F. Burnaby, *Wyprawa do Chiwy. Podróże i przygody w Azji Środkowej*, tłum. T. Bieroń, Poznań 2010, *Podróże Retro*.

²⁰ Rywalizacja zyskała na intensywności w połowie stulecia, wraz ze zbliżaniem się do siebie posiadłości obu mocarstw. Rosja dokonywała właśnie wspomnianej inkorporacji stepów kazachskich, Anglia zaś zajmowała ostatecznie Indie, wzmacniała swe wpływy w Persji i Afganistanie. Zob. *Центральная Азия...*, s. 71.

²¹ W 1861 roku w Imperium zniesiono poddaństwo chłopów, równolegle pracowano nad wprowadzeniem reform: wojskowej, samorządowej i sądowej. Zob. M. Heller, *Historia Imperium Rosyjskiego*, tłum. E. Melech, T. Kaczmarek, Warszawa 2005, s. 587-594.

nastąpić. Kampanię wojskową, która przyczyniła się do opanowania przez Rosję Azji Centralnej, przyspieszyły natomiast radykalnie pogarszające się po wybuchu powstania styczniowego stosunki rosyjsko-angielskie²².

Państwa regionu pozostały bierne wobec narastającej rywalizacji mocarstw. Wydaje się jednak, iż bardziej skłonne były do współpracy z Rosją niż z Wielką Brytanią. Intensywna polityka Anglików dawała wprawdzie pewne rezultaty: towary angielskie na rynkach Buchary i Chiwy zaczęły wypierać produkty przywożone z Rosji, zaś na dworach lokalnych władców pojawiali się zaś coraz to nowi brytyjscy emisariusze²³. Jednakże równolegle z nimi przybywały misje rosyjskie²⁴, zaś Tatarzy – rosyjscy poddani – od dłuższego już czasu obecni byli w Azji Centralnej, prowadząc misję szerzenia islamu wśród nomadów²⁵. Świadomość obecności wielkiego północnego sąsiada oddziaływała na wszystkich przywódców regionu. Inaczej postrzegali oni Anglię, zaledwie od kilku dziesięcioleci zaanagażowaną w działania dyplomatyczne na tym obszarze, inaczej zaś Rosję, z którą łączyły ich długotrwałe więzi ekonomiczne. Miejscowi władcy zaprezentowali ową przychylną postawę wobec Rosji podczas wojny krymskiej, kiedy odmówili udzielenia oficjalnego poparcia bliskiej im kulturowo Turcji, z którą sprzymierzona była Anglia²⁶.

Rosyjski podbój Azji Centralnej, symbolicznie rozpoczęty zdobyciem Taszken-tu, największego miasta regionu²⁷, nie trwał długo. Skłócone ze sobą chanaty nie podjęły wspólnej obrony przed najeźdźcą²⁸. Jedynie protesty strony angielskiej i zaskoczenie Petersburga samowolą własnych dowódców wojskowych spowalniały ofensywę wojsk rosyjskich²⁹. Ostatecznie jednak również car oficjalnie zaakceptował ów centralnoazjatycki *Blitzkrieg*. Uzasadniając swoją ekspansję koniecznością posiadania władzy nad ludami dzikimi i nieokrzesanymi (i z tego powodu trudnymi) sąsiadami³⁰, Rosja w ciągu kilku lat podporządkowała sobie

²² Po klęsce w wojnie krymskiej Rosja prowadziła ostrożną politykę wobec Anglii, poczuła się zatem rozczarowana poparciem, jakie Londyn udzielił walczącym Polakom. Zob. *ibidem*, s. 618.

²³ Z. Łukawski, *op. cit.*, s. 240.

²⁴ Zob. *Центральная Азия...*, s. 64.

²⁵ Czokan Walichanow podkreślał zresztą z goryczą, iż „lud kirgiski stoi przed perspektywą osiągnięcia cywilizacji europejskiej nie inaczej, niż przechodząc przez okres tatarski, jak Rosjanie przeszli przez okres bizantyński”. Ч. Валиханов, *О мусульманстве...*, s. 71.

²⁶ Z. Łukawski, *op. cit.*, s. 240.

²⁷ Część mieszkańców miasta z radością przywitała w czerwcu 1865 roku wojska rosyjskie. Zob. *Центральная Азия...*, s. 73.

²⁸ Wręcz przeciwnie – pragnęli oni wykorzystać rosyjskie zainteresowanie regionem dla realizacji własnych celów. W 1858 roku emir Buchary otwarcie przekonywał rosyjskiego posła do zawarcia porozumienia o podziale Chanatu Chiwańskiego, zaś siedem lat później, w obliczu rosyjskiego ataku na Chanat Kokandu, władca ten zastanawiał się nie tyle nad pomocą sąsiadowi, ile nad przejęciem władzy nad Taszkentem. Zob. *ibidem*.

²⁹ *Ibidem*, s. 73-77.

³⁰ Z. Łukawski, *op. cit.*, s. 246.

Azję Centralną. Część ziem (w tym terytorium pokonanego w 1876 roku Chanatu Kokandu) włączono bezpośrednio do Imperium, poddając je zarządowi wojskowemu jako Generał-gubernatorstwo Turkiestanu³¹. Pozostałe państwa (Emirat Buchary i Chanat Chiwy) przetrwały, choć okrojone terytorialnie i uczynione rosyjskimi protektoratami. Rosja podpisała z nimi traktaty pokojowe (odpowiednio w 1868 i 1873 roku) odbierające tym państwom prawo do realizacji własnej polityki zagranicznej i ustanawiające instytucję kontrolną w postaci przedstawiciela cara przy dworach obu panujących³².

1.1.2. Turkiestan i „rosyjski” wymiar kolonializmu

Azja Centralna była ostatnim nabytkiem terytorialnym Imperium Rosyjskiego. Krótki, zaledwie pięćdziesięcioletni okres carskiej dominacji nad tym terytorium, różnił się niewątpliwie co do charakteru od sytuacji powstałej na zachodnich rubieżach Rosji – na ziemiach polskich. Rząd w Petersburgu bardziej zainteresowany był zyskami z eksploatacji ekonomicznej regionu niż rusyfikacją ludności wyznającej islam. Dlatego polityka integracji azjatyckich kresów z resztą imperium aż do 1917 roku pozostała umiarkowana. Jedynie w krótkim okresie „reakcji”, za panowania Aleksandra III, zabiegi rusyfikacyjne przybrały bardziej stanowcze formy, od których jednak odstąpiono wskutek silnego oporu społecznego.

Najprostszym pomysłem na zespolenie zdobytego w krótkim czasie regionu z resztą imperium było uczynienie z niego bazy surowcowej oraz rynku zbytu dla produktów rosyjskich. Rosjanie, przystępując do szybkiej budowy kolei żelaznej, naśladowali politykę innych XIX-wiecznych mocarstw kolonialnych, dla których:

Kolej była sposobem docierania w najszerszym rozumieniu, a zarazem gigantyczną maszyną do niesłychanym oddziaływaniu informacyjnym. Stawała się narzędziem podboju, gdy pozwalała przerzucać szczupłe oddziały interwencyjne na ogromnych terytoriach. Dawała impuls eksploatacji, pozwalając wywieźć i przywieźć nieporównanie więcej³³.

Już w 1888 roku Rosjanie zdolni byli do szybkiego przemieszczenia swych wojsk znad brzegu Morza Kaspijskiego do Taszkontu za pomocą kolei. Do 1906 roku ukończono zaś budowę odcinka łączącego wspomniane miasto z Orenburgiem³⁴. Cele ekonomiczne były tu równie ważne jak wojskowe: usprawnienie transportu pozwalało Rosji maksymalnie wykorzystać swą obecność w bogatym

³¹ Zob. *Центральная Азия...*, s. 76-77; por. Z. Łukawski, *op. cit.*, s. 257-259.

³² *Международные отношения...*, Москва 2011, s. 392 i 396; por. Z. Łukawski, *op. cit.*, s. 280-281.

³³ J. Kieniewicz, *Od ekspansji do dominacji. Próba teorii kolonializmu*, Warszawa 1986, s. 247-248, *Wielkie Problemy Dziejów Człowieka*.

³⁴ *Центральная Азия...*, s. 143-144; por. Z. Łukawski, *op. cit.*, s. 273-274.

w bawełnę regionie. Równoległe bowiem nastąpiło znaczące zwiększenie areału uprawy „białego złota”, co uczyniło oazy Amu-darii i Syr-darii głównym dostawcą tego surowca dla rosyjskich zakładów włókienniczych³⁵. Aspekt ekonomiczny dominował także w traktatach pokojowych z Bucharą i Chiwą, przewidujących ogromne kontrybucje wojenne na rzecz Rosji³⁶ oraz ubezwłasnowolnienie ekonomiczne protektoratów (przekazanie zarządu nad Amu-darią do wyłącznej dyspozycji Rosjan, ułatwienia dla rosyjskich kupców na rynkach obu państw)³⁷.

Warto jednak zauważyć, iż dla gospodarki regionu uzależnienie od Rosji okazało się wręcz impulsem do rozwoju. Miejscowi właściciele ziemscy korzystali bowiem na przestawieniu ekonomiki tego obszaru na masową produkcję bawełny. Rozwój tych plantacji wymuszał zmiany w sposobie uprawiania ziemi (pojawiały się nowe narzędzia, zaczęto stosować płodozmian), wzrastał zatem ogólny poziom techniczny rolnictwa. Mieszkańcy Azji Centralnej przyswajali sobie również inne produkty przywożone z Rosji (m.in. oświetlenie naftowe)³⁸.

Naturalnym elementem polityki „spajania” imperium wydawało się również popieranie rosyjskiego osadnictwa na nowo zdobytych terytoriach. Do początków XX stulecia akcja kolonizacyjna objęła jednak głównie większe miasta (w których powstawały nowe dzielnice, zamieszkane wyłącznie przez ludność europejską³⁹), w nich też skupiła się administracja carska⁴⁰. Na częściowo niezależnych obszarach Buchary i Chiwy Rosjanie zaludniali jedynie miejscowości położone na trasie kolei⁴¹. Paradoksalna sytuacja panowała natomiast na wsi. Carscy urzędnicy długo sprzeciwiali się spontanicznemu napływowi chłopów z przeludnionych europejskich guberni Rosji. Brakowało dla nich sztucznie nawadnianej ziemi, a władze starały się unikać konieczności podziału ziemi już należącej do ludności miejscowej⁴². Dopiero po 1906 roku, w związku z realizacją reformy agrarnej premiera Piotra Stołypina, wzrosła liczba osadników na wsi⁴³. Dane spisu ludności

³⁵ Pomimo trwającej od lat 80. XIX stulecia „gorączki bawełnianej” w Azji Centralnej, Turkistan, w którym objęte uprawą bawełny było 375 tys. dziesięcin ziemi, zaspokajał jedynie 50% zapotrzebowania rosyjskich zakładów włókienniczych na ten surowiec. Zob. Z. Łukawski, *op. cit.*, s. 273.

³⁶ Chanat Chiwański zobowiązywał się wypłacić Rosji 2,2 mln ówczesnych rubli celem pokrycia wydatków skarbu rosyjskiego na wojnę, „którą wypowiedziały władze i lud Chiwy”. Zob. *Мирный договор между Россией и Хивой*, [w:] *Международные отношения...*, s. 393.

³⁷ *Ibidem*, s. 392-395.

³⁸ Z. Łukawski, *op. cit.*, s. 277-278 i 280-286.

³⁹ М. Буттино, *Революция наоборот. Средняя Азия между падением царской империи и образованием СССР*, Москва 2007, s. 21-22.

⁴⁰ *Центральная Азия...*, s. 228-230.

⁴¹ Z. Łukawski, *op. cit.*, s. 276 i 280-281.

⁴² *Центральная Азия...*, s. 220.

⁴³ Zob. Z. Łukawski, *op. cit.*, s. 266-271.

z 1897 roku pokazują, że „uzbeckie”⁴⁴ obwody Kraju Turkiestańskiego zamieszkiwało łącznie zaledwie 52 tys. osób posługujących się językiem „wielkoruskim” (na z górą 4 mln mieszkańców)⁴⁵, z czego połowa żyła w Taszkencie⁴⁶.

Próba wprowadzenia długofalowych rozwiązań w polityce Petersburga wobec Azji Centralnej były postanowienia „Statutu o zarządzaniu Krajem Turkiestańskim” (*Положение об управлении Туркестанского края*)⁴⁷. Został on przyjęty po wielokrotnej redakcji w 1886 roku, zatem już w trakcie panowania cara Aleksandra III. Intencją tego dokumentu było „stworzenie cywilnego zarządu nad Krajem, uwzględniającego lokalne warunki, zmierzającego do silnego związania Turkiestanu z Rosją, zmniejszenia wydatków na administrowanie regionem i zwiększenia dochodów”⁴⁸. W istocie statut sankcjonował wprowadzenie podobnej struktury administracji, samorządu czy systemu sądownictwa jak w centralnych guberniach imperium⁴⁹. Przyjęcie owego dokumentu miało rozpocząć stanowczą realizację programu integracji południowo-wschodnich kresów z resztą imperium, jednakże zdołano to osiągnąć jedynie połowicznie.

Skuteczna inkorporacja regionu wymagała daleko idących zmian w takich dziedzinach jak własność ziemi, sądownictwo czy sfera edukacji, a to w różnym stopniu godziło w niezależność społeczności islamskiej. O ile ogłoszona w 1868 roku przez gen. Konstantina Kaufmana polityka „nieingerencji i ignorowania islamu” miała zapewnić niezależność życia religijnego i instytucji muzułmańskich w zamian za ich posłuszeństwo władzy carskiej⁵⁰, to postanowienia Statutu szły w odwrotnym kierunku. Poważnie zmniejszył on liczbę wakfów (z arab. majątków będących w dyspozycji meczetów, bractw religijnych czy klasztorów) i poddał je kontroli ze strony państwa⁵¹. W dziedzinie prawa wprowadził obok sądownictwa muzułmańskiego sądy rosyjskie, ustanowił zarazem procedurę wyborczą przy mianowaniu kadich (z arab. sędzia muzułmański) oraz akceptację wyniku głosowania ze strony generał-gubernatora⁵². W szkolnictwie usiłowano rywalizować z tradycyjnymi muzułmańskimi szkołami podstawowymi – mektebami – z jednej strony przez tworzenie klas dla ludności lokalnej w placówkach rosyjskich,

⁴⁴ Mowa o obwodach fergańskim, samarkandzkim i syrdaryjskim Kraju Turkiestańskiego, które w następstwie rewolucji październikowej stały się częścią sowieckiego Uzbekistanu.

⁴⁵ *Распределение населения Туркестанского Края по родному языку (по данным переписи 1897 г.)*, [w:] *Центральная Азия...*, s. 386-389.

⁴⁶ Zob. Z. Łukawski, *op. cit.*, s. 276.

⁴⁷ W pracy zastosowane zostało tłumaczenie nazwy owego dokumentu dokonane przez Zygmunta Łukawskiego. Zob. *ibidem*, s. 266.

⁴⁸ *Центральная Азия...*, s. 105.

⁴⁹ *Ibidem*, s. 106-108.

⁵⁰ *Ibidem*, s. 247.

⁵¹ *Ibidem*, s. 139; por. Z. Łukawski, *op. cit.*, s. 266.

⁵² М. Буттино, *op. cit.*, s. 39; por. Z. Łukawski, *op. cit.*, s. 266.

z drugiej zaś przez otwarcie szkół rosyjsko-autochtonicznych, w których dzieci miały poznawać, obok zasad swej wiary, również język rosyjski⁵³.

Wspomniane przemiany, obliczone na obniżenie autorytetu tradycyjnych instytucji islamskich, nie przyniosły jednak spodziewanych przez administrację rezultatów. Większość dzieci nadal uczęszczała do szkół przy meczetach, ich rodzice zaś w spornych sytuacjach zwracali się raczej do kadiego niż sędziego rosyjskiego. Urzędnicy rosyjscy nie naciskali na zmianę tego stanu rzeczy, wyrażając tym samym zgodę na swego rodzaju *status quo* – „pokojową” koegzystencję dwóch społeczności (miejscowej i rosyjskiej), każdej według własnych praw⁵⁴.

Wypracowaniu długofalowej polityki Rosji wobec azjatyckiej prowincji przeszkadzały częste zmiany na stanowiskach osób odpowiedzialnych za jej realizację. Jedynie gen. Konstantin Kaufman oraz gen. Aleksandr Wriewskij (Александр Бревский) sprawowali swoją funkcję przez dłuższy okres. Pierwszy z nich rządził przez 15 lat (1867-1882), z jego nazwiskiem łączą się próby zdystansowanej polityki wobec ludności muzułmańskiej (wspominana już „nieingerencja i ignorowanie islamu”). Drugi, pełniący obowiązki gubernatora w latach 1889-1898, wydawał się idealnym urzędnikiem Aleksandra III. Zasłynął zwłaszcza przeforsowaniem projektu „modlitwy za cara”, którą miano odczytywać we wszystkich meczetach⁵⁵. Pozostali gubernatorowie nie mieli już podobnego horyzontu czasowego swego urzędowania. W latach 1898-1917 nastąpiło aż dziewięć zmian na tym stanowisku⁵⁶, co wskazuje raczej na niepewność rządu Mikołaja II w kwestii polityki wobec Turkiestanu.

1.1.3. *Status quo*. Dlaczego Azja Centralna nie stała się drugim Kaukazem?

Ludność autochtoniczna prezentowała przez długi czas postawę bierną wobec władzy Rosjan. Reakcje skrajne – zarówno negacja obecności Rosji, jak i poparcie dla reform wdrażanych przez administrację carską, aż do wybuchu I wojny światowej pozostały marginalne. Kluczem do zrozumienia owego milczącego przyzwolenia na rosyjskie władztwo wydaje się być wspomniana wcześniej kwestia religijna. Ponieważ Rosjanie nie zdecydowali się na otwarte represje wobec islamu, nie sprzyjali również działalności Cerkwi prawosławnej w regionie⁵⁷, ulemowie powstrzymywali się zatem od nawoływania do buntu wobec władz

⁵³ Pierwsza taka szkoła powstała w 1884 roku w Taszkencie. W 1911 roku było już 89 placówek podobnego typu, w których uczyło się 3000 dzieci. Zob. *Центральная Азия...*, s. 165; М. Буттино, *op. cit.*, s. 40-42. Por. Z. Łukawski, *op. cit.*, s. 292-294.

⁵⁴ М. Буттино, *op. cit.*, s. 43-44.

⁵⁵ *Центральная Азия...*, s. 250.

⁵⁶ *Генерал-губернаторы Степного и Туркестанского края* (приложение № 8), [w:] *ibidem*, s. 424.

⁵⁷ Pomimo iż prawosławie było w Imperium częścią idei państwowej, działalność misyjna Cerkwi w Azji Centralnej została całkowicie zakazana. Zob. *Краткий очерк. По истории*

carskich⁵⁸. Adeeb Khalid przekonuje, że przywódcy religijni ludności muzułmańskiej legitymizowali rosyjskie zwierzchnictwo w podobny sposób jak wcześniej panowanie chanów, tłumacząc, iż „póki władca przestrzega norm szariatu, jego władza jest uprawniona”⁵⁹.

Do 1914 roku miały miejsce dwa istotne wystąpienia antyrosyjskie na zamieszkiwanym przez ludność uzbecką obszarze. Do pierwszego z nich doszło w Taszkencie w 1892 roku i określane było jako „bunt choleryczny”. Ostrze protestów, wywołanych nieprzemyślanymi obostrzeniami sanitarnymi wprowadzonymi przez władze miejskie podczas epidemii cholery, a naruszającymi tradycję muzułmańską⁶⁰, skierowane było jednak głównie wobec lokalnych urzędników, wywodzących się z ludności miejscowej⁶¹. Do kolejnych, szybko uśmierzonych, protestów doszło w 1898 roku w Andżanie w Kotlinie Fergańskiej. Ich przywódca, wywodzący się z bractwa sufickiego, Dukchi-iszan, argumentował, iż przyczyną wystąpień jest postawa władzy rosyjskiej, która wprawdzie „postępuje z ludem w sposób miękki i humanitarny, ale jednocześnie zabrania pielgrzymek do Mekki, nie dba również o zachowanie czystości i moralności w rodzinie”⁶². Warto zwrócić uwagę, że oba wystąpienia miały miejsce w momencie sprawowania urzędu generał-gubernatora przez wspomnianego wcześniej gen. A. Wriewskiego (1889-1898), realizującego konfrontacyjną politykę wobec wspólnoty muzułmańskiej.

1.1.4. Bucharra i Chiwa – stabilność przede wszystkim

Przez cały okres dominacji Rosjanie poświęcali niewiele uwagi sytuacji panującej w protektoratach: Bucharze i Chiwie. Niską rangę tych państw w ramach imperium dobrze obrazuje status wzajemnych poselstw. Dyplomata rosyjski w Bucharze, do którego obowiązków należała kontrola sytuacji na bucharsko-afgańskiej granicy czy regulacja rosyjsko-bucharskich zobowiązań finansowych⁶³, rezydował

Ташкентской и среднеазиатской епархии, [on-line:] <http://www.pravoslavie.uz/histor.htm>, dostęp: 30 XII 2012; por. *Центральная Азия...*, s. 169.

⁵⁸ Podobne wystąpienia muzułmańskich duchownych miały już miejsce wcześniej, w trakcie wojen z Rosją. Np. w 1866 roku ulemowie zebrali się pod pałacem emira w Bucharze, żądając od niego podjęcia aktywnej walki z najeźdźcą (do czego władca się nie kwapił). Co ciekawe, wojska emira krwawo stłumiły wówczas owe wystąpienia. Zob. А. Халид, *Ислам после коммунизма. Религия и политика в Центральной Азии*, Москва 2010, s. 62.

⁵⁹ Wspomniany autor określa taką postawę ulemów jako „kwietyzm”. *Ibidem*, s. 63.

⁶⁰ Mieszkańców starego miasta, części Taszkontu zamieszkaną przez autochtonów: Kazachów, Uzbeków i Tatarów, zmuszano wbrew tradycji islamskiej do przechowywania zwłok zmarłych aż do przybycia lekarza. Żądano od nich również wpuszczenia pomocy medycznej do żeńskiej części domu, co naruszało honor rodziny. Zob. М. Буттино, *op. cit.*, s. 29.

⁶¹ Obiektem ataku stał się starszy *aksakał*, przedstawiciel władzy w starym mieście. *Ibidem*, s. 29-30.

⁶² *Центральная Азия...*, s. 251.

⁶³ *Ibidem*, s. 294.

niedaleko stolicy Emiratu. Przedstawiciel emira, w myśl traktatu o przyjaźni z 1873 roku, pozostawał w Taszkencie, jego partnerem był w najlepszym wypadku gubernator Kraju Turkiestańskiego⁶⁴. Nadzór nad sytuacją w Chanacie Chiwy sprawował urzędnik jeszcze niższej rangi – naczelnik „działu amudaryjskiego”⁶⁵, wchodzącego w skład obwodu syrdaryjskiego⁶⁶.

Rosjanie, zadowoliwszy się pełną kontrolą nad polityką zagraniczną oraz gospodarką protektoratów, nie ingerowali w ich politykę wewnętrzną⁶⁷. Tym samym sprzyjali petryfikacji dotychczasowego ustroju Buchary i Chiwy, opierającego się na despotycznej władzy monarchów oraz silnej pozycji konserwatywnych duchownych muzułmańskich⁶⁸. Wprawdzie gubernatorzy Turkiestanu niejednokrotnie nawoływali do likwidacji protektoratów i ich bezpośredniego włączenia w skład imperium⁶⁹, jednak krok taki był nie na rękę rządowi carskiemu. Podobna operacja zmuszałaby państwo rosyjskie do podjęcia trudu asymilacji kolejnych 4 mln muzułmanów⁷⁰, w dodatku posiadających wyrazistszą identyfikację religijną niż ludność koczująca w stepie⁷¹.

Niezwykle interesująca była błyskawiczna wręcz adaptacja dotychczasowych władców Azji Centralnej – emira Buchary i chana Chiwy – do nowej sytuacji,

⁶⁴ *Договор о дружбе между Россией и Бухарой*, [w:] *Международные отношения...*, s. 395-396.

⁶⁵ „Dział amudaryjski” (*Амударьинский отдел*) stanowił jednostkę terytorialną, składającą się z ziem leżących na prawym brzegu Amu-darii, odłączoną od Chanatu Chiwańskiego na podstawie Traktatu pokojowego z 1873 roku. Zob. *Мирный договор между...*, s. 392.

⁶⁶ *Центральная Азия...*, s. 295.

⁶⁷ Przedstawiciel rosyjski przy dworze emira, Paweł Lessar, następująco podsumowywał ów pragmatyczny stosunek Petersburga do Buchary: „Nasz system zastosowany w Bucharze polega na konsekwentnym niemieszaniu się w wewnętrzne sprawy tego kraju. Dbamy wyłącznie o zachowanie dla siebie rynku bucharskiego oraz o zabezpieczenie politycznych i strategicznych działań na wypadek skomplikowania się sytuacji w Azji Środkowej. Emir natomiast i jego dostojnicy mogą robić z narodem, co zechcą”. *История Узбекской ССР*, t. 1, cz. 2, Москва 1956, s. 139-140, cyt. za: Z. Łukawski, *op. cit.*, s. 281.

⁶⁸ *Центральная Азия...*, s. 307.

⁶⁹ Najsilniej nawoływano do takiego kroku w 1910 roku, w następstwie krwawych zamieszek w Bucharze (rzezi dokonanej przez miejscową ludność sunnicką na szyitach przybyłych z Persji). Ówczesny generał-gubernator Turkiestanu Aleksandr Samsonow pisał o konieczności zaprowadzenia porządku w Emiracie, co udało się zapewnić tylko poprzez jego inkorporację przez Rosję. *Ibidem*, s. 309.

⁷⁰ Spis ludności z 1897 roku nie został przeprowadzony w Emiracie Bucharskim ani w Chanacie Chiwańskim, ponieważ nie wchodziły one bezpośrednio w skład Imperium, natomiast z szacunkowych danych wynika, że przed 1917 rokiem pierwszy z nich zamieszkiwało ponad 3 mln ludności, natomiast w drugim żyło około 600 tys. osób. *Ibidem*, s. 296.

⁷¹ Dodatkowym problemem był w przypadku Chanatu Chiwańskiego konflikt pomiędzy ludnością osiadłą (Uzbekami) a koczującą (Turkmenami) na tle dostępu do ziemi sztucznie nawadnianej, z którym to konfliktem musieli się zetknąć Rosjanie w przypadku inkorporacji Chanatu. Zob. *ibidem*, s. 308. Szerzej na temat tożsamości religijnej w Azji Centralnej pisze Stanisław Zapaśnik (*op. cit.*).

zrodzonej przez podporządkowanie się Rosji. Warunki pokojowe wprowadziły ograniczyły ich suwerenność i pozbawiły prawa do dochodowego, ale nieetycznego, handlu niewolnikami⁷². Jednak z drugiej strony objęcie protektoratem chroniło chanaty przed dotychczasowymi zagrożeniami, zwłaszcza najazdami z Afganistanu i Persji⁷³. Podporządkowanie ekonomiczne w dłuższej perspektywie przynosiło profity, ponieważ otwierało dla tych państw ogromny rynek rosyjski. Miejscowi despotyczni władcy, będąc największymi posiadaczami ziemskimi w swych państwach, osiągalni dzięki temu poważne dochody⁷⁴, dbali zatem o dobre relacje z Petersburgiem. W 1906 roku emir Buchary Abdul-Ahad, składając wizytę carowi, przywiózł mu podarunki o wartości niemal 800 tys. ówczesnych rubli. Podobne gesty przyjaźni stosowano wobec rosyjskich urzędników, a nawet podróżników i pisarzy odwiedzających terytoria obu protektoratów⁷⁵. Władze rosyjskie świadomie podtrzymywały te więzi, nadając wspomnianym monarchom tytuły generalskie. Władca Buchary otrzymał nawet od cara tytuł „Wasza wysokość” (*Ваше Высочество*), zrównujący go w prawach z członkami rodziny panującej w Rosji⁷⁶.

Przywódcy obu państw nie zapominali zarazem, iż zbyt ni serwilizm wobec Petersburga może przysporzyć im przeciwników. Zwłaszcza emir Buchary, którego pozycja względem Rosji była nieco silniejsza⁷⁷, prowadził ostrożną, ale jednak dwutorową politykę w odniesieniu do imperium. Wynikało to z jego rangi w świecie islamu. Władze w Petersburgu zapewniał on o swoich staraniach, by „fanatyzm religijny” nie wydostał się poza granice emiratu. W tym celu usiłował podporządkować sobie ulemów, w czasie podboju rosyjskiego protestujących przeciwko jego bezczynności⁷⁸. Jednocześnie, mając wolną rękę w polityce wewnętrznej, mógł kreować się na obrońcę tradycji i wiary – i rzeczywiście to czynił. Chociaż pokonany i upokorzony, emir wobec własnych poddanych występował jako „jedyne w Azji Centralnej władca – muzułmanin, obrońca ostatniego islam-

⁷² *Договор о дружбе...*, s. 396.

⁷³ Interesy Buchary i Chiwy reprezentował wobec państw azjatyckich generał-gubernator Turkiestanu, zaś od 1894 roku na granicy bucharsko-afgańskiej znajdowały się rosyjskie posterunki graniczne. Zob. *Центральная Азия...*, s. 295.

⁷⁴ *Ibidem*, s. 298-301.

⁷⁵ Jednym z nagrodzonych był znany wówczas petersburski autor kryminałów Wsiewołod Krestowski, który następnie napisał przychylny dla emira reportaż, zatytułowany *В гостях у эмира Бухарского*. Zob. *ibidem*, s. 306.

⁷⁶ *Ibidem*.

⁷⁷ Częściowo wynikało to z faktu, iż Buchara pozostawała zawsze najsilniejszym organizmem politycznym w Azji Centralnej. Po podboju przez Rosję emirowi łatwiej było też utrzymać porządek wewnątrz monarchii niż władcy Chiwy zmagającemu się z antagonistycznie nastawionymi plemionami turkmeńskimi, zależnemu zatem od pomocy rosyjskiej. Zob. *ibidem*.

⁷⁸ W tym celu stworzył m.in. system stypendiów przeznaczonych dla duchownych nauczających w medresach. Zob. А. Халид, *Ислам после коммунизма...*, s. 64.

skiego bastionu w regionie”⁷⁹. Uczestniczył on również w życiu rosyjskiej wspólnoty muzułmańskiej w roli jednego z głównych sponsorów meczetu soborowego w Petersburgu. Dbał też o kontakty ze społecznością Tatarów, często przebywał na Krymie, gdzie posiadał własną rezydencję⁸⁰.

1.1.5. Inteligencja muzułmańska – w stronę Rosji?

Przyglądając się przedrewolucyjnemu pięćdziesięcioleciu relacji rosyjsko-uzbeckich, warto zwrócić uwagę na oddziaływanie kultury rosyjskiej w regionie. Kulminacja podboju Azji Centralnej przez Rosję przypadła na okres wzmożonej ekspansji kolonialnej państw europejskich. Rządzący w Petersburgu, podobnie jak ich odpowiednicy w Paryżu i Londynie, dążyli do „przekształcenia przewagi, kontroli i panowania (...) w dominację, związaną z ustaleniem władzy zwierzchniej”⁸¹. Proces włączania kolejnych posiadłości w skład imperiów odbywał się przy utrzymaniu ich odrębności kulturowej od centrum⁸². Rosja, jak wynika z dotychczasowych rozważań, również zadowolili się eksploatacją ekonomiczną podporządkowanych terytoriów, w mniejszym stopniu ingerując w strukturę społeczną czy religijną miejscowej ludności. Nie zrezygnowała jednak całkowicie ze swej misji cywilizatorskiej. Próby rozszerzenia zasięgu „oficjalnej” kultury rosyjskiej, w postaci szkół rosyjsko-autochtonicznych czy osadnictwa ludności rosyjskiej, nie przyniosły jednak spodziewanego efektu. Wystąpiło tu natomiast, za pośrednictwem Rosji, zjawisko westernizacji (rozumiane jako przyswajanie kultury Zachodu przez mieszkańców innej cywilizacji⁸³), chociaż miało ono bardzo ograniczony zasięg. Proces ten dotyczył środowiska intelektualistów, wśród których najbardziej znaczącą grupą byli dżadidzi – zwolennicy reformy szkolnictwa religijnego oraz konfesji muzułmańskiej⁸⁴. Przekonania głównych

⁷⁹ А. Халид, *Ислам после коммунизма...*, s. 63.

⁸⁰ Zob. Центральная Азия..., s. 306.

⁸¹ J. Kieniewicz, *Wprowadzenie do historii cywilizacji...*, s. 241.

⁸² *Ibidem*, s. 242.

⁸³ Według definicji podanej przez Jana Kieniewicza. *Ibidem*, s. 272.

⁸⁴ Za protoplastę owego ruchu można uznać cytowanego już w niniejszej pracy Czokana Walichanowa (1835-1865), kazachskiego etnografa i geografa, oficera wojsk carskich. Walichanow, pochodzący z rodu Abłaja, chana ordy środkowej, uważany jest za pierwszego zwolennika europeizacji ludów koczowniczych pozostających pod władzą Rosji. Z młodszym o dwa pokolenia środowiskiem dżadidów łączyły go demokratyczne poglądy i przekonanie, iż Rosja może i powinna przynieść współczesną cywilizację Kazachom i innym narodom Azji Centralnej. Odróżniało ich natomiast podejście do islamu. Dżadidzi zamierzali go reformować i dostosować do wymogów współczesności; Walichanow odrzucał tę religię jako niezdolną do zmienienia się, proponował stopniowe jej wyparcie przez rosyjskie prawosławie. Do jego najważniejszych prac należały, cytowane już wcześniej, teksty: *Очерки Джунгарии* oraz *О мусульманстве в степи*, a także: *Записка о судебной реформе*. Zob. M. Kuryłowicz, *Чокан Валиханов, или мысль Достоевского в степи*, [w:] Fiodor Dostojewski i problemy

przedstawicieli tego nurtu, w tym Munawwara-Kori Abduraszydchanowa (Мунаввар-Кори Абдурашидханов, 1878-1931) i Abdulraufa Fitrata (Абдурауф Фитрат, 1886-1938)⁸⁵, ukształtowały się na przełomie wieków pod wpływem trzech czynników: w efekcie kontaktów z tatarskimi zwolennikami nowej metody nauczania alfabetu arabskiego w medresach (*usul-i dżadid*)⁸⁶; pod wrażeniem ówczesnej kultury rosyjskiej, skupionej na kwestiach społecznych i analizującej idee postępu; wreszcie na skutek oddziaływania wydarzeń w Iranie (rewolucji konstytucyjnej z lat 1906-1909) i Turcji (zwycięstwa rewolucji młodoturków w 1908 roku)⁸⁷. Dżadidzi początkowo skupiali swą uwagę na kwestii unowocześnienia szkolnictwa religijnego, później zaczęli kłaść nacisk na konieczność modernizacji życia politycznego i społecznego w regionie. Dla rozwoju owego ugrupowania ważnym momentem była rewolucja z lat 1905-1907. Chociaż w Turkiestanie objęła ona wyłącznie społeczność rosyjską⁸⁸, jednocześnie pobudziła do działania inteligencję islamską. Dżadidzi podjęli się wówczas wydawania własnych gazet, wzięli też udział w wyborach do Dumy Państwowej, wprowadzając tam czterech przedstawicieli. Z kolei zwycięstwo młodoturków w państwie osmańskim zaowocowało przenikaniem idei panturkizmu do wspomnianego ruchu⁸⁹. Dżadidzi wysyłali miejscową młodzież do tureckich szkół, w tym również wojskowych⁹⁰. Ich ożywiona działalność nie mogła nie zostać zauważona przez władze. Reformizm oraz hasła pantureckie w projektach politycznych dżadidów zrażały do nich zarówno konserwatystów islamskich, jak i władze carskie – zwolenników politycznego i religijnego *status quo* w regionie. Młodzi reformatorzy znaleźli

kultury, red. A. Rażny, Kraków 2011, s. 311-317, *Prace Katedry Rosyjskiej Kultury Nowożytniej Uniwersytetu Jagiellońskiego*; por. *Центральная Азия...*, s. 332.

⁸⁵ Zob. A. Халид, *Ислам после коммунизма...*, s. 65-70.

⁸⁶ Pierwszym reformatorem nauczania w szkołach religijnych był Tatar krymski, Ismail Bej Gasprinski. Wzywał on nie tylko do zmiany sposobu nauczania alfabetu arabskiego, ale również do wprowadzenia do programu nauczania elementów wiedzy o świecie współczesnym. Wydawana przez niego gazeta „Tercüman” miała w 1885 roku 200 czytelników w Turkiestanie. Zob. S. Zapaśnik, *op. cit.*, s. 35; por. *Центральная Азия...*, s. 169.

⁸⁷ Zob. М. Буттино, *op. cit.*, s. 43.

⁸⁸ Szerzej na jej temat zob. Z. Łukawski, *op. cit.*, s. 287-290.

⁸⁹ O ścisłym powiązaniu idei nacjonalizmu tureckiego z rozwojem świadomości narodowej ludów tureckich w Rosji informuje m.in. Dariusz Kołodziejczyk w opracowaniu pt. *Turcja*. Pisz on: „Szczególna rola w budzeniu tureckiego nacjonalizmu przypadła tatarskim emigrantom z Rosji, chroniącym się w Imperium Osmańskim przed rusyfikacyjną polityką «nocy apuchtinowskiej». W wyniku prześladowań doby Aleksandra III wcześniej uświadamiali oni sobie swą «tureckość» niż nie krępowani w wyborze języka i religii tureccy poddani sułtana. (...) W połowie lat dziewięćdziesiątych stara i nowa emigracja utworzyła organizację nazwaną *Ittihad ve Terakki Cemiyeti* (Komitet Jedności i Postępu). Z czasem do spiskowców przyłączyła nazwa *Genç Türkler* lub *Jön Türkler* – młodoturcy”. D. Kołodziejczyk, *Turcja*, Warszawa 2000, s. 39, *Historia Państw Świata w XX Wieku*.

⁹⁰ Zob. Z. Łukawski, *op. cit.*, s. 290.

natomiast poparcie wśród rosyjskich ugrupowań radykalnych, propagujących idee socjalistyczne⁹¹. Ów sojusz nabrał istotnego znaczenia w trakcie wojny i rewolucji⁹², wówczas też wykryształizował się podział w środowisku dżadidów na odłam umiarkowany oraz nurt radykalny. Pierwszy z nich wiązał nadzieję na ustanowienie autonomii regionu z rewolucją lutową w Rosji, drugi uaktywnił się dopiero w następstwie wydarzeń października 1917 roku.

1.1.6. Wojna i rewolucja lutowa

Prawdziwym testem dla opisywanych relacji stała się dopiero I wojna światowa. Problemy, jakie ze sobą niosła również poza frontem – zasady gospodarki wojennej, rekwizycje i specjalny podatek wojenny – uderzały zwłaszcza w ludność islamską⁹³. Tymczasem mieszkańcy Azji Centralnej nie rozumieli sensu trwającego konfliktu, który dodatkowo powodował, narastający w czasie, problemu głodu. W tej sytuacji, gdy 25 czerwca 1916 roku ukazało się rozporządzenie carskie o poborze 480 tys. muzułmanów z Turkiestanu i Kraju Stepowego do prac na tyłach frontu, ludność autochtoniczna zbuntowała się. Muzułmanie uniemożliwiali przeprowadzenie poboru, w wielu miejscach doszło do walk tłumu z policją i wojskiem (m.in. w miastach Kotliny Fergańskiej), autochtoni zaczęli również napadać na miejscowości zasiedlone przez Rosjan⁹⁴. Napiętą sytuację zaognił dodatkowo gen. Aleksiej Kuropatkin, gubernator Turkiestanu. Zdecydował się on na siłowe rozwiązanie konfliktu (co pociągnęło za sobą wielotysięczne ofiary⁹⁵), a po stłumieniu oporu przeprowadził przymusowe rekwizycje majątków

⁹¹ Zob. М. Буттино, *op. cit.*, s. 43-44. Kontaktom dżadidów z socjalistami nie przeszkadzał fakt, iż deklarowali się oni jako osoby wierzące, traktujące islam jako podstawowy i niezbywalny składnik własnego dziedzictwa i tożsamości. Zob. S. Zapaśnik, *op. cit.*, s. 36.

⁹² Owa współpraca stała się widoczna podczas wspomnianego wcześniej powstania antyrosyjskiego w 1916 roku. Aleksander Kiereński, przedstawiciel frakcji trudowików w Dumie Państwowej, przybył wówczas do Turkiestanu na prośbę deputowanych z frakcji muzułmańskiej. Podczas specjalnego spotkania w Dumie, poświęconego tym wydarzeniom (odbyło się ono 10 września 1916 roku), Kiereński oskarżył carską administrację gubernialną i lokalnych urzędników o doprowadzenie do niepotrzebnej eskalacji wzajemnej nienawiści. Zob. *Центральная Азия...*, s. 292.

⁹³ Ten ostatni wprowadzono z dniem 1 stycznia 1915 roku. Zostali nim obciążeni muzułmanie, w zamian za ich zwolnienie od służby wojskowej. Zob. М. Буттино, *op. cit.*, s. 59-61.

⁹⁴ Obawy rosyjskich osadników w Azji Centralnej przed odwetami ze strony ludności muzułmańskiej znakomicie oddał zesłany tam w 1915 roku Polak, Ferdynand Goetel. W autobiografii: *Patrząc wstecz. Wspomnienia*, opisywał on wizytę w jednej z rosyjskich miejscowości: „Żyjąca w popłochu wieś Nowo Michajłowsk przyjęła panicznie wieści o budzącym się ruchu. Na sumieniu miała tyleż co inni, skoro nie okazała żadnej ochoty do współżycia z tubylcami. Każda wieść o spisku czy o pogromach znajdowała chętny posłuch (...)”. F. Goetel, *Patrząc wstecz. Wspomnienia*, wstęp I. Sadowska, oprac. M. Urbanowski, Kraków 1998, s. 253.

⁹⁵ Trudno wskazać dane dotyczące liczby ofiar owych zająć ze strony ludności autochtonicznej, ponieważ administracja carska nie przeprowadzała podobnych obliczeń. Jednak tylko

miejscowej ludności, wrócił również do realizacji wspomnianego poboru. Dwuznaczną postawę wobec wspomnianych wydarzeń zaprezentowali przedstawiciele miejscowej administracji, którzy wraz z duchowieństwem islamskim wezwali ludność do podporządkowania się rozporządzeniu, a następnie pomagali przy przeprowadzeniu poboru⁹⁶. Również oni stali się obiektem ataków ze strony biedoty muzułmańskiej.

Gdy 23 lutego 1917 roku, w trzecim roku wojny, w Piotrogradzie doszło do pierwszych masowych protestów ulicznych, mało kto spodziewał się tak błyskawicznego rozwoju sytuacji, jaki miał nastąpić. Rewolucja, która dokonała się w przeciągu zaledwie kilku dni, doprowadziła do rozpadu dotychczasowego politycznego *status quo* na tych terenach. Wspomniane wydarzenia, choć dokonywały się głównie w Piotrogradzie i Moskwie, ostatecznie miały swoje reperkusje w każdym zakątku imperium.

Chwilowe osłabienie władzy centralnej stworzyło na nierosyjskich rubieżach imperium szansę na wydostanie się spod zależności od Rosji. Istotą przemian miała bowiem stać się demokratyzacja władzy i zrównanie wszystkich mieszkańców Rosji w prawach obywatelskich. Również w Azji Centralnej muzułmanie uzyskali możliwość przejęcia władzy z rąk dotychczasowych kolonistów dzięki procedurze demokratycznej. Rząd Tymczasowy zapowiedział bowiem szybkie przeprowadzenie demokratycznych wyborów do organów administracji lokalnej. Jednym z pierwszych kroków nowej władzy było utworzenie specjalnego przedstawicielstwa wspomnianego gabinetu w regionie. Był to Komitet Turkiestański (*Турккомитет*), na czele którego stanął jednak Rosjanin⁹⁷. Ta decyzja nieco ostudziła nadzieje na przekazanie steru rządów w regionie muzułmanom.

Środowiska polityczne złożone z ludności autochtonicznej w różny sposób podchodziły do zmieniającej się sytuacji. Ulemowie, którzy skupili się wokół konserwatywnego ugrupowania Wspólnota Ulemów (*Джамат-и-Улема*)⁹⁸, abstrahowali od zmian w życiu politycznym, przekonując, iż wszelki rząd (czy to carski, czy republikański) powinien uznać centralne miejsce władzy religijnej (i zasad islamu) we wspólnocie muzułmańskiej. Z kolei dżadidzi w Turkiestanie,

w okolicach miasta Dżizak w obwodzie samarkandzkim wojsko uśmierciło, według szacunków, 5000 osób. Zob. М. Буттино, *op. cit.*, s. 74.

⁹⁶ W zamian za co zostali oni, na podstawie tajnego zarządzenia gubernatora Turkiestanu, zwolnieni z poboru. Zob. *Центральная Азия...*, s. 289.

⁹⁷ Komitet Turkiestański został powołany do życia 7 kwietnia 1917 roku. Kierowany był przez członka Partii Kadetów, Nikołaja Szczepkina. Zob. *Центральная Азия...*, s. 131.

⁹⁸ Zob. М. Буттино, *op. cit.*, s. 121. W rosyjskim przekładzie cytowanej wcześniej pracy Adebea Khalida pojawia się również inna wersja tej nazwy: *Улама Джамияти*. Zob. А. Халид, *Ислам после коммунизма...*, s. 81.

dla których obalenie cara i początek demokratyzacji imperium stanowiły wezwanie do modernizacji tradycyjnych społeczności centralnoazjatyckich, skłaniali się do współpracy z nowymi władzami w Piotrogradzie⁹⁹. Ich ugrupowanie – Rady Islamskie (*Шура-и-Ислам*)¹⁰⁰ – wyrażało także nadzieję na rozprzestrzenienie przemian politycznych na terytoria Buchar i Chiwy, rządzone przez konserwatywnych monarchów¹⁰¹.

Krótkotrwała współpraca obu ugrupowań, rozpoczęta w kwietniu 1917 roku podczas zjazdu założycielskiego muzułmanów Turkiestanu¹⁰², zaowocowała wspólnym programem utworzenia Federacyjnej Republiki Turkiestanu w ramach Republiki Rosyjskiej¹⁰³. Niemniej jednak różnice pomiędzy konserwatystami a reformatorami były zbyt znaczące, co pokazały częściowe wybory lokalne. Głosowania do rad miejskich, rozpoczęte latem 1917 roku, przyniosły zdecydowane zwycięstwo islamskich tradycjonalistów. Nawet w Taszkencie, gdzie rosyjska społeczność była najliczniejsza, ulemowie uzyskali 62 miejsca w 112-osobowej Dumie¹⁰⁴. Słaby wynik ugrupowania dżadidów¹⁰⁵ dowodził, że ich entuzjazm dla wydarzeń rewolucyjnych podzielała niewielka część społeczności islamskiej. Zdecydowana jej większość wołała w trudnych czasach oprzeć się na tradycyjnej wspólnocie religijnej, izolując się od przemian inicjowanych przez Rosjan.

Wynik wyborów nie oznaczał jednak poparcia dla możliwości oderwania się regionu od Rosji. W przededniu kolejnego przewrotu – rewolucji październikowej – społeczność muzułmańska wyraźnie pozostawała bez przywódców zdolnych poprowadzić region ku niepodległości. Dla ulemów władza polityczna była w ogóle niechcianą koniecznością (niechętnie zresztą startowali w wyborach), zakładali raczej wpływ na społeczność poprzez instytucje religijne (m.in. przez wspomniane sądownictwo islamskie). Dżadidzi z kolei widzieli we współpracy z rosyjskimi rewolucjonistami możliwość reform tradycyjnego układu społecznego. Wydaje się, iż głównym czynnikiem różnicującym oba środowiska był nie tyle stosunek do Rosjan (nawet ulemowie poszukiwali przecież sojuszników wśród rosyjskich konserwatystów¹⁰⁶), ile spojrzenie na islam i jego rolę w zmieniającej się sytuacji społeczno-politycznej.

⁹⁹ Zob. М. Буттино, *op. cit.*, s. 112-113.

¹⁰⁰ *Ibidem*, s. 119. W opracowaniu A. Khalida występuje wersja: *Шура-и Исламия*. Zob. А. Халид, *Ислам после коммунизма...*, s. 81.

¹⁰¹ Zob. М. Буттино, *op. cit.*, s. 113.

¹⁰² Wspominają o niej m.in. Tadeusz Bodio i Tadeusz Mołdawa w: T. Bodio, T. Mołdawa, *Konstytucje państw Azji Centralnej. Tradycje i współczesność*, Warszawa 2007, s. 456, *Współczesna Azja Centralna*.

¹⁰³ Zob. М. Буттино, *op. cit.*, s. 188-191.

¹⁰⁴ *Ibidem*, s. 166-167.

¹⁰⁵ W Taszkencie uzyskali oni zaledwie 11 miejsc w Dumie, pomimo wystawienia kandydatów w obu częściach miasta – europejskiej i muzułmańskiej. Zob. *ibidem*.

¹⁰⁶ А. Халид, *Ислам после коммунизма...*, s. 81.

Rewolucja rosyjska mogła przyczynić się do zmiany sytuacji w dotychczasowych protektoratach rosyjskich – Bucharze i Chiwie. Zaskoczeni nieoczekiwanym upadkiem cara, rządzący tam satrapowie pospieszenie wydali manifesty, w których deklarowali przemiany polityczne zgodne z duchem rewolucji. W rzeczywistości jednak, zachęceni przez Anglików, zmierzali do uniezależnienia się od Rosji. Na przeszkodzie owym planom stała wewnętrzna opozycja – miejscowe ugrupowania dżadidów, zwanych tu młodobucharczykami i młodochiwańczykami – domagająca się demokratyzacji ustrojów politycznych protektoratów¹⁰⁷. Ugrupowania te, konfrontując się z władzą utożsamianą ze skrajnie konserwatywnymi przekonaniami religijnymi, reprezentowały zarazem najbardziej radykalne poglądy społeczno-polityczne¹⁰⁸. Ich radykalizm wzmógł się po pogromach zwolenników reform, do jakich doszło z inspiracji władców wspomnianych protektoratów w kwietniu 1917 roku. Miejscowi przywódcy ruchu dżadidów zmuszeni byli do schronienia się na terytorium Turkiestanu. Zaczęli wówczas otwarcie nawoływać do obalenia emira i chana, co doprowadziło ich do współpracy z bolszewikami¹⁰⁹.

1.2. Rewolucja październikowa i „nowy” kolonializm. Okres ZSRS

Dla rozwoju stosunków uzbecko-rosyjskich rewolucja zwana październikową okazała się kluczowa. To ona zapoczątkowała przemiany polityczne, które zaowocowały utworzeniem socjalistycznej federacji z uzbecką składową w postaci republiki narodowej. Przewrót, jakiego dokonali w Piotrogradzie bolszewicy, zainicjował zmiany, które doprowadziły do ustanowienia ustroju socjalistycznego na terenie byłego imperium carskiego, w tym w warunkach Azji Centralnej.

Krzysztof Gawlikowski, analizując rozmaite sposoby adaptacji komunizmu w XX wieku wskazuje między innymi na model „parakolonialny”¹¹⁰, charakteryzujący, jego zdaniem, republiki sowieckie. W tym typie:

¹⁰⁷ Zob. *Центральная Азия...*, s. 310-311.

¹⁰⁸ Zob. М. Буттино, *op. cit.*, s. 361; por. Z. Łukawski, *op. cit.*, s. 315-316.

¹⁰⁹ Zob. *Центральная Азия...*, s. 311.

¹¹⁰ Krzysztof Gawlikowski wymienia cztery takie modele: 1. półkolonialny (dostrzegany przez niego w krajach Europy Środkowo-Wschodniej, czyli tzw. satelitach ZSRS); 2. parakolonialny (reprezentowany przez republiki Południowego Kaukazu i Azji Centralnej oraz republiki bałtyckie w ZSRS); 3. rewolucyjny (kojarzony z Rosją, Ukrainą i Białorusią); 4. rewolucyjno-narodowy (w krajach Azji Wschodniej). Modele te wyróżnia sposób adaptacji komunizmu i stopień przyjęcia ideologii komunistycznej, co autor wiąże bezpośrednio z różnymi tradycjami kulturowo-religijnymi wspomnianych krajów. Zob. K. Gawlikowski, *O komunizmie w Europie i Azji uwag kilka*, [w:] *Rosja – Chiny. Dwa modele transformacji*, red. K. Gawlikowski, R. Paradowski, Toruń 2001, s. 8-15.

(...) kraje podporządkowane są inkorporowane do państwa-metropolii. W rezultacie znajdują się one pod o wiele ściślejszą kontrolą, (...) [są] bezpośrednio zarządzane przez funkcjonariuszy przysyłanych z zewnątrz, obcych etnicznie i kulturowo, pochodzących przede wszystkim z „narodu panującego” (...). Represje są tu o wiele brutalniejsze i stosowane na szeroką skalę, a zarazem miejscowe kultury i religie są tępiące jako nośniki „ducha kontrrewolucji” i „nacjonalizmu”, a także jako przeszkoda w kulturowo-ideologicznej integracji imperium. (...) wszystkie grupy przyjmują dość głęboko ideologię i kulturę zdobywców, szczerze albo choćby tylko w formie ochronnej mimikry. (...) Prowadzi się tu również osadnictwo „obcych”, szczególnie istotną rolę odgrywają przedstawiciele narodu-hegemonu, służący za lojalne oparcie reżimu i medium utrwalania dominacji ideologiczno-kulturowej¹¹¹.

Zarazem autor ten dodaje, iż dla lepszego zrozumienia owego modelu należy wyróżnić w nim dwa podtypy. Może on łączyć się zarówno z degradacją cywilizacyjną podbijanych terytoriów, jak i z ich modernizacją. Zatem, jak zauważa Krzysztof Gawlikowski, stosunek do komunizmu w Azji Centralnej może być ambiwalentny, ponieważ zaprowadzenie go przynosi nie tylko zniewolenie, lecz również „awans cywilizacyjny, modernizację kraju, wprowadza wyższe standardy życia”. Z kolei „opór [wobec komunizmu – przyp. autora] zależy od siły poczucia narodowego, własnych tradycji kulturowo-religijnych, skali awansu cywilizacyjnego (...)”¹¹².

Nawiązując do powyższej typologii, w dziejach relacji uzbecko-rosyjskich okresu sowieckiego można wyodrębnić trzy podokresy. Pierwszy z nich to lata bezpośrednio po rewolucji – moment kształtowania się ustroju socjalistycznego na terytorium Rosji. W tym czasie stosunki uzbecko-rosyjskie rozwijały się dwutorowo. Część miejscowych polityków usiłowała współpracować z bolszewikami, jednak większość z nich dystansowała się od partii Włodzimierza Lenina. Wynikało to z oparcia władzy bolszewickiej w regionie na miejscowych Rosjanach i konsekwentnego ignorowania przez nią dążeń ludności muzułmańskiej do samostanowienia. Okres ten symbolicznie został zakończony ustanowieniem Uzbeckiej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej (w 1925 roku) oraz ostatecznym rozgromieniem oddziałów basmaczy (co nastąpiło na przełomie lat 20. i 30. XX wieku).

Drugi okres – chronologicznie najdłuższy – to czas właściwej adaptacji komunizmu przez społeczeństwo uzbeckie. Wówczas następuje stopniowa internalizacja rzeczywistości politycznej, ekonomicznej i społecznej w regionie. Nie brak tu jeszcze konfliktów (zwłaszcza do momentu wybuchu II wojny światowej), mających swą przyczynę w radykalnych przemianach narzucanych przez władzę centralną. Stopniowo społeczeństwo uzbeckie przywyka jednak do nowych warunków życia. Kulminacją tego okresu jest czas tzw. breżniewowskiej stabilizacji, gdy zarówno społeczeństwo, jak i elity uzbeckie korzystają z owoców modernizacji

¹¹¹ K. Gawlikowski, *op. cit.*, s. 9.

¹¹² *Ibidem*, s. 9-10.

(sprzyja temu funkcjonowanie narodowej republiki – Uzbeckiej SRS). Wówczas też relacje uzbecko-rosyjskie (zwłaszcza na poziomie elit partyjnych) ulegają daleko idącemu zacieśnieniu.

Trzeci podokres przypada na lata 80., kiedy następuje stopniowy rozpad dotychczasowego układu społeczno-politycznego. Tzw. afera bawełniana oraz *pierestrojka* przyczyniają się do wzrostu wzajemnej nieufności pomiędzy elitami uzbeckimi i sowieckimi (rosyjskimi). Szybki i niespodziewany rozpad federacji sowieckiej potęguje dezorientację społeczeństwa uzbeckiego, ale też przyspiesza emancypację tamtejszych elit władzy, które decydują się na niezależny byt państwowy.

1.2.1. Turkiestan: rewolucja „rosyjska” i kontrrewolucja „muzułmańska”

26 października 1917 roku oddziały wojsk zmobilizowane przez bolszewików po kilkunastogodzinnym oblężeniu zdobyły Pałac Zimowy w Piotrogradzie i aresztowały członków Rządu Tymczasowego. Zwycięzcy szybko powołali Radę Komisarzy Ludowych (RKL, ros. *Совнарком*) – rząd, który miał czuwać nad rozprzestrzenieniem rewolucji „proletariackiej” w Rosji i poza jej granicami. Do władzy w Rosji doszło ugrupowanie, które w swoim programie umieściło nie tylko postulaty pokoju i socjalizmu, ale również prawa do samostanowienia narodów wchodzących w skład imperium rosyjskiego – nazwanego przez Włodzimierza Lenina „więzieniem narodów”¹¹³. W przyjętej przez RKL Deklaracji praw narodów Rosji jej twórcy zawarli zapis dający narodom Rosji prawo do swobodnego samookreślenia, w tym do odłączenia się i utworzenia samodzielnego państwa¹¹⁴. Dla ludności muzułmańskiej, stanowiącej przytłaczającą większość mieszkańców Azji Centralnej, Deklaracja miała kolosalne znaczenie, gdyby nowe władze zamierzały realizować uchwalone przez siebie prawo.

Reakcja ugrupowań islamskich na wydarzenia „października”, niezależnie od głoszonych przez Włodzimierza Lenina haseł, nie była entuzjastyczna. Zamach

¹¹³ В.И. Ленин, *К вопросу о национальной политике*, [on-line:] <http://libelli.ru/works/25-5.htm>, dostęp: 19 XII 2014.

¹¹⁴ *Декларация прав народов России*, [on-line:] http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_16.htm, dostęp: 30 XII 2012. Co więcej, Włodzimierz Lenin w listopadowej „Odezwie do wszystkich pracujących muzułmanów Rosji i Wschodu” pisał: „Odtąd ogłaszamy wasze wierzenia i obyczaje, wasze narodowe i kulturalne instytucje wolnymi i nietykalnymi. Urządzajcie swoje życie narodowe w wolności i bez przeszkód. Macie do tego prawo. Wiedźcie, że wasze prawa, jak i prawa wszystkich narodów Rosji chronione są przez całą potęgę rewolucji i jej organów – Rad Delegatów Robotników, Żołnierzy i Chłopów”. *Обращение отъ 24 ноября 1917 года ко всемъ трудящимся мусульманамъ Россіи и Востока*, [on-line:] http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_41.htm, dostęp: 29 XII 2012. Cyt. za: *Odezwa do wszystkich pracujących muzułmanów Rosji i Wschodu*, [w:] M. Wojciechowski, J. Purc, *Wybrane teksty źródłowe do historii narodów ZSRR (1801-1945)*, Toruń 1975, s. 215, *Skrypty i Teksty Pomocnicze* – Uniwersytet Mikołaja Kopernika.

stanu, jakiego dokonali bolszewicy, odbył się bowiem w przeddzień wyborów do Zgromadzenia Ustawodawczego, których logiczną konsekwencją byłoby sięgnięcie po władzę w regionie przez ugrupowania islamskie. Co więcej, w Turkiestanie rewolucja nie naruszyła podstaw relacji kolonialnych. Niedługo po opanowaniu Taszkontu przez bolszewików, co nastąpiło z początkiem listopada, odbył się tam III Zjazd Krajowy Rad Delegatów Robotniczych i Żołnierskich Turkiestanu, podczas którego dyskutowano kwestię wyboru nowych władz. W Zjeździe uczestniczyli zarówno bolszewicy, jak i inne ugrupowania socjalistyczne – mieniszewicy i eserowcy – a także delegacja muzułmańska, reprezentowana przez ugrupowanie ulemów¹¹⁵. Decyzją delegatów rosyjskich do nowego rządu krajowego (Rada Komisarzy Ludowych Turkiestanu) nie dopuszczono żadnych przedstawicieli ludności miejscowej, motywując to niskim poziomem jej „świadomości rewolucyjnej”, co stwierdzała odpowiednia uchwała:

W chwili obecnej nie można dopuścić muzułmanów do wyższych organów rewolucyjnej władzy regionalnej, ponieważ stanowisko miejscowej ludności wobec rad delegatów robotniczych, chłopskich i żołnierskich jest niepewne, a rdzenni mieszkańcy nie stworzyli organizacji proletariackiej, którą frakcja [bolszewicka – przyp. autora] mogłaby przyjąć do organu wyższej władzy regionalnej¹¹⁶.

Wspomniane wydarzenia w Taszkencie okazały się zatem rewolucją kolonialną – jednych Rosjan zastąpili inni, wszyscy zaś skutecznie bronili się przed dopuszczeniem do struktur rządzących przedstawicieli muzułmańskiej większości. Bolszewicy skłonni byli ponadto siłą zdobywać władzę w innych miastach regionu¹¹⁷, zamieszkanym przez liczne społeczności rosyjskie. Czynili to, wykorzystując między innymi oddziały składające się z Ormian, wrogo nastawionych wobec ludności islamskiej, oskarżanych później o wyjątkową brutalność względem muzułmanów¹¹⁸.

¹¹⁵ Na czele owej delegacji stał Szir-Ali Lapin, przywódca ugrupowania ulemów. Muzułmanie proponowali, aby Turkiestan zarządzany był przez parlament, w skład którego w większości wchodziłoby przedstawiciele ludności miejscowej, ponadto delegaci rosyjskich partii demokratycznych. Zob. М. Буттино, *op. cit.*, s. 203-204. Hélène Carrère d'Encausse w pracy *Islam and the Russian Empire* przekonuje, iż udział partii ulemów we wspomnianym zjeździe był powodowany chęcią zawarcia swoistego kompromisu z bolszewikami, wykluczającego udział w sprawowaniu władzy przez dżadidów. Zob. H. Carrère d'Encausse, *Islam and the Russian Empire. Reform and Revolution in Central Asia*, Berkeley 1988, s. 150-151.

¹¹⁶ Pełen tekst deklaracji ukazał się w czasopiśmie „Наша Газета” 1917, nr 132. Cyt. za: R. Pipes, *Rosja bolszewików*, tłum. W. Jeżewski, Warszawa 2005, s. 166; por. М. Буттино, *op. cit.*, s. 204; Z. Łukawski, *op. cit.*, s. 312.

¹¹⁷ W grudniu bolszewicy objęli władzę w Skobielewie, Namanganie i Andżanie (wszystkie miasta w Kotlinie Fergańskiej) oraz w Samarkandzie. Zob. E. Szczepanik, *Radzieckie Republiki Azji Środkowej 1917-1941. Dzieje, gospodarka, społeczeństwo*, Wrocław 1987, s. 28, przyp. 34.

¹¹⁸ М. Буттино, *op. cit.*, s. 280-287. Wrogość Ormian wobec ludności muzułmańskiej (i tureckojęzycznej zarazem) w Azji Centralnej była niewątpliwie pokłosiem tragedii, jaka dotknęła

Rozdźwięk pomiędzy deklaracjami centralnych władz rewolucyjnych a dokonaniami bolszewików w Turkiestanie był dla polityków islamskich zaskoczeniem, skłonił zarazem przywódców ulemów i dżadidów do (chwilowej) współpracy. Podczas ogólnomuzułmańskiego zjazdu, do którego doszło pod koniec listopada 1917 roku w Kokandzie, ogłoszono Turkiestan terytorium autonomicznym, wchodzącym w skład Federacyjnej Demokratycznej Republiki Rosyjskiej¹¹⁹. Tym samym bezpośrednio nawiązano do idei zawartych w Deklaracji praw narodów Rosji, politycy w Kokandzie liczyli bowiem na uznanie ich działań przez władze w Piotrogradzie¹²⁰.

Krótką historią wspomnianego projektu politycznego, zwanego najczęściej Autonomią Kokandzką (oraz Autonomią Turkiestańską, *Muchtariat*¹²¹), dobrze ilustruje iluzoryczność szans, jakie stanęły przed muzułmanami w Azji Centralnej po rewolucji październikowej. Autonomia przetrwała zaledwie do lutego 1918 roku, gdy na wezwanie miejscowych bolszewików starą część Kokandu zaatakowały oddziały Gwardii Czerwonej¹²². Nie tylko wszakże intencje Rosjan zdecydowały o niepowodzeniu owej inicjatywy¹²³. Jej główną słabością były przede wszystkim podziały w środowisku samych muzułmanów. Ulemowie już w styczniu 1918 roku zaczęli dystansować się od rządu w Kokandzie, nieskutecznie szukając porozumienia z Radą Komisarzy Ludowych w Taszkencie¹²⁴. Emir Buchary, mimo iż dysponował odpowiednimi możliwościami wojskowymi, nie zdecydował się

ludność ormiańską w 1915 roku na terytorium Turcji. Rząd w Stambule, kierując się ideami „panturkizmu”, zaczął wówczas realizować skrajnie antyormiańską politykę: aresztowano przedstawicieli tamtejszej inteligencji, przeprowadzono też deportację ormiańskiej ludności Anatolii na Pustynię Syryjską. Pociągnęło to za sobą tragiczne skutki w postaci setek tysięcy ofiar, zmarłych z głodu, wycieńczenia lub zamordowanych przez tureckie wojsko. Zob. D. Kołodziejczyk, *op. cit.*, s. 72-78.

¹¹⁹ Organem rządzącym autonomią był Komitet Wykonawczy z Mustafą Czokajewem, przedstawicielem dżadidów, na czele. *Ibidem*, s. 242-243.

¹²⁰ Przedstawiciele Autonomii Kokandzkiej wystosowali zresztą do Józefa Stalina, pełniącego wówczas funkcję Komisarza ds. Narodowości, list, w którym wezwali do uznania ich rządu za organ rządzący Turkiestanem. Stalin w odpowiedzi nie uznał formalnie władz Autonomii, a wezwał muzułmańskich robotników i chłopów do obalenia siłą władzy RKL w Taszkencie, jeśli taką siłą dysponują. Mustafa Czokajew uznał tę odpowiedź za prowokacyjną. Zob. *ibidem*, s. 247-248.

¹²¹ Zob. T. Bodio, P. Załęski, *Elity władzy w Azji Centralnej. Tradycja – modernizacja – polityka*, Warszawa 2008, s. 110, *Współczesna Azja Centralna*.

¹²² М. Буттино, *op. cit.*, s. 258-261. Por. E. Szczepanik, *Radzieckie Republiki Azji...*, s. 28; H. Carrère d'Encausse, *Islam and the Russian Empire...*, s. 154.

¹²³ Poparcia udzieliła mu zresztą Partia Socjalistów-Rewolucjonistów, posiadająca silne wpływy wśród osadników rosyjskich w Kotlinie Fergańskiej. Zob. М. Буттино, *op. cit.*, s. 247.

¹²⁴ Konserwatywni duchowni, przekonani o własnych wpływach w społeczności islamskiej, proponowali bolszewikom podział władzy: ludność miejscowa miała podlegać szariatowi, Rosjanie mieli zaś podporządkować się ustawodawstwu państwowemu. *Ibidem*, s. 250-251.

zawrzeć sojuszu z Kokandem. Polityka dżadidów kłóciła się bowiem z jego koncepcją despotycznego panowania nad społecznością muzułmańską¹²⁵.

Upadek Autonomii Kokandzkiej oznaczał kres nadziei umiarkowanych sił islamskich na porozumienie z Rosjanami. Ci ostatni nie zamierzali zresztą prowadzić jakichkolwiek rozmów z przedstawicielami ludności miejscowej. W pierwszej połowie 1918 roku zaczęli organizować struktury państwowe: 30 kwietnia, podczas V Zjazdu Rad Kraju Turkiestańskiego, proklamowali oni Turkiestańską Autonomiczną Republikę Sowiecką (TARS), wchodzącą w skład Rosyjskiej Federacyjnej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej, oraz wybrali jej władze¹²⁶. Równolegle tworzono struktury Komunistycznej Partii Turkiestanu (KPT), oficjalnie proklamowanej w czerwcu tego roku. Warto zauważyć, iż rola przedstawicieli miejscowej ludności w powzięciu owych decyzji była marginalna¹²⁷.

1.2.2. Podziały wśród ludności muzułmańskiej

Upadek inicjatywy umiarkowanej, zakładającej uzyskanie autonomii względem władzy centralnej w Rosji, stymulował rozwój dwóch przeciwstawnych inicjatyw politycznych w regionie:

1. ruchu basmaczy, będącego spontanicznym odruchem samoobrony muzułmanów, dążącego do całkowitego wyeliminowania wpływów rosyjskich na tych terenach;
2. środowisk sprzyjających bolszewikom, upatrujących w zwycięstwie rewolucji październikowej szansy na przeprowadzenie głębokich reform społecznych i politycznych w regionie – do takich ugrupowań należeli wspomniani już młodobucharzczycy i młodochiwańczycy oraz muzułmanie, którzy włączyli się w działalność tworzonej od podstaw Komunistycznej Partii Turkiestanu.

U źródeł działalności oddziałów basmaczy leżała sytuacja, w jakiej znalazła się ludność miejscowa (zwłaszcza wiejska) w Turkiestanie w wyniku wojny i rewolucji. Ograniczenia gospodarki wojennej oraz krwawo stłumione powstanie 1916 roku (o czym była mowa w części pierwszej niniejszego rozdziału) zaowocowały wrogością ludności miejscowej wobec Rosjan. Rewolucje 1917 roku wzmożyły jeszcze bardziej przekonanie o wykluczeniu muzułmanów z polityki.

¹²⁵ *Ibidem*, s. 248. Sam zresztą zmagał się wewnątrz emiratu z radykalnym skrzydłem ugrupowania reformatorów – młodobucharzczykami, o czym mowa wyżej.

¹²⁶ Zob. T. Bodio, P. Załęski, *op. cit.*, s. 111. Por. E. Szczepanik, *Radzieckie Republiki Azji...*, s. 29-30.

¹²⁷ Według sowieckich źródeł, we władzach sowieckiego Turkiestanu liczba przedstawicieli ludności miejscowej wynosiła: w Centralnym Komitecie Wykonawczym 7 osób (na 36 członków tego organu), w Radzie Komisarzy Ludowych 3 osoby (na 16). Ponadto musieli oni reprezentować jedno z dwóch rządzących ugrupowań: bolszewików lub lewicowych socjalistów-rewolucjonistów. Podczas I Zjazdu KPT zaledwie 10% jej członków stanowili muzułmanie. Zob. E. Szczepanik, *Radzieckie Republiki Azji...*, s. 29-30.

Dodatkowym powodem niechęci do Rosjan był problem głodu, jaki narastał od lata 1916 roku. Wspomniane trudności wzmogły się zwłaszcza w efekcie niskich plonów 1917 roku oraz chaosu politycznego, jaki zapanował w następstwie wydarzeń rewolucyjnych. Zarówno demokraci rosyjscy, jak i bolszewicy mieli wpływy głównie wśród ludności miejskiej. Dbali zatem o jej poziom życia, wystawiając tym samym społeczność muzułmańską na pastwę głodu¹²⁸. Rekwizycje ziarna i walka ze spekulantami uderzały głównie w ludność miejscową, w większości znajdującą zatrudnienie w pracy na roli oraz w handlu.

Uzbrojony ruch basmaczy (z tur. *basmak* – bandyta), zorganizowany oddolnie na turkiestańskiej prowincji (zwłaszcza w Kotlinie Fergańskiej), był reakcją ludności miejscowej na kolonialną politykę Rosjan. Przywódcy owego ruchu – Madamin-Bek czy Irgasz-Baj – rekrutowali swoje oddziały zwłaszcza wśród biedoty wiejskiej, która najbardziej ucierpiała wskutek głodu. Znaczenie ruchu basmaczy wzrosło po upadku Autonomii Kokandzkiej, gdy zniknęły nadzieje na uzyskanie przez ludność islamską politycznego wpływu na zachodzące wydarzenia. Najintensywniejsze i najbardziej krwawe walki w Kotlinie Fergańskiej przypadły na lata 1919-1920, jednak tłumienie tego „ludowego” powstania trwało aż do początku lat 30. ubiegłego stulecia¹²⁹.

W literaturze naukowej, zwłaszcza sprzed 1989 roku, często przedstawiano działalność basmaczy jako przejaw fanatyzmu religijnego i nacjonalizmu¹³⁰. Niewątpliwie odwoływanie się do islamu w odezwach przywódców tego ruchu miało miejsce, nie wydaje się jednak, aby wspomniane oddziały zbrojne występowały przeciw Rosjanom jako niewiernym. Grupy te powstawały raczej spontanicznie, podejmując się obrony tradycyjnego stylu życia, a ten utożsamiany był ze wspólnotą islamską. Były też formą przeciwstawienia się władzy sowieckiej, praktycznie ignorującej istnienie nierosyjskiej większości w regionie. Basmacze nie odżegnywali się jednak od taktycznej współpracy z rosyjskimi osadnikami, czego potwierdzeniem było zawarcie latem 1919 roku antybolszewickiego porozumienia pomiędzy Madamin-Bekiem a przywódcą Armii Chłopskiej Konstantinem Monstrowem, zakładającego utworzenie Rządu Tymczasowego Fergany¹³¹.

¹²⁸ Według oficjalnych danych liczba głodujących w Turkiestanie wynosiła w grudniu 1918 roku 380 tys. osób, jednak już w lutym następnego roku wzrosła ona do 971 tys. osób. *Ibidem*, s. 290.

¹²⁹ Według szacunków w latach 1918-1924 po obu stronach zginęło około 500 tys. osób. Zob. T. Bodio, T. Mołdawa, *op. cit.*, s. 455.

¹³⁰ Na to ostatnie oskarżenie wpłynął m.in. fakt, iż w 1921 roku w Azji Centralnej pojawił się jeden z byłych przywódców młodoturków, Enver Pasza. Ów nacjonalistyczny turecki polityk przyłączył się do oddziałów basmaczy, operujących we wschodniej Bucharze (ob. Tadżykistan), zginął natomiast w czerwcu 1922 roku od kuli z karabinu maszynowego, prowadząc szarżę jednego z oddziałów przeciwko Armii Czerwonej. Zob. D. Kołodziejczyk, *op. cit.*, s. 106. Por. Z. Łukawski, *op. cit.*, s. 321-323.

¹³¹ Rząd ów powstał w rzeczywistości z końcem roku 1919, jednak już wkrótce sytuacja zmieniła się całkowicie, ponieważ zarówno K. Monstrow, jak i Madamin-Bek zdecydowali się na

Chociaż najczęstszą reakcją ludności autochtonicznej na obalenie rządu tymczasowego w Turkiestanie była nieufność wobec bolszewików¹³², nie wszyscy muzułmanie postrzegali rewolucjonistów jako zagrożenie. Niewielka ich część, zwłaszcza ci, którzy wcześniej zdobyli wykształcenie w rosyjskich szkołach, znalazła się w organach władzy popaździernikowej. Chociaż stanowili oni wyraźną mniejszość, ich pozycja polityczna z czasem wzrosła, czemu sprzyjała postawa władz centralnych. Włodzimierz Lenin i Rada Komisarzy Ludowych zaniepokojeni byli postawą działaczy w Taszkencie, wykluczających możliwość współdziałania z muzułmanami, co groziło utratą przez bolszewików władzy w Turkiestanie¹³³. Nacisk ze strony Moskwy¹³⁴ ułatwił napływ do Komunistycznej Partii Turkiestanu przedstawicieli ludności autochtonicznej i powierzanie im stanowisk w organach władzy. Dzięki temu jesienią 1918 roku do taszkentkiej Rady Komisarzy Ludowych wszedł Turar Ryskułow, stając na czele Centralnej Komisji ds. Walki z Głodem, natomiast w ramach Komunistycznej Partii Turkiestanu (KPT) utworzono Biuro Muzułmańskie, którego zadaniem była zmiana nastawienia ludności miejscowej wobec bolszewików.

Wspomniane decyzje na krótko zmieniły oblicze władzy komunistycznej w Turkiestanie. Komisja, na czele której stanął Turar Ryskułow¹³⁵, uzyskała niezwykle znaczenie polityczne. Na jej potrzeby działało bowiem 11 tys. osób, dystrybuujących żywność w regionach objętych głodem, mających tym samym wpływ na nastroje wśród muzułmanów. Szybko wzrosło też znaczenie – i samodzielność względem KPT – Biura Muzułmańskiego¹³⁶, na czele którego stanął

współpracę z miejscowymi komunistami, o czym niżej. Zob. М. Буттино, *op. cit.*, s. 324-325.

¹³² W rzeczywistości owa nieufność kierowała się wobec sił, które przejęły władzę w Turkiestanie w 1917 roku. Dopiero w czerwcu 1918 roku oficjalnie zaczęły powstawać struktury partii bolszewickiej w Azji Centralnej. *Ibidem*, s. 226.

¹³³ Obawy te wynikały w głównej mierze z odizolowania terytorium Turkiestanu od centralnej Rosji. Armia Czerwona długi czas nie mogła pokonać oddziałów kozackich pod wodzą atamana Aleksandra Dutowa, operującego w okolicy Orenburga i blokującego linię kolejową do Taszkentu. Zob. Z. Łukawski, *op. cit.*, s. 312-315. Z kolei H. Carrère d'Encausse w pracy *Bolszewicy i narody czyli Wielkie Urągowisko 1917-1930* pisze: „(...) W Piotrogradzie daje się zauważyć pewien niepokój, i raczej nie tyle o sam Turkiestan, co ze względu na strategiczne położenie tego terytorium kolonialnego w azjatyckim pochodzie, w przedniej straży rewolucji azjatyckiej”. Zob. H. Carrère d'Encausse, *Bolszewicy i narody...*, s. 79.

¹³⁴ W marcu 1918 roku bolszewicy przenieśli siedzibę swego rządu z Piotrogradu do Moskwy. Por. M. Smoleń, *op. cit.*, s. 41.

¹³⁵ Turar Ryskułow (Турар Рыскулов) pochodził z rodziny kazachskiej, wychował się w Siedmiorzeczu. W 1916 roku zaczął się angażować w życie polityczne, jednak nie współpracował z dzadidami, lecz z rosyjskimi socjaldemokratami, aktywnie działającymi wówczas w miejscowości Aulie-Ata (Аулие-Ата). Zob. М. Буттино, *op. cit.*, s. 288-289.

¹³⁶ Biuro Muzułmańskie uzyskało silną pozycję zwłaszcza po otrzymaniu radiotelegramu od władz bolszewickich w Moskwie (w lipcu 1919 roku), w którym rząd sowiecki domagał się szerokiego przyciągnięcia do organów władzy w Turkiestanie ludności miejscowej, bez konieczności ich wstępowania do Partii Komunistycznej. *Ibidem*, s. 299.

tenże Turar Ryskułow. Korzystna dla muzułmanów koniunktura spowodowała, iż w skład Biura weszło wielu przedstawicieli dżadidów, obudziły się ponownie nadzieje na utworzenie, tym razem pod auspicjami władzy sowieckiej, republiki turkiestańskiej, obejmującej wszystkie turekojęzyczne ludy regionu. Owe oczekiwania znalazły swój wyraz w rezolucjach III Zjazdu Komunistycznej Partii Turkiestanu, który odbył się w styczniu 1920 roku. Powołano wówczas do życia Komunistyczną Partię Narodów Tureckich¹³⁷, która miała „przełamać tendencję narodów tureckich do rozdrobnienia, przeciwnie, zebrać wszystkie ludy tureckie, niewchodzące w skład Rosji Sowieckiej, w jedną Turecką Republikę Sowiecką”¹³⁸. Idei tej podporządkowane były również inne działania komunistów muzułmańskich, w tym starania o zakończenie walk z basmaczami. Udało się tego dokonać częściowo w marcu 1920 roku. Wówczas Madamin-Bek (przed nim zaś Irgasz-Baj) podpisał porozumienie o zaprzestaniu walki przeciw Armii Czerwonej i przejściu jego oddziałów na służbę władzy sowieckiej. Cel ten osiągnięto dzięki obietnicy stosowania w Turkiestanie zasad szariatu jako podstawy życia społecznego¹³⁹.

Realizacji koncepcji Turara Ryskułowa i jego sprzymierzeńców, przypominającej do złudzenia ideę Autonomii Kokandzkiej, przeszkodziła postawa władz centralnych. Miejskowa inteligencja, utożsamiająca rewolucję społeczną w centrum Rosji z rewolucją narodową na jej obrzeżach, po raz kolejny przekonała się, iż hasło samostanowienia narodowego dla bolszewików niewiele znaczy. W pierwszej połowie 1920 roku oddziały Armii Czerwonej odzyskały, dzięki zwycięstwom nad wojskami „białych”, stałe połączenie kolejowe z Turkiestanem. Pojawienie się w Turkiestanie wojsk, na czele z Michaiłem Frunze, było wystarczającym powodem dla W. Lenina, by przestać szukać poparcia dla rewolucji wśród ludności muzułmańskiej. Już w maju tego roku, podczas spotkania w Moskwie, przewodniczący Rady Komisarzy Ludowych odrzucił projekt utworzenia republiki Turkiestanu zintegrowanej z Rosją Sowiecką (zaproponowany przez delegację taszkencką z T. Ryskułowem na czele). Powrócił do koncepcji republiki autonomicznej w ramach państwa sowieckiego, obniżył też status Komunistycznej Partii Turkiestanu do roli organizacji obwodowej wchodzącej w skład RKP(b)¹⁴⁰. Aby wzmocnić kontrolę centrum nad rozwojem sytuacji na tym terytorium, utworzono wówczas Biuro do spraw Turkiestańskich (*Туркбюро*).

¹³⁷ W skład jej organu naczelnego – Tymczasowego Komitetu Centralnego – weszło 9 muzułmanów (w tym Turar Ryskułow i Nizametdin Chodżajew) oraz 6 przedstawicieli ludności europejskiej. Zob. *ibidem*, s. 310.

¹³⁸ *Ibidem*.

¹³⁹ *Ibidem*, s. 338.

¹⁴⁰ Zob. H. Carrère d'Encausse, *Bolszewicy i narody...*, s. 80 i 118-120; por. E. Szczepanik, *Radzieckie Republiki Azji...*, s. 44.

1.2.3. Buchara i Chiwa – nagle, radykalna zmiana

Spektrum postaw polityków uzbeckich wobec rewolucji październikowej byłoby niepełne bez uwzględnienia sytuacji, jaka powstała na terytoriach Emiratu Bucharskiego oraz Chanatu Chiwańskiego. Dotychczasowy status protektoratów rosyjskich był potencjalnie korzystny dla tych satrapii. Mając wolną rękę w polityce wewnętrznej, konserwatywni władcy panujący w Bucharze i Chiwie tłumili wszelkie przejawy opozycji politycznej, reprezentowanej głównie przez odłamy dżadidów: młodobucharczyków i młodochiwańczyków. Nowe, bolszewickie władze w Piotrogradzie, uznając zgodnie z Deklaracją praw narodów Rosji niepodległość Buchary i Chiwy¹⁴¹, jeszcze wzmocniły ową konserwatywną politykę emira i chana. Tamtejsi przywódcy dżadidów – m.in. Fajzulla Chodżajew (Файзуллах Ходжаев) czy Abdulrauf Fitrat – gotowi byli zatem szukać pomocy u turkietańskich bolszewików, byle tylko doprowadzić do zmian w swych krajach. Próba zbrojnego ataku na Emirat, dokonana przez gwardię czerwoną w marcu 1918 roku (uczestniczyły w niej te same oddziały, które wcześniej zaatakowały Autonomię Kokandzką), zakończyła się jednak niepowodzeniem¹⁴². Owo wydarzenie wzmogło zachowawcze nastroje wśród ludności islamskiej Buchary, jej nieufność wobec Rosjan i przedstawicieli dżadidów, którzy zmuszeni byli do emigracji¹⁴³. Rozwój sytuacji spowodował dalszą radykalizację przekonañ młodobucharczyków. Przebywając w Turkiestanie, podjęli oni ścisłą współpracę z bolszewikami, tam też w kwietniu 1918 roku powstała Komunistyczna Partia Buchary, której program wzorowano na programie RKP(b)¹⁴⁴. Umocnienie władzy sowieckiej w samej Rosji, wskutek zwycięstwa w wojnie domowej, uaktualniło kwestię podboju Buchary i Chiwy. Oddziały Armii Czerwonej pod dowództwem Michaiła Frunzego wykorzystały w tym celu determinację wspomnianych przywódców dżadidów. Korzystając z wsparcia wojsk sowieckich, wznieciłi oni najpierw w Chiwie (listopad 1919 roku), a następnie w Bucharze (sierpień 1920 roku) powstania skierowane przeciw dotychczasowym władcom. Współpraca z bolszewikami dała początkowo młodobucharczykom i młodochiwańczykom wymierne korzyści. Po obaleniu konserwatywnych władców proklamowane zostały nowe państwa – w kwietniu 1920 roku Chorezmijska Ludowa Republika Sowiecka (*Хорезмская Народная*

¹⁴¹ *Центральная Азия...*, s. 311.

¹⁴² Н. Матвеева, *К вопросу о роли джадидов в Бухарской революции 1920 г. и госстроительстве ЦентрАзии*, [on-line:] <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1101377040>, dostęp: 15 I 2012.

¹⁴³ Zob. Z. Łukawski, *op. cit.*, s. 317-318.

¹⁴⁴ Wydaje się, iż sami młodobucharczycy nie przystąpili do nowej partii, a tylko ściśle z nią współpracowali. Zygmunt Łukawski podaje, iż działalność tego ugrupowania natrafiała na duże trudności wśród rzemieślników i chłopów, natomiast jego członkowie rekrutowali się spośród pracowników kolei, robotników zakładów oczyszczania bawełny oraz cegielni. Zawody te na wspomnianych terytoriach wykonywali praktycznie tylko Rosjanie. *Ibidem*, s. 318.

Советская Республика), w październiku tego roku zaś Bucharcka Ludowa Republika Sowiecka (*Бухарская Народная Советская Республика*) – w których władzę przejęli liderzy wspomnianych ugrupowań¹⁴⁵. Obie republiki, formalnie niezależne, szybko jednak podpisały osobne układy o współpracy z Rosją Sowiecką, na mocy których oddawały rosyjskim bolszewikom kontrolę nad wojskiem, polityką zagraniczną oraz handlem zagranicznym¹⁴⁶. O ograniczonej niezależności tych organizmów politycznych świadczy również fakt, iż w 1922 roku partie komunistyczne (formalnie będące u władzy) obu republik zostały włączone w skład RKP(b), a zatem partii rządzącej innego państwa¹⁴⁷.

1.2.3. Sojusz bolszewików z dżadidami. Rewolucja „narodowa” w Azji Centralnej

Rok 1920, który na froncie europejskim (wojna z Polską) przekreślił szansę bolszewików na wzniecenie rewolucji światowej, na froncie azjatyckim skutkowało „odzyskaniem” większości dawnych rubieży imperium. Sposób, w jaki przyłączono do państwa sowieckiego Kaukaz Południowy oraz Azję Centralną, pokazał, że nawet przeciwnicy dawnego carskiego reżimu kolonialnego nie zamierzają zamykać „więzienia narodów”. Powstrzymywanie tendencji pantureckich w Turkiestanie oraz zbrojne „wsparcie” rewolucji w Bucharze i w Chiwie nie było niczym innym, jak odzyskiwaniem kontroli przez imperialne centrum nad peryferiami.

Bolszewicy zdawali sobie niewątpliwie sprawę z tego, iż utrzymanie *status quo* na wspomnianym terytorium wymaga stacjonowania tam oddziałów Armii Czerwonej. Basmacze cieszyli się wciąż sporymi wpływami, zwłaszcza w Kotlinie Fergańskiej i w Bucharze Wschodniej (obecnie Tadżykistan)¹⁴⁸. Tymczasem komunistom, zdeterminowanym w realizacji swojego rewolucyjnego programu, zależało na uzyskaniu poparcia miejscowej ludności. Podkreślał to silnie Włodzimierz Lenin, pisząc: „Dla całej naszej *Weltpolitik* szalenie ważne jest zdobycie zaufania autochtonów; (...) udowodnienie, że nie jesteśmy imperialistami, że my ani kroku w tym kierunku nie uczynimy”¹⁴⁹. Chcąc uwiarygodnić swoje działania wobec wspólnoty islamskiej, bolszewicy raz jeszcze zdecydowali się na współpracę z dżadidami. Dopuszczając reformatorów islamskich do udziału we władzy, rezygnowali oni chwilowo z realizacji własnego, radykalnego programu społecznego.

Największe wpływy uzyskali dżadidzi w Bucharckiej Ludowej Republice Sowieckiej, na czele której stanęła młodobucharska elita: Fajzulla

¹⁴⁵ Zob. Z. Łukawski, *op. cit.*, s. 316 i 319. Por. *Центральная Азия...*, s. 311-312; Н. Матвеева, *op. cit.*

¹⁴⁶ Zob. T. Bodio, T. Mołdawa, *op. cit.*, s. 462 i 467.

¹⁴⁷ *Ibidem*, s. 468.

¹⁴⁸ Z. Łukawski, *op. cit.*, s. 321.

¹⁴⁹ В.И. Ленин, *Письмо А.А.Иоффе от 13.IX.1921*, [w:] *idem, Полное собрание сочинений*, т. 53: *Письма июнь – ноябрь 1921*, Москва 1965, s. 190, cyt. za: А. Халид, *Ислам после коммунизма...*, s. 97.

Chodżajew¹⁵⁰ oraz Abdulrauf Fitrat¹⁵¹. Usiłowali oni dokonać reformy życia religijnego: przeprowadzili nacjonalizację dóbr należących do meczetów oraz podporządkowali władzom organizację ulemów, przebudowali również szkolnictwo islamskie zgodnie ze swym dawnym programem¹⁵². Warto dodać, iż przywódcy młodobucharscy usiłowali zachować pewną niezależność swoich poczynań od ich bolszewickich sojuszników. Nie zrezygnowali w pełni z hasła pantureckich, czego wyrazem było utworzenie w sierpniu 1921 roku Związku Narodów Turkiestanu. Organizacja ta jako cel dalekosiężny zakładała utworzenie w oparciu o Bucharę niezależnego państwa tureckiego, obejmującego terytoria od Baszkirii po Afganistan. Rozwijaniu owej idei przeszkadzały jednak spory w łonie elity reformatorskiej oraz silne, zwłaszcza wojskowe, uzależnienie od Moskwy¹⁵³. W Turkiestanie sytuacja przedstawiała się nieco inaczej, niewielu dżadidów zdecydowało się bowiem na udział we władzy. Z kolei miejscową partię komunistyczną po 1920 roku dotknęły czystki, które spowodowały usunięcie wielu działaczy¹⁵⁴. Bolszewicy zgodzili się na kolejny napływ autochtonów, czynili to jednak w sposób bardziej kontrolowany¹⁵⁵. Również tu początkowo realizowano program umiarkowany: w 1922 roku przywrócono sądownictwo religijne, utworzono również rady islamskie (*махкама-и шария*), które miały czuwać nad przestrzeganiem prawa oraz rozprzestrzenianiem idei „postępu”¹⁵⁶.

Dla bolszewików współpraca z muzułmańskimi reformatorami była wyjściem taktycznym, tymczasowym. Równolegle budowali oni struktury lokalnych partii komunistycznych, w których, obok Rosjan, mieli znaleźć się przedstawiciele ludności miejscowej. Najistotniejszy ich przypływ nastąpił po 1922 roku, w ramach polityki „autochtonizacji” kadr partyjnych¹⁵⁷. Osoby te, jak zauważa Adeeb Khalid, „wybierane były celowo do nowych instytucji władzy, a stając się częścią reżimu, wprowadzały w życie radykalne zmiany społeczne”¹⁵⁸. To właśnie przedstawiciele nowej elity stanęli na czele kampanii przeciwko dżadidom, rozpoczętej w 1926 roku. Młodzi komuniści zaciekle atakowali „starych inteligentów”, oskarżając ich

¹⁵⁰ W latach 1920-1924 stał na czele Rady Nazirów Ludowych, bucharskiego odpowiednika Rady Komisarzy Ludowych. Zob. *Международные отношения...*, s. 541.

¹⁵¹ W latach 1922-1923 sprawował urząd Nazira (Komisarza) Spraw Zagranicznych, a następnie Nazira (Komisarza) Oświaty wspomnianej republiki. Zob. H. Матвеева, *op. cit.*

¹⁵² А. Халид, *Ислам после коммунизма...*, s. 88.

¹⁵³ Zob. T. Bodio, T. Mołdawa, *op. cit.*, s. 464.

¹⁵⁴ W 1922 roku usunięto z partii 15 tys. osób, przez co Rosjanie stanowili 50% spośród 20 tys. członków tego ugrupowania. Zob. H. Carrère d'Encausse, *Bolszewicy i narody...*, s. 118-119.

¹⁵⁵ Napływ ludności miejscowej odbywał się pod kontrolą wspomnianego już Biura ds. Turkietańskich (Biura ds. Azji Środkowej). Dominującą pozycję w partii uzyskali na nowo działacze rosyjscy, w tym ponad 150 ekspertów przysłanych z Moskwy w październiku 1922 roku. Zob. *ibidem*, s. 119-120.

¹⁵⁶ А. Халид, *Ислам после коммунизма...*, s. 93.

¹⁵⁷ *Ibidem*, s. 98.

¹⁵⁸ *Ibidem*, s. 85.

o „reprezentowanie interesów burżuazji narodowej”¹⁵⁹. Oni też przystąpili w następnych latach do wdrażania najbardziej radykalnych rozwiązań: walki z religią oraz z tradycyjnym społeczeństwem, a także do przeprowadzenia kolektywizacji.

Jedną z najważniejszych decyzji bolszewików, mającą kardynalne skutki dla późniejszych relacji pomiędzy centrum państwa sowieckiego a jego azjatyckimi peryferiami, był podział Azji Centralnej na republiki narodowe oraz ich włączenie w skład ZSRS. Formalna realizacja tego rozwiązania trwała dwanaście lat (1924-1936), zapoczątkowało zaś utworzenie w 1924 roku dwóch republik związkowych: Uzbekiej oraz Turkmeńskiej, oraz szeregu terytoriów autonomicznych¹⁶⁰. W literaturze przedmiotu traktuje się ów krok niemal wyłącznie jako wyraz polityki Moskwy, realizującej zasadę *divide et impera* w celu eliminacji wpływów idei pantureckiej jako konkurencyjnej dla socjalizmu¹⁶¹. Niewątpliwie przemianowanie w 1922 roku Biura ds. Turkiestańskich w Biuro ds. Azji Środkowej (*Средазбуро*) powodowane było chęcią przekreślenia jedności kultury tureckiej w regionie. Ta druga nazwa sugerowała wyodrębnienie regionu nie na podstawie kulturowo-historycznej, a jedynie geograficznej¹⁶². Wypada zgodzić się również z Olivierem Royem, który stwierdza, iż granice pomiędzy republikami często nie miały „uzasadnienia ani geograficznego, ani gospodarczego, ani etnicznego”¹⁶³. Z drugiej strony, jak przekonuje Adeeb Khalid, Moskwa, dokonując podziału „narodowego”, usiłowała zapobiec jeszcze większemu rozdrobnieniu regionu w następstwie konfliktów lokalnych¹⁶⁴. Antagonizmy pomiędzy ludnością osiadłą a koczownikami, również pomiędzy poszczególnymi rodami, skutecznie uniemożliwiały powstanie w regionie współczesnych wspólnot narodowych¹⁶⁵. Tymczasem bolszewicy traktowali ich utworzenie (w ramach republik związkowych) wręcz jako etap na drodze do powstania wspólnoty ludzi „sowieckich”¹⁶⁶.

¹⁵⁹ А. Халид, *Ислам после коммунизма...*, s. 102.

¹⁶⁰ Ostatecznie powstało pięć republik związkowych (wchodzących w skład ZSRS), których nazwy nawiązywały do tzw. narodów tytularnych: Kazachska Socjalistyczna Republika Sowiecka, Kirgiska Socjalistyczna Republika Sowiecka, Tadzyska Socjalistyczna Republika Sowiecka, Turkmeńska Socjalistyczna Republika Sowiecka oraz Uzbecka Socjalistyczna Republika Sowiecka. W składzie poszczególnych republik znajdowały się regiony autonomiczne: w Uzbekiej SRS funkcjonował Karakałpacki Obwód Autonomiczny, w Tadzyskiej SRS zaś Górski Obwód Autonomiczny Badachschanu. Zob. A. Wierzbicki, *Etnopolityka w Azji Centralnej. Między wspólnotą etniczną a obywatelską*, Warszawa 2008, s. 270-277. Por. E. Szczepanik, *Radzieckie Republiki Azji...*, s. 56-58; T. Bodio, P. Załęski, *op. cit.*, s. 111-112.

¹⁶¹ Już w 1920 roku W. Lenin miał zauważyć, iż „trzeba ustalić mapę składników (etnograficznych i innych) Turkiestanu, dzieląc go na kraj uzbecki, kirgiski i turkmeński”. Zob. H. Carrère d’Encausse, *Bolszewicy i narody...*, s. 81.

¹⁶² Zob. *ibidem*, s. 120.

¹⁶³ O. Roy, *The New Central Asia. The Creation of Nations*, New York 2000, s. 68-71, cyt. za: T. Bodio, P. Załęski, *op. cit.*, s. 113, w tym przyp. 134.

¹⁶⁴ А. Халид, *Ислам после коммунизма...*, s. 99.

¹⁶⁵ Zob. S. Zapaśnik, *op. cit.*, s. 24 i 31.

¹⁶⁶ W. Marciniak, *op. cit.*, s. 30.

Warto również pamiętać, iż w ówczesnym życiu politycznym aktywny udział brali jeszcze dżadidzi, prowadząc burzliwą debatę w kwestii granic republikańskich¹⁶⁷, nie negując zarazem samej idei podziału „narodowego”¹⁶⁸.

W ten sposób narodziła się Uzbecka Socjalistyczna Republika Sowiecka, której podstawą etniczną mieli stać się Uzbegy zamieszkujący ten region¹⁶⁹. W latach 1924-1929 w jej składzie znajdowała się Tadżycka Autonomiczna Socjalistyczna Republika Sowiecka, utworzona na terytoriach tzw. Buchary Wschodniej, zamieszкана w większości przez perskojęzycznych Tadżyków. Uzyskała ona po pięciu latach status republiki związkowej¹⁷⁰. Z kolei w 1936 roku w skład Uzbeckiej SRS włączono Karakałpacką Autonomiczną Socjalistyczną Republikę Sowiecką¹⁷¹.

Tak skonstruowana republika uzbecka stała się potencjalnie najsilniejszą republiką regionu. Zajmowała niemal całe międzyrzecze Amu-darii oraz Syrdarii¹⁷² stanowiące, wraz z Kotliną Fergańską (również włączoną w większości do Uzbeckiej SRS), gospodarcze „serce” Azji Centralnej. Już podczas jej tworzenia została uznana przez wielu miejscowych działaczy komunistycznych za jedyną spośród republik regionu zdolną do samodzielnego funkcjonowania¹⁷³. Potwierdził to w lutym 1925 roku Michaił Kalinin, przewodniczący Centralnego Komitetu Wykonawczego ZSRS, mówiąc podczas zjazdu miejscowej partii komunistycznej: „Uzbekistan, dysponując wielkim potencjałem kulturowym, możliwościami technicznymi, posiadając bogate miasta Wschodu oraz rezerwy ludzkie, powinien odgrywać w Azji Środkowej ogromną rolę, można powiedzieć, rolę hegemonu”¹⁷⁴.

¹⁶⁷ Zdaniem Iosifa Vareikisa, ówczesnego sekretarza KC Komunistycznej Partii Turkiestanu, najwięcej debat dotyczyło rywalizacji kazachsko-uzbeckiej o wpływy w regionie. Zob. A. Wierzbicki, *op. cit.*, s. 270. Z kolei w Bucharze rywalizowali Fajzulla Chodżajew, reprezentujący opcję uzbecką, oraz Abdulkadyr Muchitdinow, przedstawiciel ludności tadżyckiej. Zob. H. Матвеева, *op. cit.*

¹⁶⁸ Prawdopodobnie wynikało to z faktu, iż część dżadidów rozumiała panturkizm jako ideę ograniczoną ramami rozprzestrzeniania się języka i literatury czagatajskiej, tym zaś dialektem władali jedynie Uzbegy. Utworzenie republiki narodowej było więc krokiem po ich myśli. Zob. A. Wierzbicki, *op. cit.*, s. 265-266.

¹⁶⁹ Wspomniana republika powstała z połączenia większości ziem Bucharskiej Ludowej Republiki Sowieckiej i Chorezmijskiej Ludowej Republiki Sowieckiej oraz części dotychczasowej republiki autonomicznej Turkiestanu: Kotliny Fergańskiej, obwodu syrdaryjskiego i obwodu samarkandzkiego. Stolicą republiki w latach 1924-1930 była Samarkanda, następnie przeniesiono ją do Taszkentu. *Ibidem*, s. 271.

¹⁷⁰ Zob. *ibidem*, s. 272.

¹⁷¹ Zob. *ibidem*, s. 274.

¹⁷² W tym najważniejsze miasta regionu: Taszkent, Bucharę i Samarkandę. *Ibidem*, s. 273-275.

¹⁷³ *Ibidem*, s. 272.

¹⁷⁴ М. Калинин, *Международное и внутреннее положение. Доклад на первом учредительном съезде Коммунистической партии Узбекистана 6 февраля 1925 г.*, [w:] *idem*, *Избранные произведения в четырех томах*, t. 1, Москва 1960, s. 630, cyt. za: Л. Левитин, *Узбекистан на историческом повороте. Критические заметки сторонника Президента Ислама Каримова*, Москва 2001, [on-line:] <http://lib.rus.ec/b/32957/read>, dostęp: 26 I 2012.

Formalną władzę w nowo utworzonej republice bolszewicy powierzyli kształtowanej przez siebie elicie, w niewielkim stopniu też dżadidom. Poza Fajzullą Chodżajewem, który stanął na czele republikańskiego rządu, awansowali „nowi” ludzie: Akmal Ikramow (Акмаль Икрамов) czy Juldasz Achunbabajew (Юльдаш Ахунбабаев). Pierwszy z nich w 1925 roku objął stanowisko pierwszego sekretarza Komunistycznej Partii Uzbeckiej SRS, drugi zaś stanął na czele republikańskiego Centralnego Komitetu Wykonawczego¹⁷⁵. Chociaż wspomniane osoby zajmowały eksponowane stanowiska w machinie partyjno-państwowej, w większości aparat partyjny pozostawał zdominowany przez ludność rosyjską¹⁷⁶.

1.2.5. Korienizacja partii i „szturm” na tradycję

Młodzi uzbecy komuniści, którzy obecności w strukturach partii komunistycznej zawdzięczali awans społeczny oraz szybki awans polityczny, byli daleko bardziej spolegliwi wobec decyzji zapadających w Moskwie niż dżadidzi. Z pewnością imponował im fakt, iż stawali na czele organizmu politycznego, posiadającego wiele cech struktury państwowej, w dodatku jako przywódcy „narodowi”¹⁷⁷. Nie należy również zapominać o ich fascynacji ideą rewolucji społecznej, która przyciągała wizją błyskawicznej modernizacji tradycyjnych, islamskich społeczeństw¹⁷⁸. Z drugiej strony Mustafa Czokajew, przebywający już wówczas na emigracji w Paryżu¹⁷⁹, przekonywał, iż młodzi działacze komunistyczni, wywodzący się najczęściej z nizin społecznych, wykazywali podstawowe braki w wykształceniu, często nie potrafili nawet pisać i czytać, nie znali też programu partii, do której należeli¹⁸⁰. Osoby te, postawione na najwyższych stopniach władz republikańskich, miały firmować politykę Moskwy, pokazywać, że przemiany społeczne

¹⁷⁵ А. Халид, *Ислам после коммунизма...*, s. 101.

¹⁷⁶ Według dostępnych, oficjalnych danych w 1927 roku w centralnym aparacie republikańskim wśród odpowiedzialnych pracowników Uzbecy stanowili 35%, wśród personelu obsługującego – 26%, zaś wśród personelu technicznego – 13%. Zob. A. Wierzbicki, *op. cit.*, s. 288. W 1940 roku Uzbecy stanowili 50% republikańskiej organizacji partyjnej. Zob. T. Bodio, P. Załęski, *op. cit.*, s. 122.

¹⁷⁷ *Международные отношения...*, s. 145.

¹⁷⁸ Fascynacja rewolucją i możliwościami przemian, jakie ze sobą niosła, była charakterystyczna już dla dżadidów, przy czym koncentrowali się oni na rewolucji narodowej. Nowe pokolenie gotowe było przekształcać społeczeństwo zgodnie z wizją socjalistyczną. Zob. А. Халид, *Ислам после коммунизма...*, s. 86.

¹⁷⁹ W następstwie zwycięstwa bolszewickiego w Azji Centralnej udał się on na emigrację do Europy. W 1921 roku zamieszkał w Paryżu, wiążąc się tam z ugrupowaniami „białej” emigracji rosyjskiej oraz ruchem prometejskim. Zob. Ж. Канафина, *Посол великой степи, „Караван”* 2008, nr 4, s. 20-21.

¹⁸⁰ Mustafa Czokajew, powołując się na artykuły z ówczesnej prasy uzbeckiej, opisuje skalę analfabetyzmu wśród członków lokalnych komitetów wykonawczych republiki, a nawet niepiśmienność wspomnianego już Juldasza Achunbabajewa, przewodniczącego CKW Uzbeckiej SRS. Zob. М. Чокай-оглы (М. Чокаев), *Туркестан под властью советов*, Париж 1935, s. 35-36.

dokonywane są „rękami” samych Uzbeków. W rzeczywistości większość członków republikańskich organów władzy wciąż stanowili Rosjanie (61,9% wobec 24,7% przedstawicieli ludności miejscowej)¹⁸¹.

Obecność komunistów uzbeckich we władzach była niezbędna zwłaszcza dla przeprowadzenia polityki określanej jako *hücum*, czyli „atak” (szturm) na porządek społeczny odziedziczony po przeszłości¹⁸². Zainicjowana w latach 1926-1929 przez elity rodzącego się reżimu stalinowskiego, strategia ta zakładała radykalną przebudowę życia w sowieckiej Azji Centralnej. Jej częścią był szeroko zakrojony atak na islam jako religię wrogą socjalizmowi. W krótkim czasie zanegowano wszystkie reformy dokonane przez dżadidów – zlikwidowano rady islamskie oraz cały system sądownictwa religijnego. Od 1926 roku przystąpiono do systematycznej likwidacji świątyń islamskich oraz szkół – mekteb i medres, a duchownych poddano represjom. W tym samym czasie rozpoczęła się walka o „wyzwolenie” kobiety islamskiej z niewoli tradycji. Tysiące kobiet w dniu 8 marca 1927 roku publicznie zrzucało i paliło tradycyjne stroje – burki (*паранджа*) – traktując ten gest jako dowód odrzucenia obyczajowości religijnej¹⁸³.

W centrum wspomnianych przemian znalazła się Uzbecka SRS. Republika ta posiadała reputację najbardziej „islamskiej” w regionie (ze względu na największą liczbę meczetów i medres oraz zwartą organizację ulemów). Dlatego radykalne przeobrażenia, dokonywane odgórnie, spotkały się tu z silnym sprzeciwem ludności. Rzecz jasna, wobec zmasowanej kampanii antyreligijnej całego aparatu państwowego ludność muzułmańska nie była w stanie przeciwdziałać likwidacji świątyń czy szkół religijnych oraz represjom wobec duchownych. Religia, choć negowana przez władze jako źródło wartości etycznych i moralnych, nie zniknęła jednak z życia mieszkańców regionu. Jak przekonuje Stanisław Zapaśnik, polityka władz uderzała zwłaszcza w tzw. „islam wysoki”¹⁸⁴, utożsamiany z dżadidami, stanowiący intelektualne wyzwanie wobec ateistycznej władzy, w mniejszym zaś stopniu krytykowała „islam ludowy”, czerpiący wiele z praktyk i wierzeń przedislamskich¹⁸⁵. Ten drugi przetrwał w formie obyczajów i tradycji, których głównym nośnikiem stała się instytucja rodziny¹⁸⁶. Zyskał on rangę swoistego

¹⁸¹ Zob. М. Чокай-оглы (М. Чокаев), *op. cit.*, s. 35.

¹⁸² *Hücum* – słowo przejęte przez dialekty tureckie z języka arabskiego, a oznaczające „szturm”, „ofensywę”. Zob. А.Н. Баскаков, *Большой турско-русский словарь*, Москва 1998, s. 415. W polskim tłumaczeniu pracy H. Carrère d’Encausse *Bolszewicy i narody...* określenie to występuje błędnie jako: „kudzum”. Zob. H. Carrère d’Encausse, *Bolszewicy i narody...*, s. 141.

¹⁸³ Zob. А. Халид, *Ислам после коммунизма...*, s. 105-111. Por. S. Zapaśnik, „Walczący islam” w Azji Centralnej. Problem społecznej genezy zjawiska, Wrocław 2006, s. 30-33, *Mono-graphie Fundacji na rzecz Nauki Polskiej. Seria Humanistyczna*, s. 38-40.

¹⁸⁴ Tym określeniem wspomniany autor nazywa zjawisko wiary „pogłębionej intelektualnie”, zmodernizowanej zgodnie z programem dżadidów. Zob. S. Zapaśnik, *op. cit.*, s. 39.

¹⁸⁵ *Ibidem*.

¹⁸⁶ Zob. А. Халид, *Ислам после коммунизма...*, s. 120-121. Polski etnolog Zbigniew Jasiewicz również opisywał islam w sowieckim Uzbekistanie jako religię „rodzinną”. Jego zdaniem

kryterium tożsamości etnicznej dla ludności, punktu odniesienia wobec zwalczającej religię władzy sowieckiej¹⁸⁷. Również dzięki sile oddziaływania więzi rodzinnych nie powiodła się bolszewicka kampania o „wyzwolenie” kobiety. Władze musiały oficjalnie zrezygnować z tej formy walki z religią w 1929 roku, ponieważ przynosiła ona rezultaty odwrotne do zamierzonych¹⁸⁸. Proces ten unaoczniał Moskwie, że nie we wszystkich działaniach może liczyć na miejscową elitę, skoro owej kampanii sprzeciwił się nawet Fajzulla Chodżajew¹⁸⁹.

Podobnie rewolucyjne były przemiany w gospodarce regionu – one również miały burzyć dotychczasowy ład społeczny. Reforma rolna zapoczątkowana została w Turkiestanie już w 1920 roku, kiedy zaczęto odbierać ziemię rosyjskim osadnikom, co miało osłabić poparcie ludności muzułmańskiej dla basmaczy¹⁹⁰. Dalsze kroki, podjęte w Uzbeckiej SRS w 1925 roku na podstawie dekretu o reformie agrarno-wodnej, zakładały już wywłaszczanie wielkich i średnich właścicieli ziemskich (*bajów*) i rozdział ich ziemi pomiędzy biedotę wiejską (*dechkan*), jednak nie na zasadzie własności prywatnej, ale użytkowania ziemi, co równało się decyzji o jej nacjonalizacji¹⁹¹. Ostatni etap, najbardziej radykalny, rozpoczął się w 1929 roku i skutkował przymusową kolektywizacją większości istniejących gospodarstw wiejskich¹⁹². Równolegle do akcji uspołeczniania wsi rozpoczęła się realizacja założeń pierwszej pięciolatki, zakładającej forsowną industrializację państwa. W Uzbekistanie skutkowałą ona głównie odbudową i rozbudową przemysłu włókienniczego: powstały wówczas zakłady w Ferganie, Margelanie, Samarkandzie oraz Bucharze¹⁹³.

wierzenia te związane są ze „sprawami rodziny: z obrzędowością rodzinną oraz staraniami o zachowanie zdrowia i uzyskania licznego potomstwa; nie są demonstrowane w ramach grup i instytucji szerszych niż rodzina i społeczność lokalna”. Z. Jasiewicz, *Rodzina, społeczność lokalna i grupa etniczna w Polsce i Azji Środkowej. Studia i szkice etnologiczne zebrane i wydane z okazji siedemdziesiątej rocznicy urodzin Autora*, Poznań 2004, s. 122.

¹⁸⁷ Zob. S. Zapaśnik, *op. cit.*, s. 40.

¹⁸⁸ Prasa uzbecka, cytowana przez Mustafę Czokajewa, donosiła w styczniu 1928 roku, iż w samym tylko Taszkencie 70% kobiet, które wcześniej odkryły twarz, ponownie założyły nakrycie głowy. Zob. M. Чокай-оглы (M. Чокаев), *op. cit.*, s. 46. Wiele kobiet, które zdecydowały się zdjąć „burkę”, płaciło za to życiem, ponieważ tradycyjne społeczeństwo traktowało podobny krok jako hańbę – dla rodziny, sąsiadów, a nawet dla samego islamu. Dopiero w latach 50. ów tradycyjny strój kobiety ostatecznie stracił na znaczeniu. Zob. A. Халид, *Ислам после коммунизма...*, s. 111 i 118.

¹⁸⁹ М. Чокай-оглы (M. Чокаев), *op. cit.*, s. 46.

¹⁹⁰ Zdaniem H. Carrère d’Encausse polityka ta przyniosła rezultaty oczekiwane przez bolszewików. Zob. H. Carrère d’Encausse, *Bolszewicy i narody...*, s. 166.

¹⁹¹ Zob. E. Szczepanik, *Radzieckie Republiki Azji...*, s. 110-111. Por. H. Carrère d’Encausse, *Bolszewicy i narody...*, s. 168-169.

¹⁹² W 1930 roku liczba gospodarstw poddanych kolektywizacji w Uzbeckiej SRS wynosiła 27,1%, ale już dwa lata później – 82,6%. Zob. E. Szczepanik, *Radzieckie Republiki Azji...*, s. 124-125.

¹⁹³ Zob. H. Carrère d’Encausse, *Bolszewicy i narody...*, s. 164.

Przemiany gospodarcze dokonane w Uzbekistanie, chociaż odbywały się pod hasłem „zerwania z kolonializmem ekonomicznym w Azji Centralnej”¹⁹⁴, w istocie rzeczy zachowywały ową relację. Ogromna część wysiłku gospodarczego republiki została skierowana na produkcję bawełny, jednego z głównych towarów eksportowych ZSRS. Kołchozy powstawały głównie z myślą o wprowadzeniu monokultury bawełnianej¹⁹⁵ – bez nich nie udałooby się zmusić wsi do masowego zasiewania pól „białym złotem”. Industrializacja regionu poprzez rozwój włókiennictwa oraz hydroenergetyki miała podobny cel – elektrownie wodne zasilają zakłady oczyszczania bawełny oraz wspierały system irygacyjny¹⁹⁶. Taka „specjalizacja ekonomiczna”, choć uwzględniała dotychczasową tradycję gospodarczą regionu, była dla Uzbekistanu niekorzystna, petryfikowała bowiem charakter republiki jako zaplecza surowcowego centrum¹⁹⁷.

Warunki, w jakich bolszewicy podporządkowywali swojej władzy region Azji Centralnej, zmuszały ich do współpracy z częścią miejscowej elity politycznej, krytycznie nastawioną wobec tradycyjnego układu społecznego. Dżadidzi oraz pierwsze pokolenie miejscowych komunistów potrzebni byli Moskwie po rewolucji oraz w latach 20. – w okresie radykalnych przemian, jednak z czasem stali się dla reżimu niewygodni, zwłaszcza że starali się prowadzić niezależną politykę¹⁹⁸. W latach 30. praktycznie wszyscy dotychczasowi przywódcy uzbecki byli represjonowani. Już od przełomu lat 20. i 30. rosnący w siłę Józef Stalin przystąpił do generalnej „przebudowy” partii komunistycznej poprzez usunięcie z niej kadr leninowskich i zaprowadzenie tym samym własnej dyktatury¹⁹⁹. Ogłoszona w tym celu kampania przeciwko „prawicowcom”, „odchyleńcom” oraz „wrogom i kłamcom”²⁰⁰ w istocie rzeczy oznaczała represję wobec elit pamiętających czas rewolucji. Objęła ona również sowiecką Azję Centralną. Wobec przywódców

¹⁹⁴ H. Carrère d’Encausse, *Bolszewicy i narody...*

¹⁹⁵ Zob. A. Халид, *Ислам после коммунизма...*, s. 113.

¹⁹⁶ Zob. E. Szczepanik, *Radzieckie Republiki Azji...*, s. 81-82.

¹⁹⁷ Zob. A. Wierzbicki, *op. cit.*, s. 283. Specjalizacja ekonomiczna poszczególnych regionów w ZSRS wiązała ściśle obszary peryferyjne z centrum państwa. Uzbecka SRS, przedstawiając gospodarkę na produkcję bawełny, stawała się zależna od dostaw żywności z innych regionów. Zapewne świadomą realizacją takiej polityki była budowa w latach 1927-1931 turkiestańsko-syberyjskiej linii kolejowej. Magistrala ta wiązała ściśle region Azji Centralnej z RFSRS, służąc do transportu bawełny i surowców energetycznych do powstających na Syberii ośrodków przemysłowych oraz transportu żywności w przeciwnym kierunku. Zob. E. Szczepanik, *Radzieckie Republiki Azji...*, s. 100-101.

¹⁹⁸ Zdaniem wielu badaczy Fajzulla Chodżajew i inni młodobucharczycy, będąc początkowo faworytem Stalina, starał się prowadzić zbyt niezależną politykę, co miało spowodować odłączenie od terytorium Uzbekkiej SRS w 1929 roku ziem tadżyckich i utworzenie Tadżyckiej SRS. Zob. Л. Левитин, *op. cit.* Por. H. Carrère d’Encausse, *Spękane imperium*, Warszawa 1985, s. 14.

¹⁹⁹ M. Smoleń, *op. cit.*, s. 100-103.

²⁰⁰ *Ibidem*, s. 102.

uzbeckich wykorzystano zwłaszcza oskarżenia o szpiegostwo na rzecz Anglii i współudział w spisku prawicowo-trockistowskim²⁰¹, którego celem było m.in. odłączenie republiki od Związku Sowieckiego. Po aresztowaniu i pokazowych procesach większość z nich została skazana na śmierć. W ten sposób zakończyli życie Fajzulla Chodżajew, Akmal Ikramow oraz Abdulrauf Fitrat, straceni w 1938 roku. Wraz z nimi represjonowano zdecydowaną większość ocalałych do tej pory dzadidów²⁰². „Wielka czystka” i terror lat 30. nie oznaczały jednak końca „autochtonizacji” partii na peryferiach imperium. Do udziału we władzy rekrutowano nowe osoby, zupełnie niezwiązane ze środowiskiem pierwszych rewolucjonistów. Co istotne, owa „klasa polityczna ‘38’”²⁰³, dojrzewająca w czasie radykalnych przemian społecznych, składała się często z osób pochodzących z niepełnych rodzin bądź wychowywanych w sierocińcach. Było to środowisko pozostające na marginesie tradycyjnego społeczeństwa, podatne na indoktrynację polityczną. Podkreśla to Adeeb Khalid, dodając, iż „reżim obdarzył ich władzą, a w zamian otrzymał wierność”²⁰⁴.

1.2.6. Kolonializm sowiecki. Tradycja i modernizacja

W latach 30. ubiegłego wieku wyraźnie uwidoczniły się kontury przyszłej sowieckiej polityki narodowościowej w Azji Centralnej. Równolegle do działań propagujących konsolidację narodów „tytułarnych” w ramach republik związkowych²⁰⁵ rozpoczął się powrót do silnie krytykowanego wcześniej przez Lenina „wielkoruskiego szowinizmu”. Dominacja sowiecka zaczęła coraz bardziej przypominać hegemonię rosyjską. Historycy sowieccy zreinterpretowali wówczas własną wizję historii carskich podbojów. Zdecydowana krytyka kolonializmu rosyjskiego, któremu przeciwstawiano ruchy narodowe na peryferiach, została złagodzona. Kolonizacja rosyjska określona została jako „mniejsze zło” (wobec możliwości „gorszej” kolonizacji – angielskiej), dzięki któremu m.in. ludność Azji Centralnej doczekała rewolucji, ustroju socjalistycznego i realizacji idei narodowej²⁰⁶. Zmiany dotyczyły również polityki językowej. W 1940 roku zdecydowano

²⁰¹ M. Smoleń, *op. cit.*, s. 106-107.

²⁰² Zob. A. Халид, *Ислам после коммунизма...*, s. 101 i 114. Por. H. Матвеева, *op. cit.* Por. T. Bodio, P. Załęski, *op. cit.*, s. 132.

²⁰³ W ten sposób określa nowe pokolenie komunistów Donald Carlisle, *The Uzbek power elite. Politburo and secretariat (1938-1983)*, „Central Asian Survey” 1986, t. 5, nr 3-4, s. 99, [on-line:] <http://dx.doi.org/10.1080/02634938608400559>, cyt. za: A. Халид, *Ислам после коммунизма...*, s. 119.

²⁰⁴ A. Халид, *Ислам после коммунизма...*, s. 119.

²⁰⁵ Owe działania obejmowały spisywanie od podstaw historii danej wspólnoty narodowej, opisywanie jej kultury, wspieranie rozwoju literatury narodowej i języka każdej republiki. A. Wierzbicki, *op. cit.*, s. 281-282.

²⁰⁶ Zob. H. Carrère d’Encausse, *Spękane imperium*, s. 15-16.

o modyfikacji zapisu języka uzbeckiego z alfabetu łacińskiego²⁰⁷ na cyrylicę, co miało przybliżyć go do języka rosyjskiego, jako środka komunikacji „narodu, który prowadzi kraj drogą przemian rewolucyjnych”²⁰⁸. Dynamicznie zwiększyła się też liczba przybyłych do Uzbekistanu Rosjan, którzy obejmowali zazwyczaj wyższe stanowiska w administracji oraz rodzącym się przemyśle republiki²⁰⁹.

Wydaje się, iż rok 1938 można uznać za symboliczną cezurę, zamykającą czas formowania się w Azji Centralnej sowieckiego typu kolonializmu, określanego przez Krzysztofa Gawlikowskiego jako system „parakolonialny”. W przeciągu dwudziestu porewolucyjnych lat bolszewicy zdołali podporządkować sobie ów region daleko bardziej niż władze carskie podczas półwiecza dominacji. Centrum ingerowało nie tylko w sferę polityczną czy ekonomiczną peryferii, uderzało również w dotychczasową tożsamość kulturową jej mieszkańców. Z debaty publicznej zniknęła religia oraz przedrewolucyjne elity (duchowieństwo islamskie i właściciele ziemscy – *bajowie*), tradycyjnej identyfikacji religijno-kulturowej przeciwstawiono zaś ideę państwa „narodowego w formie i socjalistycznego w treści”.

Republiki Azji Centralnej, pomimo nacisku sowieckiego aparatu państwowego na podkreślenie ich „narodowego charakteru”, pozostawały wspólnotami niejednolitymi, w których wciąż obecne były wcześniejsze – trybalne (rodowo-terytorialne) – formy identyfikacji społecznej²¹⁰. W przypadku Uzbekistanu granice pomiędzy klanami miały w większym stopniu charakter terytorialny niż

²⁰⁷ Od 1924 roku język uzbecki funkcjonował jako oficjalny środek komunikacji i korespondencji w Uzbeckiej SRS. Zgodnie z decyzjami Kongresu Turkologicznego w Baku w 1926 roku, zdecydowano o wprowadzeniu alfabetu łacińskiego do wszystkich języków tureckich w ZSRS. Miał on wyeliminować alfabet arabski ze wspomnianych języków i tym samym doprowadzić do deislamizacji społeczeństw. W Uzbeckiej SRS zmiana ta dokonana została ostatecznie w 1930 roku. Zob. A. Wierzbicki, *op. cit.*, s. 290-292.

²⁰⁸ *Ibidem*, s. 292. Por. J. Landau, B. Kellner-Heinkele, *Politics of Language in the ex-Soviet Muslim States. Azerbaijan, Uzbekistan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Turkmenistan, and Tajikistan*, Ann Arbor 2001, s. 52.

²⁰⁹ Tadeusz Bodio oraz Witold Śmidowski zauważają, iż „W latach 1933-1938 w ramach akcji budowy obiektów przemysłowych trafiło do Uzbekistanu 650 tys. ludzi [rosyjskich robotników – przyp. autora]. Wśród robotników Uzbecy stanowili jeszcze w 1926 roku 50,4% wszystkich zatrudnionych, ale już w dziesięć lat później 36,5%”. T. Bodio, W. Śmidowski, *op. cit.*, s. 196. Powyższą zmianę ukazują nawet dane z oficjalnych spisów ludności ZSRS z lat 1926 i 1939 (choć mocno wątpliwa jest ich rzetelność). Jeśli w 1926 roku Uzbeką SRS miało zamieszkiwać 275 tys. Rosjan, to 13 lat później było to już 727 tys. osób. Zob. A. Wierzbicki, *op. cit.*, s. 144 i 149.

²¹⁰ W niniejszej pracy stosowane jest szerokie rozumienie trybalizmu jako „stylu życia wspólnoty rodowo-plemiennej, czy też specyficznego rodzaju więzi grupowej budowanej na podstawie więzów krwi, ale także kryteriów polietnicznych, socjologicznych i psychologicznych”. W trybalizmie „solidarność rodowo-plemienna lub etniczno-regionalna jest wartością *samq* w *sobie*. Dla człowieka z kręgu tej kultury najważniejsza jest identyfikacja z bezpośrednią grupą odniesienia, posłuszeństwo i lojalność wobec przywódców i starszyny rodu, plemienia,

rodowy – najsilniejszymi były wspólnoty: samarkandzka (samarkandzko-buchar-ska), fergańska oraz taszkencka²¹¹. Relacja – a w zasadzie rywalizacja – pomiędzy klanami nie zanikała nawet w łonie republikańskiej partii komunistycznej. Kolejne etapy autochtonizacji jej kadr wzmacniały wręcz funkcjonowanie owych struktur nieformalnych. Wydaje się, iż Moskwa, zwłaszcza w okresie powojennym, świadomie zaakceptowała istnienie wspomnianych podziałów w partii komunistycznej, wychodząc z założenia, że rywalizacja pomiędzy lokalnymi politykami wzmacnia pozycję struktur centralnych. Z tego też względu w celu nadzoru nad lokalnymi kadrami stanowisko II sekretarza organizacji partyjnej danej republiki było zarezerwowane dla osoby przysyłanej z centrum²¹². Władze w Moskwie dbały, aby żaden klan nie uzyskał pozycji dominującej i sprzyjały „rotacji” przedstawicieli poszczególnych grup na najwyższych stanowiskach w republice²¹³. Jeśli zlikwidowane w trakcie stalinowskich czystek elity wywodziły się w większości z grupy samarkandzko-bucharskiej (młodobucharczycy), to po 1937 roku przywództwo objęli przedstawiciele klanu fergańskiego – Usman Jusupow (Усман Юсупов) oraz Amin Nijazow (Амин Ниязов), sprawujący funkcję pierwszych sekretarzy Komunistycznej Partii Uzbeckiej SRS odpowiednio w latach 1937-1950 oraz 1950-1955. Po nich do władzy doszła taszkencka grupa etnoterytorialna, którą reprezentowali: Nuriddin Muchitdinow (Нуритдин Мухитдинов), pierwszy sekretarz KC UPK w latach 1955-1957, oraz Sabir Kamałow (Сабир Камалов), sprawujący tę funkcję przez kolejne dwa lata.

Początkowo akceptację dla zmian porewolucyjnych wykazywali jedynie przedstawiciele nowej elity – kadry komunistycznej. Tradycyjne warstwy społeczeństwa dużo trudniej przywykły do nowej sytuacji, dlatego opisanie procesu społecznej „adaptacji” komunizmu jest niezmiernie trudne. Adeeb Khalid uważa, iż przyczyniła się do tego wojna, ponieważ „chłopi uzbeckcy wracali z frontu jako obywatele sowieccy”²¹⁴. Niewątpliwie konflikt sowiecko-niemiecki, nieprzypadkowo określany jako „wielka wojna ojczyzniana”, zmobilizował do walki cały kraj. Uzbekistan, jako oddalony od frontu, stał się bezpiecznym schronieniem dla ludzi²¹⁵, sprzętu i instytucji, ewakuowanych z terenów zagrożonych okupacją

klanu. Tym bardziej że autorytet wspólnoty i jej członków zależał od autorytetu przywódcy”. T. Bodio, P. Załęski, *op. cit.*, s. 218.

²¹¹ Owe klany formowały się na bazie starych wspólnot; granice pomiędzy owymi wspólnotami wyznaczały granice między chanatami. *Международные отношения...*, s. 195. Tadeusz Bodio i Piotr Załęski mówią jeszcze o czwartej strukturze klanowej – wspólnocie dżizackiej. Jej nazwa pochodzi od miasta Dżizak, położonego pomiędzy Taszkentem a Samarkandą, z którego wywodził się Szaraf Raszydow. Zob. T. Bodio, P. Załęski, *op. cit.*, s. 143.

²¹² *Ibidem*, s. 133.

²¹³ *Международные отношения...*, s. 192.

²¹⁴ А. Халид, *Ислам после коммунизма...*, s. 115.

²¹⁵ W latach 1941-1942 do Uzbeckiej SRS przyjechało niemal 800 tys. osób, w tym znani w całym kraju twórcy: Siergiej Eisenstein, Aleksy Tołstoj czy Anna Achmatowa. W Taszkencie

niemiecką²¹⁶. Jednocześnie reżim stalinowski zaczął podkreślać narodowy, a nie klasowy charakter walki z agresorem. Istotnym czynnikiem w tym procesie okazało się złagodzenie polityki państwowej względem islamu. Otwarcie niektórych meczetów i przydzielenie im środków na funkcjonowanie poprawiło wizerunek dotychczas ortodoksyjnie ateistycznej władzy, zapewniło jej też poparcie ze strony części duchownych. W 1943 roku ulemowie uzbeckcy, którzy ocalili po okresie walki z religią, zaproponowali rządowi utworzenie organizacji muzułmańskiej, mającej wspomóc mobilizację sił i środków na rzecz wojny. W ten sposób powstał w Taszkencie Centralny Zarząd Duchowy Muzułmanów Azji Środkowej i Kazachstanu (*Среднеазиатское Духовное Управление Мусульман, САДУМ*)²¹⁷. Legitymizacja własnej władzy poprzez akcentowanie tradycyjnych wartości okazała się skuteczna. W Uzbekistanie, w którym dopiero na początku lat 30. zakończyła się walka z basmaczami, wojna nie przyniosła masowych wystąpień przeciw osłabionemu reżimowi stalinowskiemu²¹⁸. Dodatkowym „dowodem” lojalności Uzbeków wobec państwa była sytuacja związana z deportacjami w ZSRS. Owa szeroko zakrojona akcja polityczna, rozpoczęta jeszcze przed wojną, a polegająca na wysiedlaniu z terenów przygranicznych „społecznie niebezpiecznych elementów”, nie objęła rdzennej ludności Azji Centralnej. Co więcej, władze najwyraźniej uznały terytorium Uzbekistanu za niezagrożone separatyzmem, bowiem zdecydowały się umieścić tam potencjalnie „niepewnych” Koreańczyków z sowieckiego Dalekiego Wschodu (w 1937 roku), mieszkających dotąd w Gruzji, tzw. Turków meschetyńskich, oraz oskarżanych o współpracę z Niemcami Tatarów krymskich (w 1944 roku)²¹⁹. Niemniej jednak owa polityka podkreślała fikcyjność suwerenności Uzbekiej SRS, do której mocą odgórnych decyzji przesiedlano całe wspólnoty, kierowane następnie głównie do pracy przymusowej.

powstał słynny obraz S. Eisensteina zatytułowany *Iwan Groźny*. Zob. E. Szczepanik, *Republiki Azji Środkowej 1941-1945. Oblicze gospodarczo-społeczne*, Wrocław 1983, s. 229 i 275-279.

²¹⁶ Do Uzbekiej SRS przeniesiono około stu zakładów przemysłowych oraz wiele instytucji, w tym jednostek naukowych. Pod Taszkentem umiejscowiono m.in. Zakłady Lotnicze im. W. Czkałowa, wcześniej ulokowane w Moskwie. Tutaj też przewieziono kadry oraz wyposażenie moskiewskich uczelni: Akademii Malarstwa, Akademii Rolniczej czy Instytutu Weterynarii. Zob. *ibidem*, s. 252-253.

²¹⁷ А. Халид, *Ислам после коммунизма...*, s. 115. Por. S. Zapaśnik, *op. cit.*, s. 39.

²¹⁸ Jedynie przebywający w okupowanej przez Niemcy Europie przedstawiciele emigracji podjęli współpracę z nazistami, tworząc tzw. Legion Turkiestański (*Туркестанский легион*). Legion, utworzony na początku 1942 roku, rekrutował swych „żołnierzy” spośród jeńców wziętych do niewoli na froncie wschodnim, a wywodzących się z tureckojęzycznych republik sowieckiej Azji Centralnej. Na jego czele stanął Uzbek – Weli Kajum (Вели Каюм). Zob. Ж. Канафина, *Туркестанские военнопленные. Между звездой и свастикой*, „Караван” 2011, nr 45, s. 35-36.

²¹⁹ Do Uzbekiej SRS trafiło co najmniej 44 tys. Koreańczyków, 53 tys. Turków i 151 tys. Tatarów. Zob. S. Ciesielski, G. Hryciuk, A. Srebrakowski, *Masowe deportacje ludności w Związku Radzieckim*, Toruń 2002, s. 201, 416 i 449.

1.2.7. Powojenna stabilizacja. „Era” Szarafa Raszydowa

Społeczeństwo uzbeckie, a w jego ramach zwłaszcza elity komunistyczne, funkcjonowało po 1945 roku dzięki pewnego rodzaju symbiozie tradycji i modernizacji. Swoista akceptacja istnienia tożsamości klanowej (nawet w partii), usankcjonowanie „oficjalnego islamu”, wreszcie złagodzenie restrykcyjnej gospodarki wojennej po śmierci Józefa Stalina – wszystko to sprzyjało akceptacji społecznej dla już dokonanych przeobrażeń w życiu Uzbeków. Częściowo zresztą owe przemiany petryfikowały istniejący tam przed rewolucją układ społeczny. Ludność uzbecka, żyjąc w republice „bawełnianej”, nadal w większości znajdowała zatrudnienie w rolnictwie²²⁰, podczas gdy miasta zamieszkiwali Europejczycy²²¹. Specjalizacja ekonomiczna – monokultura bawełniana – którą wzmocnił dodatkowo udział Uzbeckiej SRS w akcji „zaorywania ugorów”²²², sama w sobie miała dwojakie skutki. Z jednej strony uzależniała ekonomicznie republikę od innych regionów Związku Sowieckiego, z drugiej zapewniała przepływ subwencji z budżetu centralnego. Te z kolei, inwestowane w infrastrukturę mieszkaniową, lecznictwo, oświatę czy rozwój kultury, sprzyjały podnoszeniu poziomu życia w republice. Efekty owej „modernizacji w stylu sowieckim” stały się widoczne zwłaszcza po śmierci Józefa Stalina, gdy nieco złagodzone dotychczasowy wojenny profil gospodarki sowieckiej²²³. Jedną z pochodnych owego rozwoju stał się wyż demograficzny pośród rdzennej ludności. W latach 1959-1979 oficjalna liczba ludności republiki wzrosła z 8 119 tys. osób do 15 391 tys., przy czym Uzbeki zwiększyli swój udział procentowy z 62,1% do 68,7%²²⁴.

To wszystko sprawiało, iż u progu epoki „breżniewowskiej stabilizacji” podstawowe elementy życia w warunkach socjalistycznej federacji zostały przez społeczeństwo uzbeckie zaakceptowane. Symbolizowała to postawa ludności wobec przedstawicieli partii rządzącej. Oportunizm, cechujący jej członków, nie był społecznie potępiany. Autorzy opracowania *Elity władzy w Azji Centralnej* zauważają wręcz, iż „korzystanie z beneficjów, jakie dawało członkostwo w partii, nie było uznawane przez ludność tytularną za formę zdrady narodowej. Na ogół

²²⁰ Jeszcze w latach 80. 59% mieszkańców Uzbeckiej SRS mieszkało na wsi. Zob. A. Wierzbicki, *op. cit.*, s. 284. Być może sprzyjał temu fakt, odnotowany przez Stanisława Zapaśnika, iż kolektywizacja rolnictwa prowadzona była tam z zachowaniem dotychczasowych wspólnot lokalnych. Aby uniknąć konfliktów i migracji ze wsi, często osiedlano członków jednego rodu w bliskim sąsiedztwie. Zob. S. Zapaśnik, *op. cit.*, s. 32.

²²¹ Zob. H. Carrère d'Encausse, *Spękanie imperium*, s. 54-56.

²²² Zgodnie z decyzją Rady Ministrów ZSRS z 1956 roku ziemie Stepu Głodowego, należącego do Uzbeckiej SRS, zostały objęte pięcioletnim planem powiększenia areалу uprawy bawełny. Zob. *Международные отношения...*, s. 177.

²²³ Większy nacisk położony został na rozwój rolnictwa, co wiązało się z groźbą kolejnej fali głodu na terenach wiejskich. *Ibidem*, s. 176-177. Por. M. Smoleń, *op. cit.*, s. 298.

²²⁴ Podczas gdy procentowy udział Rosjan w republice spadł z 13,5% do 10,8%. Zob. H. Carrère d'Encausse, *Spękanie imperium*, s. 37-50. Por. J. Smaga, *op. cit.*, s. 269.

kojarzono je z dostosowywaniem się, adoptowaniem do nowych warunków życia społeczno-politycznego”²²⁵. Przedstawiciele uzbeckiej elity komunistycznej, poczynawszy od przełomu lat 50. i 60., uzyskali względnie silną pozycję w machinie państwowej, czemu sprzyjał splot czynników w polityce wewnętrznej i zagranicznej Związku Sowieckiego.

Wewnątrz państwa istotną okazała się zmiana władzy, w wyniku której w październiku 1964 roku doszło do odsunięcia Nikity Chruszczowa ze stanowiska pierwszego sekretarza KC KPZS. Jego następca – Leonid Breżniew, ponad wszystko cenił sobie stabilizację istniejącego systemu politycznego, którego elementem była niezmienność kadr komunistycznych²²⁶. Likwidacji zapisów konstytucyjnych mówiących o kadencyjności ścisłego przywództwa Związku Sowieckiego²²⁷ towarzyszyła polityka stabilizacji władz na wszystkich szczeblach. Te same osoby sprawowały swe funkcje nierzadko przez dwa dziesięciolecia. Głównym wymogiem wobec przywódców republikańskich było trzymanie w ryzach lokalnych nacjonalizmów oraz niedopuszczenie do destabilizacji politycznej, w zamian za co uzyskiwali względną samodzielność swej władzy w republice²²⁸. W Uzbekistanie symbolem owej epoki stał się Szaraf Raszydow (Шараф Рашидов), pełniący funkcję pierwszego sekretarza republikańskiej partii komunistycznej w latach 1959-1983²²⁹.

Innym czynnikiem wpływającym na wzmocnienie pozycji politycznej uzbeckich elit oraz na wzrost statusu Uzbekistanu w ZSRS była polityka międzynarodowa. Uzyskawszy po 1945 roku status supermocarstwa, Związek Sowiecki rozpoczął rywalizację ideologiczną i polityczną ze Stanami Zjednoczonymi. Jednym z frontów owej walki stały się państwa tworzone w efekcie procesu dekolonizacji²³⁰. Przywództwo sowieckie, dążąc do pozyskania sobie zaufania krajów muzułmańskiego Bliskiego Wschodu czy Azji Południowej, odwoływało się do pomocy ze strony elit republikańskich Azji Centralnej. Już w 1955 roku komuniści uzbecy towarzyszyli Nikicie Chruszczowowi w podróży do Indii, rok później w skład delegacji do Damaszku wszedł nawet przewodniczący Centralnego

²²⁵ T. Bodio, P. Załęski, *op. cit.*, s. 138.

²²⁶ Breżniew ogłosił wówczas program „stabilizacji kadr”, pozytywnie przyjęty przez sowiecką nomenklaturę, obawiającą się polityki Chruszczowa, zmierzającej do usankcjonowania regularnej cyrkulacji kadr w ramach Komitetu Centralnego. Zob. E. Hanley, N. Jeżowa, R. Anderson, *Rosja: stary produkt w nowym opakowaniu?*, [w:] *Elity w Polsce, w Rosji i na Węgrzech. Wymiana czy reprodukcja?*, red. nauk. I. Szelenyi, D. Treiman, E. Wnuk-Lipiński, Warszawa 1995, s. 39-40.

²²⁷ Zmianę tę przeprowadzono podczas XXIII Zjazdu KPZS w 1966 roku. Zob. J. Smaga, *op. cit.*, s. 233.

²²⁸ Zob. A. Халид, *Ислам после коммунизма...*, s. 127.

²²⁹ Wspomnianą funkcję objął on jeszcze za czasów Nikity Chruszczowa, jednak – jak zauważają T. Bodio i P. Załęski – „zdołał zdobyć znaczące zaufanie Leonida Breżniewa”. T. Bodio, P. Załęski, *op. cit.*, s. 143.

²³⁰ Zob. V. Zubok, *Nieudane imperium. Związek Radziecki okresu zimnej wojny, od Stalina do Gorbaczowa*, tłum. A. Czwojdrak, Kraków 2010, s. 108-109, *Historiai*.

Zarządu Duchowego Muzułmanów Azji Środkowej i Kazachstanu. Wielu dyplomatów sowieckich na Bliskim Wschodzie również wywodziło się ze wspomnianego regionu²³¹. Azja Centralna wykorzystywana była przez władze moskiewskie jako przykład dla krajów muzułmańskich. Miała udowodniać Trzeciemu Światu, że możliwy jest rozwój ekonomiczny z pominięciem etapu kapitalizmu oraz pokojowe współżycie wielu grup etnicznych w jednym państwie. Uzbekistan otrzymał w tym procesie rolę szczególną. W Taszkencie, największej metropolii regionu, zaczęto organizować spotkania na najwyższym szczeblu²³² oraz międzynarodowe festiwale i zjazdy z udziałem studentów z krajów islamskich²³³.

Międzynarodowa „noblitacja” sowieckiego Uzbekistanu, która zbiegła się w czasie z poprawą materialnych warunków życia ludności, działała na korzyść ówczesnych elit uzbeckich. Szaraf Raszydow, przez dwadzieścia cztery lata stojący na czele Komunistycznej Partii Uzbeckiej SRS, stał się symbolem sukcesu nomenklatury „breżniewowskiej”. Akceptacja warunków stawianych przez centrum: politycznej podległości wobec Moskwy oraz podporządkowania gospodarki republiki interesom ekonomicznym Związku Sowieckiego²³⁴, zapewniła mu niewyobrażalne wcześniej wpływy wewnątrz republiki. Szaraf Raszydow przeistoczył się z satrapy²³⁵, dbającego o interesy imperium w odległej peryferii, w lokalnego przywódcę narodowego, stał się bowiem głównym dysponentem subwencji płynących do republiki z budżetu centralnego. To z jego imieniem wiązała się realizacja szeregu inwestycji: irygacyjnych (budowa Kanału Karszyńskiego), wydobywczych (budowa pięciu gazociągów), a także spektakularnej przebudowy Taszkentu po trzęsieniu ziemi w 1966 roku²³⁶.

Warto zaznaczyć, iż ów układ polityczny był możliwy głównie dzięki wejściu Raszydowa w „patronalno-klientalne”²³⁷ oraz korupcyjne relacje z Leonidem Breżniewem. Sztucznie zawyżane wskaźniki zbiorów bawełny w Uzbeckiej SRS

²³¹ Zob. H. Carrère d'Encausse, *Spękanie imperium*, s. 23-24. Por. *Международные отношения...*, s. 190.

²³² W styczniu 1966 roku w Taszkencie zostało podpisane porozumienie kończące wojnę Indii i Pakistanu. Zob. Л. Парфенов, *Намедни. Наша эра. 1961-1970*, Москва 2010, s. 144. Podczas wizyty w Taszkencie w marcu 1982 roku Leonid Breżniew ogłosił potrzebę normalizacji napiętych stosunków ZSRS z Chińską Republiką Ludową. Zob. G.R. Capisani, *Nowe państwa Azji Środkowej*, tłum. M. Czekański et al., Warszawa 2004, s. 127.

²³³ Zob. А. Халид, *Ислам после коммунизма...*, s. 128.

²³⁴ W 1980 roku 75% ziem uprawnych republiki było zajętych przez kulturę bawełnianą. Zob. T. Bodio, N. Bogdanowicz, A.S. Sagdullaev, *Kalendarz ważniejszych wydarzeń w historii Uzbekistanu*, [w:] *Uzbekistan. Historia – społeczeństwo – polityka*, red. nauk. T. Bodio, Warszawa 2001, s. 496.

²³⁵ Określenie „satrapa” wywodzi się ze starożytnej Persji i oznacza namiestnika mianowanego przez władze imperialne dla zarządzania daną prowincją, głównie zaś dla poboru podatków oraz utrzymywania garnizonów wojskowych. Zob. Z. Łukawski, *op. cit.*, s. 36.

²³⁶ T. Bodio, N. Bogdanowicz, A.S. Sagdullaev, *op. cit.*, s. 495-496. Por. А. Халид, *Ислам после коммунизма...*, s. 134.

²³⁷ Określenie to stosują T. Bodio i P. Załęski, *op. cit.*, s. 143.

zapewniały im samym oraz dużej części nomenklatury korzyści materialne, a wspomnianej republice hojne środki z budżetu związkowego²³⁸.

Z „panowaniem” Raszydowa wiązała się swoista „emancypacja” lokalnych elit – partyjnych oraz intelektualnych. Odsetek Uzbeków wśród członków miejscowej partii komunistycznej wzrósł w latach 1970-1986 z 55% do 71%, we władzach republiki starano się też zachowywać równowagę pomiędzy przedstawicielami poszczególnych klanów²³⁹. Równocześnie wzrosła liczba osób z wyższym wykształceniem. W latach 70. już 20% Uzbeków wywodzących się z rodzin robotników zdobywało wyższe wykształcenie²⁴⁰, które wiązało się z dużym prestiżem. Włodzimierz Marciniak przekonuje wręcz, iż „w republikach związkowych i autonomicznych ludność miejscowa była lepiej wykształcona niż mieszkający tam Rosjanie”²⁴¹. Wspomniane zmiany doprowadziły do wykształcenia się w republice wpływowego środowiska czerpiącego korzyści z systemu sowieckiego, nietracącego jednak w pełni swej tożsamości narodowej. Owa elita, określana w literaturze naukowej jako „euro-Uzbeki”²⁴², internalizowała wiele elementów kultury państwowej (w owym czasie mocno zrusyfikowanej), przy zachowaniu niektórych wyznaczników własnej tradycji, zwłaszcza tożsamości klanowej²⁴³. Ta część społeczeństwa stopniowo przyswajała sobie język rosyjski, jeśli nie jako rodzimy, to w każdym razie jako środek codziennej komunikacji²⁴⁴. Zapewne dlatego w nowej redakcji konstytucji Uzbeckiej SRS (w 1978 roku) nie podkreślono statusu języka uzbeckiego jako urzędowego w republice²⁴⁵, a Szarraf Raszydow powtarzał slogany o roli języka rosyjskiego „w coraz ściślejszym zbliżeniu narodów”²⁴⁶.

²³⁸ Szerzej na temat wspomnianego procederu zob. Л. Парфенов, *Намедни. Наша эра. 1981-1990*, Москва 2011, s. 172. Por. E. Hanley, N. Jeżowa, R. Anderson, *op. cit.*, s. 41; *Международные отношения...*, s. 196-197.

²³⁹ Zob. T. Bodio, P. Załęski, *op. cit.*, s. 136 i 143. Por. A. Халид, *Ислам после коммунизма...*, s. 132.

²⁴⁰ Ю.В. Арутюнян, *Трансформация постсоветских наций. По материалам этносоциологических исследований*, Москва 2003, s. 37.

²⁴¹ W. Marciniak, *op. cit.*, s. 37.

²⁴² Zob. T. Bodio, P. Załęski, *op. cit.*, s. 145.

²⁴³ T. Bodio i P. Załęski zauważają, iż „Odrzucenie tradycyjnych wzorów stało się dla ludności tytularnej warunkiem korzystania z dobrodziejstw systemu, w tym awansu społecznego. (...) Ewoluwani tracili na ogół tożsamość trybalną w sensie kulturowym, ale wykorzystywali powiązania krewniacze przy zdobywaniu dostępu do dóbr deficytowych”. *Ibidem*.

²⁴⁴ *Международные отношения...*, s. 192.

²⁴⁵ W praktyce sankcjonowało to dominację języka rosyjskiego, jako najbardziej rozpowszechnionego, zwłaszcza w korespondencji urzędowej, niezbędnego w zdobyciu wyższego wykształcenia. Jedynie w konstytucji Gruzińskiej SRS, wskutek protestów społecznych, znalazł się zapis o roli języka gruzińskiego jako urzędowego. Zob. Л. Парфенов, *Намедни. Наша эра. 1971-1980*, Москва 2010, s. 210. Por. H. Carrère d'Encausse, *Spękanie imperium*, s. 154.

²⁴⁶ Е. Абдуллаев, *Русский язык. Жизнь после смерти. Язык, политика и общество в современном Узбекистане*, [on-line:] <http://www.intelros.ru/readroom/nz/nz-66/4102-russkij-jazyk-zhizn-posle-smerti..html>, dostęp: 4 II 2015.

1.2.8. Afera „bawełniana” i zaburzenie *status quo* w republice

Status uzyskany w ramach ZSRS przez Uzbekistan podczas osiemnastu lat rządów Leonida Breżniewa nie przetrwał śmierci tego ostatniego. Korupcyjny podtekst zażytych relacji łączących przywództwo sowieckie epoki „zastoju” z elitami uzbeckimi został ujawniony przez, obejmującego w 1982 roku stanowisko sekretarza generalnego KPZS, Jurija Andropowa. W literaturze przedmiotu dominuje przekonanie, że to Leonid Breżniew osobiście wstrzymywał śledztwo w sprawie wspomnianego fałszowania statystyk, ponieważ wraz z rodziną był w nią osobiście zamieszany²⁴⁷. Autorzy opracowania *Международные отношения в Центральной Азии* pod redakcją Aleksieja Bogaturowa zwracają uwagę na jeszcze inne motywy działania sowieckiego przywództwa. Sugerują oni, iż:

Przymykając oczy na dopływ do Uzbekkiej SRR nielegalnych środków finansowych z budżetu centralnego, władze ZSRR w istocie rzeczy pozwalały miejscowym elitom na „cichą” kompensację strat, ponoszonych przez ekosystem republiki wskutek rozwoju monokultury bawełnianej²⁴⁸.

Jakiegokolwiek byłyby motywy działania ekipy L. Breżniewa, rozpętana w 1983 roku tzw. „afera bawełniana” ujawniła nie tylko skalę korupcji oraz fałszerstw dokonywanych podczas sporządzania statystyk ze zbiorów „białego złota”. W jeszcze większym stopniu ukazała ona rzeczywistą pozycję Uzbekistanu w socjalistycznej wspólnocie. Moskwa, podejrzewając o udział we wspomnianej aferze całą uzbecką nomenklaturę partyjną, rozpoczęła odgórne czystki w szeregach tamtejszej partii, które dotknęły nawet Inamżona Usmanchodżajewa (Инамжон Усманходжаев), następcę zmarłego w 1983 roku Raszydowa. Został on w 1988 roku odsunięty od władzy i skazany na dwanaście lat więzienia²⁴⁹. Ponadto w latach 1984-1987 wymieniono 90% składu KC KPU, a nawet „przysłano z centrum (...) około 300 aparaczyków, mających czuwać nad prowadzeniem polityki kadrowej w republice”²⁵⁰. Chociaż nadal większość elity partyjnej rekrutowano spośród ludności lokalnej²⁵¹, na czele partii uzbeckiej postawiony został uległy wobec centrum Rafik Niszanow (Рафик Нишанов), który „większość swojej kariery spędził (...) w radzieckim ministerstwie spraw zagranicznych i nie miał odpowiedniej pozycji wśród kadr republikańskich”²⁵².

²⁴⁷ Późniejsze śledztwo w sprawie „afery bawełnianej” wskazywało zwłaszcza na zatajanie tego procederu przez sowieckie MSW z wiceministrem Jurijem Czurbanowem (zięciem Leonida Breżniewa) na czele. Zob. Л. Парфенов, *Намедни. Наша эра. 1971-1980*, s. 210.

²⁴⁸ *Международные отношения...*, s. 197.

²⁴⁹ I. Usmanchodżajew został zwolniony z więzienia w 1990 roku, wówczas też uniewinniono go. Zob. *ibidem*, s. 540.

²⁵⁰ T. Bodio, P. Załęski, *op. cit.*, s. 153.

²⁵¹ W 1985 roku odsetek Uzbeków i przedstawicieli innych narodów Azji Centralnej w Komitecie Centralnym Komunistycznej Partii Uzbeckiej SRS wynosił 80%. *Ibidem*.

²⁵² *Ibidem*.

1.2.9. *Pierestrojka* i „nieoczekiwana” wolność

Prawdopodobnie samo ujawnienie powiązań korupcyjnych poszczególnych przedstawicieli władzy nie musiało mieć poważnych konsekwencji społecznych, zwłaszcza iż dyskredytowanie poprzednich przywódców zdarzało się w ZSRS już wcześniej. Nabrało ono jednak zupełnie nowego znaczenia w okresie *pierestrojki* (*непестройку*) oraz „jawności” (*гласности*). O wszelkich nadużyciach, zwłaszcza związanych z okresem „zastoju”, zaczęto wówczas pisać i mówić otwarcie. W debacie publicznej zaczęły pojawiać się skrywane do tej pory zagadnienia, w tym kwestia tożsamości etnicznej i religijnej, a nawet antagonizmy pomiędzy poszczególnymi narodami wchodzącymi w skład ZSRS. Afera „bawełniana” ujawniła zatem prawdziwe oblicze relacji uzbecko-rosyjskich w ramach socjalistycznej federacji. Prasa centralna przemianowała bowiem aferę „bawełnianą” w „uzbecką”, podkreślając niezdolność Uzbeków do ograniczenia korupcji, a wręcz „feudalny” charakter tamtejszej gospodarki²⁵³. Do rangi „symbolu” Uzbekistanu urosło zdjęcie zamieszczone w 1988 roku w czasopiśmie „Ogoniok” (*Огонек*), przedstawiające małoletniego pracownika jednego z kołchozów, opatrzone podpisem: „niewolnik bawełniany” (*хлопкораб*)²⁵⁴. Owa krytyka, która przybrała jawnie antyuzbecki charakter, poskutkowała falą niezadowolenia społecznego za „obrazę republiki”²⁵⁵, przyspieszyła też kształtowanie się tam opozycji wobec systemu sowieckiego.

Na czele owego ruchu opozycyjnego, który jako cel postawił sobie rozszerzenie praw narodowych oraz autonomii Uzbekistanu, stanęli przedstawiciele miejscowej inteligencji, a zatem tej grupy społecznej, która osiągnęła wysoki status społeczny w latach „zastoju”. Centrum kształtowania niezależnej myśli politycznej stał się Związek Pisarzy Uzbekistanu, już w 1986 roku zwracający uwagę na konieczność „rehabilitacji przeszłości narodowej”²⁵⁶. Nastrojom opozycyjnym sprzyjało pogorszenie się warunków życia ludności republiki, co nastąpiło wskutek ogólnego kryzysu ekonomicznego w ZSRS oraz obniżenia subwencji centralnej dla Uzbekistanu po ujawnieniu wspomnianej afery²⁵⁷. W listopadzie 1988 roku utworzono zjednoczenie „Birlik” (*Бирлик*, z uzb. „Jedność”), pierwszą nieoficjalną organizację społeczną. Na czele tego ruchu, domagającego się z początku głównie przywrócenia praw języka uzbeckiego jako jedyne go urzędowego w republice, stanęli Salaj Madaminow (Салай Мадамино́в; po 1991 roku jego miejsce zajął Muhammad Solich – Мухаммад Солих) oraz Abdurachim Pułatow (Абдурахим

²⁵³ H. Carrère d’Encausse, *La gloire des nations ou La fin de l’Empire soviétique*, Paris 1990, s. 41-46.

²⁵⁴ Zob. Л. Парфенов, *Намедни. Наша эра. 1981-1990*, s. 172-173.

²⁵⁵ *Ibidem*, s. 172.

²⁵⁶ T. Bodio, T. Mołdawa, *op. cit.*, s. 485.

²⁵⁷ *Ibidem*.

Пулатов)²⁵⁸. Choć była to organizacja nieoficjalna, bez trudu zdołała zmobilizować tysiące mieszkańców Taszkontu do udziału w demonstracjach broniących praw języka narodowego²⁵⁹.

Uzbeckie elity partyjne znalazły się tym samym w podwójnie trudnej sytuacji. Cieszące się poparciem społecznym inicjatywy organizacji nieoficjalnych niejako spychały nomenklaturę uzbecką na pozycję „zakładników” Moskwy. Tymczasem rozpoczętej przez centrum kampanii antykorupcyjnej, która niepostrzeżenie stała się antyuzbecką, towarzyszyły próby centralnego zarządzania polityką kadrową w KP Uzbeckiej SRS, określanego w republice jako „czerwony desant”²⁶⁰. Michael Rywkin zauważa, iż w przekonaniu elit uzbeckich „został naruszony ustalony *modus vivendi*, według którego zapłatą za posłuszeństwo nomenklatury była możliwość wzbogacenia się bez przeszkód”²⁶¹. Jedynym wyjściem z tej sytuacji było przejście przez wspomnianą elitę haseł odrodzenia narodowego i uzyskanie maksymalnej niezależności od wpływów władz centralnych. Wyrazem tego był już wybór na stanowisko pierwszego sekretarza KC KPU Islama Karimowa (uzb. Islom Karimov, ros. Ислам Каримов), poprzedzony negocjacjami najważniejszych przedstawicieli grup nieformalnych (klanów) w partii. Karimow, który rozpoczął urzędowanie w czerwcu 1989 roku, „miał wyłącznie lokalną legitymizację, (...) nie wydawał się prorosyjski i gwarantował zachowanie, czy wzrost znaczenia powiązań nieformalnych”²⁶².

Polityka nomenklatury stała się dwutorowa. Przede wszystkim starała się ona wytrącić z rąk opozycji argumenty nacjonalistyczne. W październiku 1989 roku lokalna Rada Najwyższa ustanowiła język uzbecki oficjalnym środkiem komunikacji w republice²⁶³. W czerwcu 1990 roku przyjęta została deklaracja o suwerenności Uzbeckiej SRS, w istocie rzeczy uznająca ustawodawstwo republikańskie za ważniejsze niż związkowe. Islam Karimow w marcu tego roku został wybrany na

²⁵⁸ Por. *Ислам после коммунизма...*, s. 216.

²⁵⁹ W marcu i wrześniu 1989 roku w Taszkencie odbyły się wielotysięczne protesty, w trakcie których podnoszono kwestię statusu języka uzbeckiego oraz autonomii Uzbekistanu w ramach Związku Socjalistycznych Republik Sowieckich. Zob. J. Landau, B. Kellner-Heinkele, *op. cit.*, s. 61.

²⁶⁰ Zob. *Ислам после коммунизма...*, s. 216. Nieprzypadkowo jednego z głównych śledczych w aferze „bawełnianej”, Ormianina Telmana Gdliana, nazywano „szefem kadr uzbeckiej partii komunistycznej”. Zob. Ф. Раззаков, *Коррупция в Политбюро. Дело «красного узбека»*, [on-line:] http://www.e-reading.mobi/bookreader.php/137464/Razzakov_-_Korruptsiya_v_Politbyuro_Delo_krasnogo_uzbeka_.html, dostęp: 4 II 2015.

²⁶¹ M. Rywkin, *Problemy narodowościowe krajów byłego ZSRR*, „Obóz” 1993, nr 28, cyt. za: T. Bodio, P. Załęski, *op. cit.*, s. 155.

²⁶² *Ibidem*, s. 154.

²⁶³ T. Bodio, N. Bogdanowicz, A.S. Sagdullaev, *op. cit.*, s. 496. Nastąpiło to jednak dopiero po oficjalnej zgodzie na ów zapis ze strony Komitetu Centralnego KPZS. We wrześniu 1989 roku przyjął on rezolucję stwierdzającą równoprawność języków wszystkich narodów ZSRS. Zob. J. Landau, B. Kellner-Heinkele, *op. cit.*, s. 61.

stanowisko prezydenta Uzbeckiej SRS²⁶⁴. Owa polityka „zwiększania” dystansu wobec centrum aż do sierpnia 1991 roku była niezwykle ostrożna; nie można też powiedzieć, aby uzbeckie elity komunistyczne, w tym Islam Karimow, dążyły do pełnej niezależności. Proces przyspieszonej erozji ZSRS w latach 1990-1991 zaskoczył liderów republiki. Świadomi słabości ekonomicznej Uzbekistanu²⁶⁵ zmierzali oni nie tyle do niepodległego bytu tej republiki, ile do zwiększenia własnego wpływu na wydarzenia w niej. Wyrazem wspomnianej dwutorowości było podtrzymywanie wszelkich inicjatyw mających na celu utrzymanie państwa związkowego. W przeciwieństwie do republik nadbałtyckich oraz Mołdawii, Armenii i Gruzji, w Uzbekistanie zdecydowano o udziale w referendum dotyczącym nowego układu związkowego²⁶⁶. Jego wyniki w republice – 93,7% biorących udział w głosowaniu mieszkańców wyraziło poparcie dla projektu „odnowionego” Związku Sowieckiego – świadczyły o tym, że również społeczeństwo nie było gotowe na samodzielny byt państwowy, a zadowalała je głównie poprawa statusu republiki w federacji.

Dopiero wydarzenia z sierpnia 1991 roku uświadomiły elitom uzbeckim, iż proces rozpadu ZSRS jest nieodwracalny. Sytuacja ta przyczyniła się do formalnego zerwania obu „nici” łączących dotychczas Taszcent z Moskwą: uzbecka organizacja partyjna zerwała swoje podporządkowanie wobec KPZS (w ramach tzw. „federalizmu partyjnego”), zaś sama republika związkowa odłączyła się od struktury federacyjnej. Co prawda w początkowej fazie tzw. „puczu Janajewa” Islam Karimow poparł plany partyjnych konserwatystów, uznając ich za „przywódców sowieckich”²⁶⁷, jednak niezwykle szybka porażka Państwowego Komitetu Stanu Wyjątkowego, która nastąpiła wskutek skutecznej mobilizacji jego przeciwników w samej Rosji²⁶⁸ – stanowiącej przecież jądro ZSRS – diametralnie zmieniła sytuację.

Niepowodzenie partyjnych konserwatystów, którzy nieudolnie wprowadzili w Moskwie stan wyjątkowy, ostatecznie zdyskredytowało Komunistyczną Partię Związku Sowieckiego i przyspieszyło jej rozpad. Bezpośrednio po upadku puczu

²⁶⁴ T. Bodio, N. Bogdanowicz, A.S. Sagdullaev, *op. cit.*, s. 496.

²⁶⁵ W 1990 roku wydatki socjalne republiki sięgnęły 12% uzbeckiego PKB i były pokrywane przede wszystkim z budżetu centralnego. Zob. *Ислам после коммунизма...*, s. 129.

²⁶⁶ Odkonstytuowano go w marcu 1991 roku. *Ibidem*, s. 184.

²⁶⁷ Na wspólnym posiedzeniu Rady Najwyższej i Rady Ministrów Uzbeckiej SRS pod przewodnictwem prezydenta I. Karimowa wycofano poparcie dla prezydenta M. Gorbaczowa i nazywano autorów puczu „przywódcami sowieckimi”. Zob. A. Wierzbicki, *op. cit.*, s. 299, przyp. 42.

²⁶⁸ Pucz trwał zaledwie trzy dni (19-21 sierpnia). O jego niepowodzeniu, jak sugeruje m.in. Włodzimierz Marciniak, zdecydowała zdecydowana postawa rosyjskich władz republikańskich (zwłaszcza Borysa Jelcyna), obojętność znacznej części nomenklatury wobec organizatorów przewrotu oraz niechęć dowódców wojskowych do podporządkowania się organowi niekonstytucyjnemu, jakim był Państwowy Komitet Stanu Wyjątkowego. Zob. W. Marciniak, *op. cit.*, s. 148.

(24 sierpnia) Michaił Gorbaczow ustąpił z funkcji sekretarza generalnego partii, a dzień później Komitet Centralny tej organizacji dokonał aktu samorozwiązania²⁶⁹. Paraliż KPZS jako centralnej struktury zarządzającej, stanowiącej przez kilkadziesiąt lat podstawę sprawowania władzy w państwie, musiał odbić się na realiach politycznych w republikach. Analogiczne „pozbawienie władzy” partii komunistycznej nastąpiło również w Uzbekistanie. 28 sierpnia odbyło się plenum Komunistycznej Partii Uzbeckiej SRS, podczas którego podjęto decyzję o „zerwaniu stosunków z KC KPZS i wyjściu z wszystkich jej organizacji”²⁷⁰. Decyzję tę potwierdził w dwa tygodnie później, 14 września 1991 roku, XXIII Nadzwyczajny Zjazd tej partii, który zasygnalizował jednocześnie konieczność stworzenia nowej, już niezależnej organizacji politycznej²⁷¹. W równie ekspresowym tempie, bo już 31 sierpnia 1991 roku, Uzbekistan decyzją Rady Najwyższej Uzbeckiej SRS zadeklarował swoją niepodległość od struktur państwowych Związku Sowieckiego. Deputowani stwierdzali w artykule 13 ustawy, iż „Republika ustanawia stosunki dyplomatyczne, konsularne, handlowe i inne z państwami obcymi, wymienia się z nimi pełnomocnymi przedstawicielami, zawiera umowy międzynarodowe, może być członkiem organizacji międzynarodowych”²⁷².

Formalne zerwanie więzi partyjno-państwowych łączących Uzbekistan z dotychczasowym centrum odbyło się szybko. Nie usunęło ono jednak problemu identyfikacji realnego centrum władzy z Moskwą. Rosyjskie władze republikańskie nie przyjęły analogicznej do uzbeckiej deklaracji niepodległości, tymczasem organy władzy związkowej, chociaż osłabione, wciąż formalnie funkcjonowały. Przez najbliższe trzy miesiące, aż do grudnia 1991 roku, władze w Taszkencie prowadziły zatem politykę dwutorową, orientując się zarówno na rząd rosyjski, jak i związkowy: 26 października delegacja uzbecka podpisała w Moskwie Porozumienie o podstawach współpracy ekonomicznej między Republiką Uzbekistan a Rosyjską Federacją Socjalistyczną Republiką Sowiecką na 1992 rok²⁷³, równolegle zaś Taszkent zaangażował się w przedsięwzięcia inicjowane przez Prezydenta ZSRS. W kierowanych przez Michaiła Gorbaczowa obradach Rady Państwowej brał udział uzbecki prezydent – Islam Karimow – parafując kolejne porozumienia określające kształt „odnowionej” federacji: 18 października – o Wspólnocie Gospodarczej, 14 listopada – o podpisaniu nowego układu związkowego²⁷⁴.

Ową nieokreśloność sytuacji przerwało dopiero grudniowe spotkanie Borysa Jelcyna, Leonida Krawczuka i Stanisława Szuszkiewicza w Wiskulach. Zawarte tam

²⁶⁹ W. Marciniak, *op. cit.*, s. 150.

²⁷⁰ T. Bodio, T. Mołdawa, *op. cit.*, s. 488.

²⁷¹ В. Тюриков, Р. Шагулямов, *Независимая республика Узбекистан. Памятные даты и события 1991-1996*, Ташкент 1997, s. 3.

²⁷² *Ustawa o podstawach Niepodległości Państwowej*, [w:] T. Bodio, T. Mołdawa, *op. cit.*, s. 517.

²⁷³ В. Тюриков, Р. Шагулямов, *op. cit.*, s. 7.

²⁷⁴ Zob. W. Marciniak, *op. cit.*, s. 182.

8 grudnia porozumienie, konstatujące *de facto* „przerwanie istnienia” Państwa Rad i powołanie w jego miejsce dalece luźniejszej formy współpracy w postaci Wspólnoty Niepodległych Państw (WNP)²⁷⁵, stanowiło substytut deklaracji niepodległości, której Rosja nie ogłosiła bezpośrednio po upadku „puczu Jana-jewa”. Co prawda formalne rozwiązanie ZSRS nastąpiło dopiero 26 grudnia, gdy Rada Republiki – wyższa izba sowieckiego parlamentu – skonstatowała, iż „wraz z utworzeniem Wspólnoty Niepodległych Państw, Związek Socjalistycznych Republiki Sowieckich jako państwo i podmiot prawa międzynarodowego, przestaje istnieć”²⁷⁶. Jednak właśnie spotkanie w Wiskulach, chociaż odbyło się bez udziału uzbeckiego przywódcy, uznać można za właściwe „otwarcie” nowego rozdziału relacji uzbecko-rosyjskich.

²⁷⁵ *Соглашение о создании Содружества Независимых Государств*, [on-line:] <http://www.cis.minsk.by/page.php?id=176>, dostęp: 30 XII 2012.

²⁷⁶ *Декларация Совета Республик Верховного Совета СССР в связи с созданием Содружества Независимых Государств*, [on-line:] <http://www.uni-potsdam.de/u/slavistik/zarchiv/1296m/k242-14.htm>, dostęp: 30 XII 2012.

ROZDZIAŁ 2

Współczesny Uzbekistan

Wyznaczniki wewnętrzne polityki zagranicznej państwa

2.1. Środowisko geograficzne Uzbekistanu i jego konsekwencje polityczne

Republika Uzbekistan, powstając na gruzach Związku Sowieckiego, stała się prawnomiędzynarodowym następcą Uzbeckiej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej. Przejmując jej terytorium oraz ludność, młode państwo dziedziczyło zarazem cały bagaż problemów – nie tylko politycznych czy gospodarczych, ale również wynikających z położenia geograficznego. Problematyka z zakresu geografii politycznej wydaje się zatem szczególnie aktualna właśnie w odniesieniu do państw postsowieckiej Azji Centralnej¹.

Republika Uzbekistan, zajmując powierzchnię 447 400 km²², jest piątym pod względem wielkości państwem we Wspólnocie Niepodległych Państw (po Rosji, Kazachstanie, Ukrainie oraz Turkmenistanie), a zarazem trzecim w Azji Centralnej (po Kazachstanie i Turkmenistanie). W momencie rozpadu ZSRS w kwestiach granicznych pomiędzy dotychczasowymi republikami związkowymi zastosowano zasadę *uti possidetis iuris* – „niech pozostanie tak, jak posiadacie”³. Uzbekistan

¹ Błażej Sajduk zauważa, że „w mediach nagminnie pojawiają się komentarze, iż odległość straciła na znaczeniu, świat się skurczył (stając się globalną wioską), a tym samym położenie państw na mapie oraz wynikające z tego konsekwencje bardzo mocno osłabły, o ile w ogóle odgrywają jeszcze jakąś rolę. Takie opinie są fałszywe. Wiek XXI już w pierwszym dziesięcioleciu pokazał, że geopolityka nadal ma znaczenie”. B. Sajduk, *Tradycyjne metody analizy polityki zagranicznej*, [w:] *Podmiotowość geopolityczna. Studia nad polską polityką zagraniczną*, red. nauk. K. Szczerski, Warszawa 2009, s. 69-70.

² *The World Factbook. Uzbekistan*, [on-line:] <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/uz.html>, dostęp: 22 II 2012.

³ Zob. M. Shaw, *Prawo międzynarodowe*, tłum. J.J. Gojło et al., wstęp S. Sawicki, Warszawa 2000, s. 273-274, cyt. za: S. Bieleń, *Tożsamość międzynarodowa Federacji Rosyjskiej*, Warszawa 2006, s. 230, przyp. 5.

przejął tym samym ustaloną w latach 1924-1936, długą (6221 km) i skomplikowaną linię graniczną. Długość jego wspólnej granicy z Kazachstanem wynosi 2203 km, z Kirgistanem – 1099 km, z Tadżykistanem – 1161 km, z Turkmenistanem zaś – 1621 km. Co więcej, ma on również krótką (o długości 137 km) wspólną granicę z Afganistanem⁴. Terytorium Uzbekistanu stanowi zatem symboliczny środek śródlądowego regionu Azji Centralnej⁵, republika ta graniczy bowiem z wszystkimi pozostałymi państwami regionu (zob. aneks nr 1). Uzbekistan nie posiada wspólnej granicy z Federacją Rosyjską, mimo to jest przez tę ostatnią zaliczany do grona państw tzw. „bliskiej zagranicy”, czyli przestrzeni byłego ZSRS⁶. Bezpośrednie sąsiedztwo Tadżykistanu i Afganistanu – dwóch państw ogarniętych w latach 90. wojną domową – ma niezwykle istotne znaczenie dla polityki zagranicznej Uzbekistanu, w tym jego relacji z Rosją. Konflikty te omówione zostaną szerzej w kolejnym rozdziale, przy analizie ewolucji najbliższego otoczenia międzynarodowego Uzbekistanu.

Jedynie wspomniane odcinek granicy z Afganistanem oraz częściowo z Turkmenistanem wyznaczone są w sposób naturalny (wzdłuż biegu Amu-darii). Większość uzbeckiej linii granicznej przebiega w poprzek naturalnych barier przyrodniczych. Tę sytuację dodatkowo komplikuje fakt, iż do 1991 roku obecne granice państwowe w regionie miały charakter głównie administracyjny i nie były ściśle wyznaczone w terenie⁷. To z kolei warunkuje pojawiające się regularnie konflikty z pozostałymi republikami na tle rzeczywistego przebiegu granic. Zwłaszcza Kirgistan oraz Tadżykistan zgłaszają pretensje wobec władz uzbeckich odnośnie do „korygowania” przebiegu granic na swoją korzyść. Jeszcze w 2011 roku 300 km, czyli niemal 25% ogólnej długości granicy uzbecko-kirgiskiej wciąż wymagało demarkacji⁸.

Terytorium republiki – składające się z dwunastu obwodów (*viloyati*), miasta wydzielonego (stolicy – Taszcentu, *Toshkent*) oraz posiadającej status autonomiczny Republiki Karakałpackiej (zob. aneks nr 2) – dzieli się wyraźnie na wyżynno-górzysty wschód, gdzie skoncentrowane jest życie polityczne i gospodarcze kraju, oraz równinne, pokryte pustyniami, a zarazem słabo zaludnione – centrum i zachód. Największą jednostką terytorialną republiki jest położona w północno-zachodniej części Uzbekistanu Republika Karakałpacka (*Qoraqalpog'iston Respublikasi*), obejmująca terytoria pustynne, w tym wybrzeże Jeziora Aralskiego. Stanowi ona 37%

⁴ Zob. T. Bodio, *Wprowadzenie. Daleki – bliski Uzbekistan*, [w:] *Uzbekistan. Historia – społeczeństwo – polityka*, red. nauk. T. Bodio, Warszawa 2001, cz. 5: *Polityka zagraniczna*, s. 20.

⁵ Co więcej, Uzbekistan jest jedynym na świecie (oprócz Lichtensteinu) państwem podwójnie śródlądowym, co oznacza, że od morza dzieli go dwa kraje. Zob. G.R. Capisani, *Nowe państwa Azji Środkowej*, tłum. M. Czekalski et al., Warszawa 2004, s. 143.

⁶ S. Bieleń, *Powrót Rosji do gry wielkomocarstwowej*, [w:] *Rosja w okresie prezydentury Władimira Putina*, red. A. Stępień-Kuczyńska, S. Bieleń, Toruń 2008, s. 230.

⁷ Zob. idem, *Tożsamość międzynarodowa Federacji Rosyjskiej*, Warszawa 2006, s. 230.

⁸ Zob. A. Sultanov, *Kyrgyzstan wants to resume border delimitation*, [on-line:] http://centralasiaonline.com/en_GB/articles/caii/features/main/2011/03/12/feature-01, dostęp: 29 V 2012.

powierzchni republiki, a zamieszkuje ją zaledwie 1,4 mln osób (5% mieszkańców Uzbekistanu)⁹. O ile ta część Uzbekistanu jest zwarta terytorialnie, to wschód republiki jest dużo bardziej rozczłonkowany i można umownie podzielić go na trzy subregiony. Pierwszym z nich jest obszar położony wokół Taszkontu (*Toshkent*). Stolicę kraju, leżącą w dolinie rzeki Czirczyk (*Chirchiq*), tuż przy granicy z Kazachstanem, łączą z pozostałym terytorium państwa dwa wąskie korytarze. Korytarz południowy (w największym miejscu osiągający około 60 km szerokości) przecina dolinę Syr-darii i prowadzi do drugiego, stosunkowo silnie zurbanizowanego obszaru, skoncentrowanego wokół miast: Samarkanda (*Samarqand*), Dżizak (*Jizzax*) i Karszi (*Qarshi*), położonych u stóp gór Pamiru. Korytarz wschodni (w największym miejscu osiągający zaledwie 30 km szerokości) biegnie zaś w kierunku uzbekiej części Kotliny Fergańskiej – regionu podzielonego pomiędzy trzy państwa¹⁰. Przez terytorium Uzbekistanu prowadzi tam tylko jedna – górską – droga, kończąca się na przełęczy Kamczyk (*Qamchiq dovoni*, 2268 m n.p.m.)¹¹. Do najważniejszych miast regionu zaliczane są: Namangan (*Namangan*), Andiżan (*Andijon*) i Fergana (*Farg'ona*), pozostające zresztą stolicami obwodów (zob. aneks nr 3). Wysunięta skrajnie na wschód i trudno dostępna z pozostałych obszarów republiki uzbicka część Kotliny Fergańskiej ma jednak wyjątkowe znaczenie dla państwa. Chociaż zajmuje zaledwie 4% powierzchni republiki, skupia 7,8 mln mieszkańców, czyli 27% ogólnej liczby obywateli Uzbekistanu¹².

Inną osobliwością geopolityczną Uzbekistanu, będącą również echem podziałów granicznych sprzed kilkudziesięciu lat, jest występowanie eksklaw i enklaw terytorialnych (zob. aneks nr 3). Uzbekistan posiada poza swoim zwartym terytorium kilka eksklaw na obszarze sąsiedniego Kirgistanu: Soch (*So'x*), Szachimardan (*Shohimardon*), Czong-Gara (*Chong-Kara, Qalacha*)¹³, z kolei na jego obszarze znajduje się enklawa należąca do sąsiedniego Tadżykistanu – Sarwak (*Sarvak*, tadż. *Сарван*)¹⁴.

⁹ Zob. G.R. Capisani, *op. cit.*, s. 154.

¹⁰ Zachodnia i centralna część jej terytorium przypada Uzbekistanowi, południowo-zachodnia – Tadżykistanowi, natomiast obszary podgórskie w części północnej, wschodniej oraz południowej – Kirgistanowi. Zob. *Ferghana Valley. Border Region Tajikistan, Uzbekistan and Kyrgyzstan*, [on-line:] <http://www.unhcr.org/441688600.html>, dostęp: 29 V 2012.

¹¹ Zob. А. Кудряшов, С. Янышев, *Обстановка на перевале Камчик, соединяющем Ташкент с Ферганской долиной, нормализуется*, [on-line:] <http://www.ferghananews.com/article.php?id=3460>, dostęp: 22 II 2012.

¹² J. Gely, *Ferghana Valley. In the middle of the empires*, [on-line:] <http://home.online.nl/sota/fergana.htm>, dostęp: 5 II 2015.

¹³ Zob. *Международные отношения в Центральной Азии. События и документы*, ред. А.Д. Богат уров, Москва 2011, s. 256. Por. *Узбекские анклавы Сох, Шахимардан и Чангара*, [on-line:] <http://erkind.kloop.kg/2010/05/28/uzbekskie-anklavy-sox-shaximardan-i-changara>, dostęp: 21 II 2012. Zob. też: G.R. Capisani, *op. cit.*, s. 143.

¹⁴ Zob. А. Волосевич, *Анклавы Ферганской долины становятся зонами все более рискованного проживания*, [on-line:] <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1128035340>, dostęp: 21 II 2012.

Podobnie jak kwestia niewyznaczonych w terenie granic, istnienie enklaw i eksklaw utrudnia współpracę z innymi republikami Azji Centralnej. Przykładowo, w 2001 roku prasa kirgiska alarmowała, że Uzbekistan zażądał eksterytorialnej drogi prowadzącej do regionu Soch, na co władze w Bishkeku jednak nie przystały¹⁵.

Uzbekistan leży w strefie klimatu kontynentalnego suchego, o niewielkiej ilości rocznych opadów – od 80 mm/rok na równinach do ponad 400 mm/rok w górach¹⁶. To sprawia, że dla funkcjonowania gospodarki (zwłaszcza rolnej) tego kraju niezwykle istotne są zasoby wodne oraz ich wykorzystanie dzięki systemowi irygacji. Zaledwie 12% przepływających przez Uzbekistan rzek bierze swoje źródło na terytorium republiki¹⁷. Przez jej obszar płyną wprawdzie dwie najważniejsze „arterie wodne” Azji Centralnej: Amu-daria (*Amudaryo*) oraz Syr-daria (*Sirdaryo*), jednak również w tym aspekcie ogromne znaczenie mają podziały terytorialne dokonane w latach 20.-30. ubiegłego stulecia. Syr-daria dwukrotnie przepływa przez obszar republiki (przez Kotlinę Fergańską oraz tereny Stepu Głodowego)¹⁸, z kolei Amu-daria częściowo stanowi granicę uzbecko-afgańską i uzbecko-turkmeńską i dopiero jej ujście znajduje się pod wyłączną terytorialną jurysdykcją Taszkontu¹⁹. W granicach republiki znajdują się również duże zbiorniki wodne (słone): wysychające Jezioro Aralskie (*Orol dengizi*)²⁰, przez które przebiega granica uzbecko-kazachska, jezioro Sarykamysz (*Sariqamish Ko'li*) na granicy z Turkmenistanem, wreszcie jezioro Ajdarkul (*Aydarko'l Ko'li*)²¹ (zob. aneks nr 2).

¹⁵ *Ziemia za gaz*, „Tydzień na Wschodzie” 2001, nr 8 (215), s. 17; *Porozumienie kirgisko-uzbeckie*, „Tydzień na Wschodzie” 2001, nr 9 (216), s. 18; *Tajne porozumienie o wymianie terytoriów*, „Tydzień na Wschodzie” 2001, nr 17 (224), s. 19.

¹⁶ *Uzbekistan. Przewodnik dla przedsiębiorców*, oprac. i red. A. Naruniec, H. Borko, P. Gębski, Warszawa 2005, s. 11.

¹⁷ Dla porównania w „górskich” republikach Azji Centralnej – Kirgistanie oraz Tadżykistanie – wskaźnik ten wynosi odpowiednio: 99% i 60%. Zob. *Международные отношения...*, s. 359.

¹⁸ Rzeka ta swe źródła bierze w Kirgistanie, po opuszczeniu uzbeckiej części Kotliny Fergańskiej przepływa przez Tadżykistan, następnie wpływa na uzbecką część Stepu Głodowego, by na koniec znaleźć ujście do Jeziora Aralskiego na terytorium Kazachstanu. Zob. aneks nr 2.

¹⁹ Amu-daria swoje źródła bierze z kolei w Tadżykistanie, środkowy bieg tej rzeki znajduje się zaś w całości na terytorium Turkmenistanu. Zob. *ibidem*.

²⁰ Jezioro Aralskie, do niedawna czwarty pod względem wielkości śródlądowy zbiornik wodny na świecie, jest przykładem jednej z największych katastrof ekologicznych. Wskutek intensyfikacji produkcji bawełny w ZSRS wody Amu-darii oraz Syr-darii wykorzystywane były w poważnym stopniu do nawadniania pól. Spowodowało to obniżenie średniego przepływu wód we wspomnianych rzekach. W konsekwencji wody Amu-darii od lat 60. nie dopływają do jeziora, niknąc na rozległych połaciach depresyjnej Kotliny Sarykamyskiej. Radykalnemu obniżeniu się poziomu wód w jeziorze, a ostatnio wręcz podziałowi na trzy niezależne zbiorniki wodne, towarzyszyło zasolenie terenów przybrzeżnych oraz ich skażenie przez pestycydy, w ogromnej ilości używane do nawożenia pól bawełnianych. Zob. *Water Resources of the Aral Sea Basin*, [on-line:] http://ec-ifas.waterunites-ca.org/aral_basin/66-the-aral-sea-basin.html, dostęp: 29 V 2012.

²¹ Zob. *Uzbekistan. Przewodnik...*, s. 11.

Zasoby wodne i możliwość ich wykorzystania mają podstawowe znaczenie dla uzbeckiej gospodarki, która w dużej mierze opiera się na produkcji i eksporcie bawełny, co zresztą jest jedną z pozostałości specjalizacji ekonomicznej republik z czasów sowieckich. Uzbekistan, produkując rocznie prawie 5 mln ton „białego złota”, zajmuje pod tym względem piąte miejsce na świecie²², jednak utrzymanie poziomu owej produkcji (oraz innych kultur uprawnych) wymaga stałego sztucznego nawadniania około 90% pól uprawnych²³. Taka sytuacja wymusza na władzach Uzbekistanu współpracę z pozostałymi republikami odnośnie do wykorzystania zasobów wodnych regionu i jest niezwykle konfliktogenna. Już w lutym 1992 roku rządy pięciu państw regionu zawarły w tej sprawie porozumienie, na mocy którego powołano do życia Komisję Koordynacyjną ds Regulowania, Racjonalnego Wykorzystania oraz Ochrony Międzypaństwowych Zasobów Wodnych²⁴. Jej zadaniem miało być ustalanie limitów rocznych wykorzystania wód regionu dla każdego z uczestników porozumienia. Szybko jednak okazało się, że ustalenia wielostronne, przyjęte w ramach komisji, są nagminnie łamane przez poszczególne państwa. To wymusiło praktykę uzgodnień bilateralnych (również nietrwałych), zawieranych w reakcji na powstające na bieżąco konflikty²⁵. Przykładowo – porozumienie z 1996 roku pomiędzy Uzbekistanem a Turkmenistanem ustaliło roczny limit poboru wody z Amu-darii na 22 km³ dla każdej z republik (przy średniorocznym spływie wód o pojemności 75 km³). Jednak już w październiku 2000 roku Turkmenistan jednostronnie zdecydował o budowie sztucznego jeziora na pustyni Karakum, co wywołało oburzenie w Uzbekistanie. Tamtejsi eksperci zaczęli przekonywać, iż jego powstanie nie będzie możliwe bez dodatkowego poboru wody z Amu-darii, a zatem złamania zawartego wcześniej porozumienia²⁶. W jeszcze większym stopniu „problem wodny” był źródłem zatargów Taszkentu z krajami położonymi w górnym biegu

²² W latach 2002-2004 średnia wielkość produkcji bawełny wahała się od 4,5 mln do 4,7 mln ton. Więcej wyprodukowały jedynie Chiny, Indie, USA oraz Pakistan. Zob. *ibidem*, s. 46. Por. *Top Production – Uzbekistan – 2003*, [on-line:] <http://faostat.fao.org/site/339/default.aspx#ancor>, dostęp: 29 V 2012.

²³ W latach 1999-2008 wskaźnik procentowy ziem wymagających sztucznego nawadniania wahał się od 87,4 do 91,4. *Irrigated land and its share in arable land and permanent crops*, [on-line:] www.fao.org/docrep/015/am081m/PDF/am081m00a.pdf (tabela A.6), dostęp: 27 V 2012.

²⁴ Mowa o porozumieniu O współpracy w dziedzinie wspólnej kontroli nad wykorzystaniem i ochroną międzypaństwowych zasobów wodnych (*О сотрудничестве в сфере совместного управления использованием и охраной водных ресурсов межгосударственных источников*). Jego tekst (w wersji rosyjskojęzycznej) dostępny jest na stronie: http://www.icwc-aral.uz/statute1_ru.htm, dostęp: 20 XII 2012.

²⁵ Ю. Рысбеков, *Межгосударственной Координационной Водохозяйственной Комиссии ЦентрАзии – 20 лет. Некоторые уроки*, [on-line:] <http://www.centrasia.ru/news2.php?st=1342335300>, dostęp: 20 XII 2012.

²⁶ Zob. *Международные отношения...*, s. 360-361.

Amu-darii i Syr-darii: Tadżykistanem oraz Kirgistanem. Kwestia ta odbija się na polityce regionalnej Uzbekistanu, ma też znaczenie dla relacji tego kraju z Rosją, zatem znajdzie rozwinięcie w kolejnych rozdziałach niniejszej pracy.

Spośród surowców energetycznych Uzbekistan posiada pokaźne – odkryte w latach 60. ubiegłego stulecia w pobliżu Buchary (*Buxoro*) – zasoby gazu ziemnego. Złoża te, oceniane na 1,84 bln m³, dają republice dziewiętnaste miejsce na świecie pod względem potwierdzonych zasobów oraz piętnaste miejsce w statystyce producentów i eksporterów „niebieskiego paliwa”²⁷. Ponadto Uzbekistan dysponuje potwierdzonymi zasobami ropy naftowej w wysokości 594 mln baryłek, co stawia go w tej kwestii na czterdziestej siódmej pozycji na świecie. Zasoby obu surowców energetycznych są w republice wyraźnie niższe niż w Rosji (zajmującej pierwsze miejsce pod względem potwierdzonych zasobów gazu ziemnego i ósme miejsce w kategorii złóż ropy naftowej²⁸), a nawet w sąsiednim Kazachstanie (zajmującym odpowiednio czternaste i jedenaste miejsce w świecie w tych zestawieniach²⁹), niemniej jednak zapewniają Uzbekistanowi niemal całkowitą niezależność od dostaw z innych państw. Ponadto kraj ten jest jedenastym na świecie producentem złota (wydobywa rocznie średnio 73 tys. kg tego kruszca³⁰), siódmym światowym wydobywcą uranu³¹ oraz dziewiętnastym – miedzi³².

2.2. Potencjał demograficzny Uzbekistanu

Dziedzictwem okresu sowieckiego jest skomplikowana sytuacja demograficzna Uzbekistanu. Warto zauważyć, iż już od lat 60. XX stulecia republika wyróżniała się na tle ZSRS dynamiką przyrostu naturalnego, zwłaszcza ludności uzbeckiej³³. Trend ten utrzymał się w przeciągu dwudziestolecia niepodległości. Uzbekistan w 2011 roku zamieszkiwało, według szacunków, 28 128 000 osób³⁴, co daje mu

²⁷ *The World Factbook. Uzbekistan.*

²⁸ *The World Factbook. Russian Federation*, [on-line:] <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/rs.html>, dostęp: 29 V 2012.

²⁹ *The World Factbook. Kazakhstan*, [on-line:] <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/kz.html>, dostęp: 29 V 2012.

³⁰ T.J. Brown et al., *World Mineral Production 2006-2010*, Nottingham 2012, s. 27-29.

³¹ Roczne wydobycie tego kluczowego dla uzyskania energii atomowej surowca wynosi w republice 2400 kg. Zob. *ibidem*, s. 74.

³² Uzbekistan wydobywa średnio 80 tys. ton miedzi w ciągu roku. Zob. *ibidem*, s. 19.

³³ W latach 1970-1989 liczba Uzbeków wzrosła w republice niemal dwukrotnie – z 7,7 mln do 14,1 mln osób. Zob. A. Wierzbicki, *Etnopolityka w Azji Centralnej. Między wspólnotą etniczną a obywatelską*, Warszawa 2008, s. 155.

³⁴ *Background note. Uzbekistan*, [on-line:] <http://www.state.gov/r/pa/ei/bgn/2924.htm>, dostęp: 29 V 2012. Dodać należy, iż od 1989 roku w Uzbekistanie nie przeprowadzono spisu ludności, wskutek czego autor zmuszony jest w dalszej części niniejszej pracy korzystać z da-

trzecie miejsce w tym względzie wśród państw WNP (po Rosji oraz Ukrainie) oraz pierwsze w Azji Centralnej³⁵. Od 1992 roku przybyło w republice prawie 7 mln osób³⁶, co odróżnia ją od Rosji, w której w latach 1992-2010 liczba obywateli spadła niemal o 6 mln osób – ze 148 704 000³⁷ do 142 905 000 mieszkańców³⁸. Korzystnie przedstawia się również struktura wiekowa społeczeństwa – średnia wieku to 25,7 roku, przy czym zaledwie 4,7% ludności stanowią osoby po 65 roku życia³⁹, podczas gdy w Rosji wskaźniki te wynoszą odpowiednio 38,7 roku i 13%⁴⁰. Rozmieszczenie ludności jest jednak nierównomierne – średnia gęstość zaludnienia to 55 osób/km² i waha się od 7 osób/km² w obwodzie nawojskim (*navoiy viloyati*), położonym w centralnej – pustynnej – części kraju, do 522 osób/km² w regionie andiżańskim (w Kotlinie Fergańskiej)⁴¹.

Uzbekistan jest także krajem o niskim poziomie urbanizacji – obecnie, według szacunków, tylko 36% społeczeństwa mieszka w miastach⁴². Co ważniejsze, wskaźnik ten wykazuje tendencję malejącą już od czasów sowieckich – w 1979 roku wynosił on 42,3%⁴³, w 1990 zaś 40,6%⁴⁴ – co oznacza postępującą deurbanizację republiki. Fakt ten ma istotne implikacje ekonomiczne, a nawet polityczne. Dominacja liczebna ludności wiejskiej przekłada się bowiem na statystyki zatrudnienia. W republice 44% ludności zawodowo czynnej⁴⁵ pracuje w rolnictwie⁴⁶, skoncentrowanym na produkcji bawełny (zajmującej 46% ziem uprawnych⁴⁷). Uzbecka gospodarka wiejska wymaga zatem znacznych zasobów wodnych dla utrzymania istniejącej produkcji, co skutkuje między innymi opisanymi już konfliktami na tle wykorzystania zasobów wodnych regionu.

nych szacunkowych publikowanych przez uzbecki rząd (opartych na informacjach zebranych w urzędach stanu cywilnego). Te informacje zaś, podobnie jak dane spisów powszechnych przeprowadzanych w ZSRS, często są przedmiotem krytyki ze strony środowisk naukowych.

³⁵ Ludność Uzbekistanu stanowi niemal 50% potencjału demograficznego całego regionu Azji Centralnej. Zob. *Uzbekistan. Przewodnik...*, s. 13.

³⁶ W 1992 roku liczba ludności Uzbekistanu wynosiła 21,4 mln osób. Zob. *ibidem*.

³⁷ P. Eberhardt, *Geografia ludności Rosji*, Warszawa 2002, s. 36.

³⁸ *Окончательные итоги Всероссийской переписи населения 2010 года. Национальный состав населения Российской Федерации*, [on-line:] http://www.perepis-2010.ru/results_of_the_census/results-inform.php, dostęp: 29 V 2012. Jednocześnie, według szacunków CIA, liczba obywateli Rosji wynosi obecnie 138,1 mln osób, co oznaczałoby spadek w przeciągu dwudziestu lat o ponad 10 mln mieszkańców. Zob. *The World Factbook. Russian Federation*.

³⁹ Zob. *The World Factbook. Uzbekistan*.

⁴⁰ Zob. *The World Factbook. Russian Federation*.

⁴¹ Zob. *Uzbekistan. Przewodnik...*, s. 14.

⁴² Zob. *The World Factbook. Uzbekistan*.

⁴³ A. Maryański, *Geografia ekonomiczna Związku Radzieckiego*, Warszawa 1987, s. 428.

⁴⁴ С. Жуков, О. Резникова, *Центральная Азия в социально-экономических структурах современного мира*, Москва 2001, s. 16.

⁴⁵ Której wielkość szacowana jest na ponad 16 mln osób. Zob. *The World Factbook. Uzbekistan*.

⁴⁶ *Ibidem*.

⁴⁷ A. Maryański, *op. cit.*, s. 429.

Następstwem sowieckiej polityki ludnościowej jest także obecny skład etniczny republiki. Według danych zawartych w *Atlasie etnicznym Uzbekistanu* (*Этнический Атлас Узбекистана*) w 2000 roku na ogólną liczbę 24 487 000 obywateli Uzbekistanu 77,4% stanowili etniczni Uzbegy, 4,9% – Rosjanie, z liczących się mniejszości narodowych zamieszkiwali tam również Tadžycy (4,8%) oraz Kazachowie (4%), a także rdzenna ludność Republiki Karakałpackiej – Karakałpacy (2,1%)⁴⁸. Obecność diaspory rosyjskiej, zamieszkującej głównie większe ośrodki miejskie i przemysłowe (zwłaszcza Taszcent), to bezpośredni efekt wcześniejszego uzależnienia Uzbekistanu od Rosji i ZSRS. Spadek jej liczebności w republice – w latach 1989-2000 z 1,65 mln do 1,2 mln osób⁴⁹, był zaś jednym ze skutków rozpadu komunistycznej federacji i powstania niepodległych, „narodowych” republik. Na jego gwałtowność – tylko w latach 1991-1998 wyjechało około 300 tys. Rosjan⁵⁰ – wpłynęła między innymi decyzja Taszcentu, wykluczająca prawo do nabywania podwójnego obywatelstwa⁵¹.

Tadžycy zamieszkujący republikę (w latach 1989-2000 ich liczba zwiększyła się z 933 tys. do 1,16 mln osób) skoncentrowani są w południowo-wschodnich obwodach Uzbekistanu: surchandaryjskim (*surhondaryo viloyati*), kaszkadaryjskim (*qashqadaryo viloyati*), a także w Samarkandzie oraz w Bucharze⁵². Wspomniana mniejszość, zwana często „aborygenami Uzbekistanu”⁵³, mieszka zatem w pobliżu granicy z Tadżykistanem, na obszarze, stanowiącym uzbecko-tadżycką kwestię sporną już od czasu podziału republik w latach 20. ubiegłego wieku. Kazachowie, których liczba w latach 1989-2000 wzrosła z 808 tys. do 990 tys. osób, zamieszkują w zwartych skupiskach terytorium wzdłuż granicy z Kazachstanem⁵⁴. Wreszcie Karakałpacy, posiadający republikę autonomiczną, w 2000 roku liczyli 504 tys. osób. Mieszkają u ujścia Amu-darii do Jeziora Aralskiego, uważani są zaś za bliskich etnicznie Kazachom (w latach 1924-1930 terytorium zamieszkiwane przez nich stanowiło zresztą obwód autonomiczny w ramach Kazachskiej ASRS)⁵⁵.

⁴⁸ Liczebność wszystkich wspólnot narodowych za: *Этнический атлас...* Również do tych danych należy podchodzić z dużym sceptycyzmem, jako że środowiska naukowe negują wiarygodność szacunków rządowych, na których opierają się twórcy cytowanego Atlasu. Aleksandra Zamaraiewa zauważa na przykład, iż liczebność diaspory tadżyckiej jest regularnie zaniżana, a znaczna część Tadżyków jeszcze w czasach sowieckich otrzymała paszporty z odgórnie wpisaną doń narodowością uzbecką. Zob. A. Zamaraiewa, *Kazachstan – Uzbekistan. Rywalizacja o przywództwo w Azji Centralnej*, Pułtusk 2007, s. 43, przyp. 66.

⁴⁹ *Этнический атлас Узбекистана*, ред. А. Илхамов, Ташкент 2002, s. 188.

⁵⁰ *Международные отношения...*, s. 274.

⁵¹ *Uzbekistan*, „Za Uralem” 1993/1994, nr 18, s. 25.

⁵² *Этнический атлас...*, s. 195-202.

⁵³ Określenie to wynika z faktu, iż są oni potomkami dawnych mieszkańców Buchary i Samarkandy. Zob. T. Bodio, W. Śmidowski, *Modernizujące się społeczeństwo (między historią a przyszłością)*, [w:] *Uzbekistan. Historia...*, s. 202.

⁵⁴ *Этнический атлас...*, s. 109-113.

⁵⁵ *Ibidem*, s. 116-118.

Skutkiem układu granic, wyznaczonego pomiędzy republikami w okresie sowieckim, jest zamieszkiwanie sąsiednich republik przez liczną diasporę uzbecką. W 2000 roku około 1,5 mln Uzbeków mieszkało w Tadżykistanie⁵⁶, stanowiąc tam niemal 25% ludności⁵⁷. Uzbeki są również istotną mniejszością narodową w Kirgistanie (ok. 600 tys. osób w 2000 roku), w Kazachstanie (ok. 500 tys. osób) oraz w Turkmenistanie (400 tys. osób)⁵⁸. W dwóch pierwszych krajach mniejszość uzbecka zamieszkuje w zwarty sposób przy granicy z Uzbekistanem – zwłaszcza na terytorium Kotliny Fergańskiej. Czyni to ze wspomnianego regionu – podzielonego między trzy państwa – obszar z wyraźną dominacją Uzbeków, niewątpliwie ma też wpływ na politykę zagraniczną Taszkontu. W kolejnym rozdziale polityczny wymiar obecności wspólnot uzbeckich w obu krajach zostanie omówiony szerzej, w tym miejscu warto zaznaczyć jedynie, iż tadżyccy Uzbeki – tzw. klan leninabadzki⁵⁹ – odegrali niepoślednią rolę w tamtejszym konflikcie wewnętrznym, angażując się w walkę przeciwko ugrupowaniom dążącym do islamizacji kraju. Z kolei napięte stosunki władz w Taszkencie z Biszkekiem musiały częściowo wynikać z faktu, iż po kirgiskiej stronie Kotliny Fergańskiej dwukrotnie – w 1990 oraz 2010 roku – doszło do zamieszek etnicznych skierowanych przeciwko diasporze uzbeckiej⁶⁰.

Najistotniejszą liczebnie diasporę Uzbeki tworzą w Afganistanie, w północnych prowincjach którego mieszka około 2,5 mln osób tej narodowości. Są oni w większości potomkami wychodźców z Azji Centralnej z lat 1918-1923 – okresu wojny domowej w Rosji⁶¹. Obecność tak licznej mniejszości uzbeckiej po południowej stronie Amu-darii niewątpliwie wpływa na relacje Taszkontu z Kabulem – by wspomnieć tylko wsparcie, jakiego udzielał rząd uzbecki afgańskiemu generałowi, Uzbekowi z pochodzenia – Abdul Raszidowi Dostumowi – w czasie wojny z talibami⁶². Szerzej ewolucja polityczna Afganistanu zostanie przedstawiona w kolejnej części pracy.

⁵⁶ T. Bodio, W. Śmidowski, *op. cit.*, s. 204.

⁵⁷ T. Bodio, S. Islomov, W. Śmidowski, *Procesy demograficzne*, [w:] *Tadżykistan. Historia – społeczeństwo – polityka*, red. T. Bodio, Warszawa 2002, s. 297, *Współczesna Azja Centralna*.

⁵⁸ T. Bodio, W. Śmidowski, *op. cit.*, s. 204.

⁵⁹ Mianem tym określani są przedstawiciele tadżyckiej nomenklatury postkomunistycznej, pochodzący z regionu Leninabadu (od 1991 roku Chodżentu), częstokroć narodowości uzbeckiej. Zob. M. Lang, *Wojna domowa i proces pokojowy*, [w:] *Tadżykistan. Historia...*, s. 148-149.

⁶⁰ Zob. T. Bodio, N. Bogdanowicz, A.S. Sagdullaev, *op. cit.*, s. 496; W. Górecki, M. Matysiak, *Zamieszki w południowym Kirgistanie. Aspekt międzynarodowy*, „Tydzień na Wschodzie” 2010, nr 21 (139), s. 2-5.

⁶¹ *Этнический атлас...*, s. 268.

⁶² Abdul Raszid Dostum – afgański dowódca polowy i generał, z pochodzenia Uzbek. W czasie wojny w Afganistanie (1979-1989) stał po stronie wojsk rządowych, jednak w 1992 roku doprowadził do upadku ówczesnego prezydenta Mohammada Nadżibullaha. Od 1996 roku był jednym z przywódców „Sojuszu Północnego”, przeciwstawiającego się polityce Talibów. Zob. *Международные отношения...*, s. 528.

Po upadku Związku Sowieckiego wzrosło znaczenie obecności Uzbeków na terytorium Federacji Rosyjskiej. Zgodnie z oficjalnymi danymi rosyjskiego spisu ludności z 2010 roku, w kraju tym mieszka 289 tys. Uzbeków. Wspólnota owa, pozornie nieliczna (stanowiąca zaledwie 0,2% ludności Rosji), uległa jednak więcej niż podwojeniu w stosunku do poprzedniego spisu ludności (przeprowadzonego w 2002 roku), gdy wynosiła jedynie 123 tys. osób⁶³. Owego wzrostu liczebności nie da się wytłumaczyć jedynie dynamiką przyrostu naturalnego. Przynajmniej część wspomnianej diaspory muszą stanowić osoby nowe, zwłaszcza emigranci zarobkowi, którzy zaczęli napływać do Rosji po 2000 roku, gdy tamtejszy wzrost gospodarczy przełożył się na nowe miejsca pracy – głównie w handlu oraz w budownictwie⁶⁴. Co więcej, poza osobami posiadającymi formalne zameldowanie, poważną część rzeczywistej mniejszości uzbeckiej w Rosji stanowi nielegalna imigracja. Według autorów raportu *Экономика нелегальной миграции в России* liczba nieposiadających meldunku w Rosji imigrantów z Uzbekistanu (głównie zarobkowych) wynosi 650 tys. osób, a średni czas ich przebywania na terytorium Federacji – 7,1 miesiąca⁶⁵. Znaczenie emigrantów zarobkowych z Uzbekistanu dla polityki zagranicznej tego kraju staje się zrozumiałe, jeśli uwzględni się fakt, iż tylko w 2008 roku łączna wielkość dokonanych przez nich przelewów na konta zarejestrowane w republice przekroczyła 1,5 mld dolarów, zaś w trzy lata później już niemal 4,3 mld dolarów⁶⁶, co stanowiło 10% jej ówczesnego PKB⁶⁷.

Zdecydowana większość (74,3%) obywateli Uzbekistanu posługuje się na co dzień językiem uzbeckim (jedynym oficjalnym w państwie), 14,2% używa języka

⁶³ Wzrost ich liczebności wyniósł 135%. Zob. *Окончательные итоги Всероссийской...; Всероссийская перепись населения 2002 года. Национальный состав населения и владение языками, гражданство*, [on-line:] <http://www.perepis2002.ru/index.html?id=17>, dostęp: 29 V 2012. Tymczasem, jak wskazuje Piotr Eberhardt w pracy *География людности Росии*, w latach 1989-1999 dynamika owego przyrostu była dużo słabsza i wyniosła 8,4% (wzrost ze 127 tys. do 137 tys. osób). Zob. P. Eberhardt, *op. cit.*, s. 110-111 (tabela 48).

⁶⁴ Л. Парфенов, *Потреббум*, [w:] idem, *Намедни. Наша эра. 2001-2005*, Москва 2012, s. 203.

⁶⁵ Autorzy opierają swoje dane na szacunkach Ministerstwa Pracy Uzbekistanu. Zob. *Оценка численности нелегальных трудовых мигрантов в России и их трансфертов. Свод оценок потоков, состава мигрантов по продолжительности проживания и их переводов на родину*, [on-line:] <http://www.polit.ru/article/2005/08/18/demoscope207>, dostęp: 29 V 2012.

⁶⁶ Л. Максакова, *Узбекистан в системе международных миграций*, [w:] *Постсоветские трансформации. Отражение в миграциях*, ред. Ж.А. Зайончковская, Г.С. Витковская, Москва 2009, s. 323-349; *Трансграничные операции физических лиц в 2011 году*, [on-line:] http://www.cbr.ru/statistics/CrossBorder/CrossBorder_2011.pdf?pid=svs&sid=TGO_obz, dostęp: 3 I 2013.

⁶⁷ Według danych Międzynarodowego Funduszu Walutowego uzbecki Produkt Krajowy Brutto w 2011 roku wyniósł 45,3 mld dolarów. Zob. *Uzbekistan. Gross domestic product, current prices*, [on-line:] <http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2012/01/weodata/weorept.aspx?pr.x=55&pr.y=16&sy=2009&ey=2012&scsm=1&ssd=1&sort=country&ds=.&br=1&c=927&s=NGDPD%2CNGDPDPC%2CPPPGDP%2CPPPPC%2CLP&grp=0&a=>, dostęp: 30 XII 2012.

rosyjskiego, natomiast 4,4% – tadżyckiego⁶⁸. Dane te, odnoszące się do języka uważanego za rodzimy, nie odzwierciedlają jednak złożoności problematyki lingwistycznej w republice. Intensywna promocja języka rosyjskiego w okresie ZSRS (służącego jako *lingua franca* przestrzeni sowieckiej) sprawiła, iż jego znajomość do tej pory jest powszechna nawet wśród etnicznych Uzbeków. Najbardziej zruszczoną grupą społeczną była i pozostaje uzbecka elita polityczna, w tym sam prezydent Islam Karimow. Jeszcze w pierwszych latach niepodległości posługiwał się on głównie językiem rosyjskim, ucząc się uzbeckiego niemalże „na oczach” swoich współobywateli⁶⁹. Obecność języka rosyjskiego widoczna jest w miastach, zwłaszcza w stolicy. Badania przeprowadzone przez Rosyjską Akademię Nauk w latach 90. potwierdziły, iż 71% Uzbeków w Taszkencie porozumiewa się swobodnie językiem rosyjskim⁷⁰. W październiku 2003 roku w mieście tym odbyła się międzynarodowa konferencja poświęcona problemom języka i rozwoju. Jej uczestnicy podkreślali, iż około 50% mieszkańców republiki wciąż jest w stanie porozumiewać się między sobą po rosyjsku⁷¹. Dzieje się tak pomimo znaczącego odpływu ludności etnicznie rosyjskiej. Z drugiej strony większość społeczeństwa uważa za pierwszy język uzbecki. Konstytucja Uzbekistanu oraz ustawa z 21 grudnia 1995 roku również nie pozostawiają wątpliwości – tylko język uzbecki ma status urzędowego, podczas gdy rosyjskiemu odebrano nawet status środka komunikacji międzyetnicznej⁷². Z kolei 2 września 1993 roku uzbecki parlament przyjął ustawę zmieniającą formę zapisu języka uzbeckiego z cyrylicy na alfabet łaciński⁷³. Tamtejsze ustawodawstwo językowe jest wyrazistym przejawem „uzbekizacji”⁷⁴ państwa, a zatem promocji wartości „narodu tytularnego” (jego języka, kultury i historii) młodej republiki. Jako takie stanowi zarazem istotny wyznacznik polityki zagranicznej Uzbekistanu.

Częściowo na podział językowy nakładają się stosunki wyznaniowe – 88% mieszkańców republiki stanowią muzułmanie-sunnici, natomiast 9% – prawosławni⁷⁵. Ale także te dane, odnoszące się do identyfikacji religijnej społeczeństwa

⁶⁸ *Background note. Uzbekistan.*

⁶⁹ Zob. T. Bodio, P. Załęski, *op. cit.*, s. 135.

⁷⁰ Zob. Ю.В. Арутюнян, *op. cit.*, s. 72.

⁷¹ Zob. *Узбекистан. Русский язык уходит. И узбекский не остается...*, [on-line:] <http://www.ferghana.ru/article.php?id=5930>, dostęp: 12 III 2012.

⁷² J.M. Landau, B. Kellner-Heinkele, *Politics of Language in the ex-Soviet Muslim States. Azerbaijan, Uzbekistan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Turkmenistan, and Tajikistan*, Ann Arbor 2001, s. 116.

⁷³ *Ibidem*, s. 136. Por. *Плоды лицемерия. Языковая политика властей Узбекистана – антинациональна*, [on-line:] <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1196595840>, dostęp: 30 V 2012.

⁷⁴ Tadeusz Bodio definiuje „uzbekizację” jako metaforę sytuacji politycznej w Uzbekistanie po 1991 roku, gdy dotychczasową rusyfikację zastąpiła intensywna promocja wszystkiego co uzbeckie. Zob. T. Bodio, *Układy klanowe jako mechanizm polityki (na przykładzie Azji Centralnej)*, „Społeczeństwo i Polityka. Pismo Edukacyjne” 2005, nr 3-4 (4-5), s. 195.

⁷⁵ *Background note. Uzbekistan.*

uzbeckiego, nie uwzględniają złożoności wspomnianego problemu. Wieloletnia odgórna polityka walki z religią zaowocowała poważną laicyzacją mieszkańców ZSRS – w tym również ludności omawianej republiki. Badania przeprowadzone wśród mieszkańców Taszkontu w latach 90. ubiegłego stulecia pokazały, iż 87% Uzbeków oraz zaledwie 15% Rosjan uznawało się za osoby wierzące. Zarazem jedynie 18% Uzbeków oraz 7% Rosjan regularnie odwiedzało w tym czasie meczet/cerkiew⁷⁶. Polityczny wymiar islamu stał się istotnym wyznacznikiem polityki wewnętrznej i zagranicznej Uzbekistanu i jako taki zostanie opisany równoległe z ewolucją systemu politycznego republiki.

Charakteryzując potencjał demograficzny republiki, warto także zwrócić uwagę na fakt wciąż silnego zakorzenienia wśród Uzbeków podziałów klanowych. Badacze układów etnopolitycznych w regionie wskazują, iż w Uzbekistanie tradycyjnie najsilniejsze pozostają klany: samarkandzki, bucharski, fergański (z jego podziałem na grupy andiżańską, namangańską oraz fergańską), taszkencki i chorezmijski⁷⁷. Można je uzupełnić o struktury wyrosłe już nie na bazie kryterium terytorialnego, lecz ekonomicznego – np. klan bawełniany, naftowo-gazowy⁷⁸. Schemat podziału tożsamości trybalnych w dużej mierze odpowiada wspomnianemu już zróżnicowaniu geograficznemu republiki. Islam Karimow, chociaż publicznie opowiada się przeciwko trwaniu owych nieformalnych grup społecznych, uważany jest za przedstawiciela klanu samarkandzkiego⁷⁹, który współ z grupą taszkencką i częściowo fergańską rządzi państwem⁸⁰. Utrzymanie równowagi pomiędzy poszczególnymi klanami nie jest łatwe, zwłaszcza w sytuacji, gdy grupa, z której wywodzi się głowa państwa, stara się nadmiernie poszerzyć swoje wpływy.

2.3. Transformacja gospodarcza i potencjał ekonomiczny republiki

Gospodarka Uzbekistanu w obliczu rozpadu Związku Sowieckiego stanęła przed wieloma problemami związanymi z transformacją z zasad gospodarki „centralnie sterowanej” na reguły wolnego rynku. Czynnikiem niezwykle utrudniającym ów „okres przejściowy” był rozpad istniejącej przez dziesięciolecia wspólnej przestrzeni ekonomicznej. Dezintegracja komunistycznej federacji i powstanie granic państwowych w miejsce dotychczasowych – administracyjnych, spowodowały, że Uzbekistan utracił bezpośrednie więzi z pozostałymi republikami związkowymi. Było to dotkliwe zwłaszcza w kontekście relacji handlowych z dotychczasowym

⁷⁶ Zob. Ю.В. Арутюнян, *op. cit.*, s. 61 i 64.

⁷⁷ T. Bodio, W. Śmidowski, *op. cit.*, s. 201.

⁷⁸ T. Bodio, P. Załęski, *Elity władzy w Azji Centralnej. Tradycja – modernizacja – polityka*, Warszawa 2008, s. 110, *Współczesna Azja Centralna*, s. 245.

⁷⁹ *Ibidem*, s. 154.

⁸⁰ *Ibidem*, s. 244-245.

centrum – Rosją⁸¹. Centralnie planowana gospodarka sowiecka, która „charakteryzowała się wysokim stopniem wyspecjalizowania i zmonopolizowania produkcji w poszczególnych republikach”⁸², skonstruowana była w ten sposób, że wymiana towarowa pomiędzy poszczególnymi republikami prowadzona była za pośrednictwem dystrybuującego dobra centrum w Moskwie. W ramach tejże gospodarki Uzbekistan zapewniał np. 64% sowieckich zbiorów bawełny⁸³, w zamian za co otrzymywał z innych regionów ZSRS zboże i żywność, których ze względu na monokulturę bawełnianą nie mógł sam wyprodukować. Rozpad owych więzi postawił władze republiki wobec konieczności samodzielnego „wyżywienia” swojego społeczeństwa. Uzbekistan w 1992 roku zmuszony był zakupić za granicą 4,4 mln ton pszenicy, co uczyniło go szóstym importerem tego zboża na świecie (zarazem drugim w WNP po Rosji)⁸⁴.

Dążenia władz sowieckich do osiągnięcia autarkii gospodarczej sprawiały, że zdecydowana większość państwowej produkcji trafiała na rynek wewnętrzny – handel wewnątrzwiązkowy obejmował średnio 71% wartości wszystkich towarów⁸⁵. Niezależna od centrum polityka handlowa – umożliwiająca eksport uzbeckiej produkcji – tworzona była w niepodległej republice praktycznie „od zera”⁸⁶, w sytuacji dominacji dróg transportowych prowadzących na terytorium byłego ZSRS⁸⁷. To petryfikowało zależność republiki od pozostałych państw na obszarze postsowieckim – jeszcze w 1994 roku 61,2% uzbeckich obrotów handlowych przypadało na kraje WNP⁸⁸.

Innym istotnym czynnikiem osłabiającym uzbecką gospodarkę u progu niepodległości był zanik poważnych dotacji z budżetu ogólnowiązkowego (istotnych zwłaszcza dla republik Azji Centralnej). W przypadku Uzbekistanu dochodziły one w ostatnich latach istnienia Związku do poziomu 20% republikańskiego

⁸¹ Jeszcze w 1990 roku zależność Rosji od pozostałych republik w handlu wynosiła 61%, natomiast zależność republik związkowych od Rosji wahała się od 82% do 93%. Zob. *Transformacja systemowa w gospodarkach posocjalistycznych*, red. E. Okoń-Horodyńska, Katowice 1995, s. 95, *Prace Naukowe – Akademia Ekonomiczna im. Karola Adamieckiego*.

⁸² *Ibidem*.

⁸³ A. Maryański, *op. cit.*, s. 429.

⁸⁴ Rosja zmuszona była wówczas sprowadzić aż 17 593 000 ton pszenicy i stała się największym jej importerem na świecie. Zob. *Imports. Countries by commodity: wheat*, [on-line:] <http://faostat.fao.org/desktopdefault.aspx?pageid=342&lang=en&country=235>, dostęp: 30 V 2012.

⁸⁵ Zob. W. Oniszczyk, *Czynniki zewnętrzne transformacji gospodarki Rosji. Handel zagraniczny, kapitał zagraniczny, transfer technologii*, Warszawa 2002, s. 136, *Problemy Gospodarki Światowej*, 3.

⁸⁶ Dopiero w 1989 roku, na fali przekształceń gospodarczych związanych z pierestrojką, powołano do życia agencję „Uzbekintorg”, odpowiadającą za handel zagraniczny. W 1991 roku została ona przekształcona w Państwowy Komitet Stosunków Gospodarczych z Zagranicą. Zob. N. Sirajiddinov, *Handel zagraniczny i polityka handlowa*, [w:] *Uzbekistan. Historia...*, s. 363.

⁸⁷ Zob. A.F. Rasulev, *Uzbecki model transformacji gospodarczej*, [w:] *Uzbekistan. Historia...*, s. 301.

⁸⁸ Zob. *ibidem*, s. 364 (tabela 1).

PKB, a stanowić miały rekompensatę za ustalone ogólnie niskie ceny surowców wywożonych z republiki⁸⁹.

Wszystkie te czynniki pogłębiały kryzys pierwszych lat transformacji ustroju gospodarczego w Uzbekistanie. Zaznaczył się on spadkiem najważniejszych wskaźników makroekonomicznych. Produkt Krajowy Brutto (według oficjalnych danych⁹⁰) obniżył się w 1992 roku (względem stanu z 1991 roku) o 11,1%, w 1993 roku o dalsze 2,3%, a w 1994 roku o 4,2%. W 1995 roku poziom uzbeckiego PKB wynosił 81,2% stanu z 1990 roku i zaczął wzrastać dopiero w piątym roku przemian gospodarczych⁹¹. Łagodniejszy spadek zanotowała produkcja przemysłowa – w 1992 roku obniżyła się wprawdzie o 6,7%, jednak w 1995 roku wynosiła 99,8% stanu sprzed pięciu lat. Z kolei produkcja rolna zanotowała najgłębszy spadek w latach 1992 i 1994 (odpowiednio 6% i 8%), zaś w 1995 roku wyniosła 88,2% poziomu z 1990 roku⁹².

Porównując jednak powyższe dane z ówczesnymi wynikami makroekonomicznymi Rosji czy też sąsiedniego Kazachstanu, nasuwa się przekonanie, iż Uzbekistan mniej boleśnie przeżył pierwsze lata przemian ustroju gospodarczego. Recesja transformacyjna w Federacji Rosyjskiej trwała bowiem dłużej, była też głębsza. Dno recesji gospodarka rosyjska osiągnęła w 1996 roku, wówczas jej PKB stanowił zaledwie 58,1% poziomu z 1989 roku. Z kolei w Kazachstanie Produkt Krajowy Brutto obniżał się sukcesywnie do 1995 roku, gdy osiągnął 60,8% poziomu z 1989 roku⁹³. Warto jednak zauważyć, iż „punkt wyjścia” tamtejszej gospodarki w stosunku do rosyjskiej czy nawet kazachstańskiej był dużo niższy. W 1991 roku PKB w przeliczeniu na jednego mieszkańca wynosił w Uzbekistanie 659 dolarów, podczas gdy w Rosji – 3427 dolarów, w Kazachstanie zaś 1512 dolarów⁹⁴.

⁸⁹ Zob. С. Жуков, О. Резникова, *op. cit.*, s. 55.

⁹⁰ Autorzy przygotowanego na zlecenie Organizacji Narodów Zjednoczonych opracowania *Common Country Assessment of Uzbekistan 2001* wyrażają daleko idące wątpliwości co do rzetelności oficjalnie publikowanych danych makroekonomicznych Uzbekistanu. Wskazują oni m.in., że władze uzbeckie wciąż wykorzystują dawne sowieckie metody statystyczne, jak choćby indeks Sauerbecka, przy obliczaniu wzrostu PKB. Zob. *Common Country Assessment of Uzbekistan 2001*, United Nations President Coordination System Uzbekistan 2001, s. 9.

⁹¹ Wszystkie dane za: С. Жуков, О. Резникова, *op. cit.*, s. 49. W niniejszym opracowaniu autorzy podają wysokość wskaźnika spadku PKB w 1994 roku jako 5,2%. W rzeczywistości oficjalne dane mówią o 4,2%. Zob. *Common Country Assessment of Uzbekistan 2001*, s. 7.

⁹² *Ibidem*.

⁹³ Ł. Jabłoński, *Uwarunkowania wzrostu gospodarczego w posocjalistycznych krajach Europy i WNP po 1989 roku*, [w:] *Rozpad ZSRR i jego konsekwencje dla Europy i świata*, część 4: Reinterpretacja po dwudziestu latach, red. A. Jach, M. Kuryłowicz, Kraków 2012, s. 205 (tabela 3). Zgodnie z danymi podawanymi przez autora (opierającego się w swym opracowaniu m.in. na informacjach Banku Światowego) recesja w Uzbekistanie trwała od 1991 do 1995 roku, podczas gdy w 1990 roku gospodarka ówczesnej Uzbeckiej SRS wzrosła o 1,6% w porównaniu z rokiem poprzedzającym.

⁹⁴ Zob. *GDP per capita (current US \$). List by countries, 1991*, [on-line:] <http://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.CD/countries?page=4>, dostęp: 30 V 2012.

Wydaje się, że przyczyną owego „umiarkowanego” kryzysu pierwszych lat transformacji była, w przypadku omawianej republiki, ówczesna polityka ekonomiczna władz, dążących do zminimalizowania załamania gospodarczego w następstwie rozpadu ZSRS. Polityka ta, określana przez władze jako „uzbecki model przejścia do gospodarki rynkowej”, zakładała: dominację państwa jako organizatora rynków konkurencyjnych; stopniową (a nie „szokową”⁹⁵) komercjalizację działalności gospodarczej przy przechodzeniu od struktur monopolistycznych do wolnorynkowych; niespieszną prywatyzację, traktowaną nie jako cel reform rynkowych, ale środek stwarzający warunki dla wolnej konkurencji⁹⁶. Główny architekt przemian – prezydent Uzbekistanu Islam Karimow – ogłosił podstawy polityki gospodarczej w lutym 1993 roku, podczas posiedzenia rządu. Ich istotą była pełna kontrola państwa nad przebiegiem reform w okresie przejściowym, dopuszczenie wyłącznie dzierżawienia ziemi (a nie własności prywatnej), utrzymanie systemu zamówień państwowych oraz dotacji do podstawowych produktów żywnościowych – chleba, mleka, masła, mięsa⁹⁷.

Islam Karimow w następujący sposób określał specyfikę przemian ekonomicznych w jego kraju:

Nasz swoisty model przejścia do gospodarki rynkowej bazuje na specyficznych właściwościach republiki, jej tradycjach, zwyczajach, trybie życia, wykorzenieniu jednostronnego, dotkniętego hipertrofią rozwoju gospodarki w przeszłości.

Model nasz wchłoniął wszystko co najlepsze w doświadczeniu światowym, co stanowi dorobek tych państw, które już przeszły trudną drogę odrodzenia i przemian. (...) niełatwo przejść trudną drogę od systemu nakazowo-rozdzielczego do gospodarki rynkowej ignorując regulującą rolę państwa. Oczywiście, w miarę utrwalania norm rynkowych, nieodwracalności samych reform, wpływ struktur państwowych będzie sukcesywnie i adekwatnie się zmniejszał⁹⁸.

Jednym z najważniejszych celów polityki gospodarczej było uzyskanie rzeczywistej niezależności ekonomicznej kraju poprzez dywersyfikację wytwarzanej w nim produkcji oraz uwolnienie gospodarki od wcześniejszej specjalizacji ekonomicznej.

⁹⁵ Prezydent Uzbekistanu niejednokrotnie wypowiadał się negatywnie na temat realizowanej m.in. w Polsce oraz w Rosji tzw. „terapii szokowej”, wskazując na jej nieprzystawalność do warunków uzbeckich ze względu na złożoną sytuację społeczną oraz brak rozwiniętej infrastruktury gospodarczej. Zob. И. Каримов, *Собственная модель перехода на рыночные отношения*, [w:] i d e m, *Собрание трудов в XI томах*, t. 1, Ташкент 2004 (praca dostępna w formie nagrania audio na pośniku elektronicznym). Por. i d e m, *О приоритетах экономической политики Узбекистана. Речь на XIII сессии Верховного Совета Республики Узбекистан 2 сентября 1993 г.*, [w:] i d e m, *Собрание трудов...*

⁹⁶ Zob. A.F. Rasulev, *op. cit.*, s. 302.

⁹⁷ Zob. *Uzbekistan*, „Za Uralem” 1993, nr 8, s. 17.

⁹⁸ I. Karimow, *Uzbekistan na progu XXI wieku*, tłum. D. Muszyńska-Wolny, Warszawa 2001, s. 118, *Współczesna Azja Centralna*.

Autorzy raportu *Common Country Assessment of Uzbekistan* określają owe zmiany mianem modelu *back-forward*, czyli „realizacji postępu gospodarczego z zachowaniem balastu przeszłości”⁹⁹. Jak wskazuje Lucyna Roszyk, polityka powstrzymywania gwałtownego spadku produkcji poprzez dotacje dla przedsiębiorstw oraz subsydiowanie produkcji doprowadziła nie tylko do utrzymania, ale wręcz wzmocnienia obecności państwa w gospodarce¹⁰⁰, była zatem krokiem w odwrotnym kierunku niż liberalizacja gospodarki. Ekonomisci krytykujący ten model przekształceń zwracają uwagę, iż uzbecka koncepcja polityki gospodarczej, nawiązująca do doświadczeń przemian w państwach azjatyckich¹⁰¹, gdzie państwo zachowało rolę głównego inicjatora reform, w istocie sankcjonowała brak jakichkolwiek przekształceń¹⁰². Owa dominacja państwa, wyrażająca się w odgórnym charakterze przemian, ujawniła zresztą wkrótce swoje mankamenty. Dążenie władz uzbeckich do pozostania w tzw. strefie rublowej, której ostatecznie nie udało się utrzymać¹⁰³, oraz zbyt późne wprowadzenie własnej waluty – suma – spowodowało pojawienie się hiperinflacji¹⁰⁴. Oficjalny wzrost cen w 1992 roku osiągnął 910%, w następnym roku 884%, natomiast w 1994 roku – 1281%¹⁰⁵. Z kolei działania zmierzające do obniżenia deficytu budżetowego załamały się pod koniec 1996 roku, głównie wskutek niskich zbiorów bawełny oraz zbóż, a także pogarszających się warunków wymiany międzynarodowej (obniżenia relatywnych cen na dobra eksportowane). Deficyt w handlu zagranicznym wyniósł wówczas 706 mln dolarów (podczas gdy rok wcześniej zanotowana była nadwyżka dochodów w wysokości 237 mln dolarów), natomiast saldo rachunku bieżącego sięgnęło poziomu -7,2% PKB (w poprzednim roku -0,2%)¹⁰⁶.

Dopiero od 1997 roku zaczęło się zarysowywać wyraźne ożywienie gospodarcze w republice, wiązane przez ekonomistów z osiągnięciem tzw. minimalnej masy krytycznej zmian instytucjonalnych¹⁰⁷ oraz niezbędnych reform liberalizujących

⁹⁹ *Common Country Assessment of Uzbekistan 2001*, s. 7, cyt. za: L. Roszyk, *Transformacja uzbecka. Przełom czy kontynuacja?*, [w:] *Uzbekistan. Historia...*, s. 180.

¹⁰⁰ *Ibidem*, s. 180-181.

¹⁰¹ Zwłaszcza w Chinach, Korei Południowej i Japonii oraz Turcji. Zob. A. Bedrintsev, *Reformy ekonomiczne*, [w:] *Uzbekistan. Historia...*, s. 312.

¹⁰² A. Åslund, *Jak budowano kapitalizm. Transformacja Europy Środkowej i Wschodniej, Rosji i Azji Środkowej*, tłum. M. Rusiński, Warszawa 2010, s. 14.

¹⁰³ *Kazachstan i Uzbekistan poza strefą rublową*, „Za Uralem” 1993, nr 16, s. 27-31.

¹⁰⁴ A. Åslund, *op. cit.*, s. 138.

¹⁰⁵ *Common Country Assessment of Uzbekistan 2001*, s. 7.

¹⁰⁶ *Ibidem*, s. 7-8.

¹⁰⁷ Zdaniem Vladimira Popova rozwój instytucjonalny, mierzony wskaźnikami rządów praw, znaczenia wydatków rządowych w PKB oraz rozwoju demokratyzacji, wyznaczał w krajach postsocjalistycznych wzrost gospodarczy zarówno w okresie recesji, jak i podczas późniejszego ożywienia. Zob. V. Popov, *Shock therapy versus gradualism reconsidered. Lessons from transition economies after 15 years of reforms*, „Comparative Economic Studies” 2007, nr 49, s. 1-31, [on-line:] <http://dx.doi.org/10.1057/palgrave.ces.8100182>.

gospodarkę. Duże znaczenie miało sukcesywne zmniejszanie dotacji oraz subsydiów z budżetu¹⁰⁸ oraz wzrost udziału sektora niepaństwowego w gospodarce. Warto zwrócić uwagę na ten ostatni czynnik w kontekście wzrostu gospodarczego republiki. Proces prywatyzacji majątku publicznego w republice podzielony został na dwa etapy. W latach 1992-1996 sprywatyzowano głównie małe przedsiębiorstwa w zakresie handlu i usług, natomiast po 1996 roku przystąpiono do prywatyzacji średnich i dużych firm państwowych. Wówczas wyraźnie wzrosły dochody ze sprzedaży majątku publicznego – z 9 mln dolarów w 1999 roku do 80 mln dolarów w 2003 roku. Jednak wtedy ujawniła się w tym procesie ograniczająca rola państwa. Rząd uzbecki niechętnie pozbywał się bowiem pakietu kontrolnego w największych przedsiębiorstwach, oraz w koncernach należących do sektorów strategicznych z punktu widzenia gospodarki – przemysłu wydobywczego, energetycznego oraz telekomunikacyjnego¹⁰⁹. W 1999 roku jedynie 10% spośród 178 tys. podmiotów gospodarczych stanowiły przedsiębiorstwa państwowe. Zarazem, według danych Europejskiego Banku Odbudowy i Rozwoju, owe 10% firm państwowych wytwarzało wówczas 55% uzbeckiego PKB¹¹⁰.

W latach 1997-2003 uzbeckie PKB, według wyliczeń rządowych, wzrastało średnio o 4% rocznie¹¹¹, zaś począwszy od 2004 roku średnioroczna stopa wzrostu była już wyższa niż 7%¹¹². Warto zauważyć w tym kontekście, iż Uzbekistan, w przeciwieństwie do innych republik byłego ZSRS, nie odczuł w sposób wyraźny załamania gospodarczego w Rosji w 1998 roku¹¹³. Jedną z przyczyn takiego stanu rzeczy była dokonana w pierwszych latach transformacji dywersyfikacja kierunków handlu zagranicznego, zgodna zresztą ze wspomnianą już uzbecką polityką niezależności ekonomicznej. O ile jeszcze w 1994 roku na kraje WNP

¹⁰⁸ Jeśli w 1990 roku wynosiły one 20% PKB, to w 1999 już tylko 3,1%. Zob. A.F. Rasulev, *op. cit.*, s. 305.

¹⁰⁹ Zob. *Uzbekistan. Przewodnik...*, s. 61-63.

¹¹⁰ Zob. D.V. Trostianski, *Potencjał gospodarczy i bogactwa naturalne*, [w:] *Uzbekistan. Historia...*, s. 295. Por. *Common Country Assessment of Uzbekistan 2001*, s. 14.

¹¹¹ *Uzbekistan. Przewodnik...*, s. 39. Zarazem, według danych Międzynarodowego Funduszu Walutowego, w latach 1997-2005 ów wzrost wynosił średnio 2,7%. Zob. *Report for Selected Countries and Subjects – Uzbekistan*, [on-line:] http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2004/02/data/dbcoutm.cfm?SD=1997&ED=2005&R1=1&R2=1&CS=3&SS=2&OS=C&D=0&OUT=1&C=927&S=NGDP_RPCH-NGDP_R-NGDP-NGDPD-NGDP_D&CMP=0&x=51&y=9, dostęp: 30 V 2012.

¹¹² *Основные макроэкономические показатели Республики Узбекистан*, [on-line:] <http://www.cisstat.com/rus/macro/uzb.htm>, dostęp: 30 V 2012. Por. *Report for Selected Countries and Subjects – Uzbekistan*.

¹¹³ Średni roczny wzrost uzbeckiego PKB w latach 1998-1999 wyniósł, według ostrożnych szacunków MFW, 2,6%, podczas gdy w Kazachstanie w 1998 roku PKB obniżył się o 1,9%, by następnego roku wzrosnąć o 2,7%. Dane za: *World Economic Outlook Database*, September 2004, [on-line:] <http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2004/02/data/index.htm>, dostęp: 30 V 2012.

przypadało 61,2% wszystkich obrotów handlowych republiki, o tyle w 1997 roku, w przeddzień rosyjskiego kryzysu – 31,2%, w kolejnych latach ten wskaźnik spadł do 27-28%¹¹⁴.

Wydaje się, że osiągnięcie, poczynwszy od 1996 roku, trwałego wzrostu gospodarczego dodatkowo odwiodło władze uzbeckie od zamiaru liberalizacji i otwarcia gospodarki. W przeciwieństwie do wielu krajów postsocjalistycznych, w których ważnym motorem rozwoju były inwestycje zagraniczne oraz kredyty międzynarodowych instytucji finansowych, Uzbekistan nie stał się obiektem szczególnego zainteresowania ze strony inwestorów. Wprawdzie poziom bezpośrednich inwestycji zagranicznych wzrósł w latach 1995-1999 do średnio 120 mln dolarów netto rocznie (podczas gdy wcześniej wahał się w przedziale 48-73 mln dolarów)¹¹⁵, niemniej jednak był on wciąż dziesięciokrotnie niższy niż w sąsiednim Kazachstanie oraz trzydziestokrotnie niższy niż w Rosji¹¹⁶. Władze republiki oficjalnie zachęcały do inwestowania w gospodarkę uzbecką (zwłaszcza w potencjalnie najbardziej dochodowy dla gospodarki sektor wydobywczy)¹¹⁷, jednak rzeczywisty klimat inwestycyjny był niski. W 2004 roku Uzbekistan zajmował 138 miejsce w rankingu krajów o najwyższym poziomie ryzyka inwestycyjnego (dla porównania Rosja była na miejscu 66, Kazachstan – 61). Inwestorów zniechęcał zwłaszcza niski poziom przestrzegania praw człowieka i wolności obywatelskich, brak przejrzystego ustawodawstwa dotyczącego prowadzenia działalności gospodarczej, wreszcie dążenie państwa do „regulowania rynku”¹¹⁸.

Również rozmiary współpracy Uzbekistanu z międzynarodowymi instytucjami finansowymi nie odpowiadały potencjałowi tego kraju – w latach 1994-2003 wielkość kredytów udzielonych Uzbekistanowi przez Bank Światowy osiągnęła poziom 600 mln dolarów, w tym samym czasie pomoc ze strony Azjatyckiego Banku Rozwoju (ABR) sięgnęła 794 mln dolarów, zaś Europejskiego Banku Odbudowy i Rozwoju (EBOiR) – 527 mln dolarów. Jednak w zestawieniu nawet z sąsiednim Kazachstanem, zainwestowane w Uzbekistanie kwoty wydają się niewielkie. W 2003 roku inwestycje EBOiR w całej Azji Centralnej wyniosły 295 mln dolarów, z czego w samym Kazachstanie – 264 mln dolarów, w Uzbekistanie zaś – 26 mln dolarów¹¹⁹. Projekty współfinansowane przez owe instytucje nakierowane były na przekształcenia strukturalne w gospodarce – zwiększenie efektywności polityki

¹¹⁴ Zob. N. Sirajiddinov, *op. cit.*, s. 364 (tabela 1).

¹¹⁵ *Uzbekistan. Przewodnik...*, s. 39.

¹¹⁶ *World Investment Report 2004. The Shift Towards Services*, s. 370-371, [on-line:] http://unctad.org/en/docs/wir2004_en.pdf, dostęp: 30 V 2012.

¹¹⁷ Uzbekistan kilkakrotnie, w latach 1997-2000, dokonywał liberalizacji przepisów dotyczących inwestycji zagranicznych w republice. Przyjęto m.in. ustawy O inwestycjach zagranicznych oraz O gwarancjach i ochronie praw inwestorów zagranicznych (obie w dniu 30 kwietnia 1998 roku). Zob. *Uzbekistan. Przewodnik...*, s. 105.

¹¹⁸ *Ibidem*, s. 108-109.

¹¹⁹ *Ibidem*, s. 73-75.

socjalnej, wspieranie rozwoju sektora prywatnego oraz liberalizację rolnictwa, handlu oraz systemu walutowego. I właśnie ta ostatnia materia ujawniła słabość uzbeckiego modelu przekształceń gospodarczych. W 2001 roku Międzynarodowy Fundusz Walutowy (MFW) zawiesił współpracę z rządem uzbeckim oraz zlikwidował swoje przedstawicielstwo w Taszkencie, motywując te kroki nikłymi postępami republiki w procesie wdrażania reform gospodarczych (zwłaszcza liberalizacji rynku walutowego). Rok później MFW wznowił, pod naciskiem Stanów Zjednoczonych, swoją działalność w republice, jednak nadal pozostaje krytyczny wobec dominującej roli państwa w gospodarce uzbeckiej¹²⁰.

Ostatnie dziesięciolecie w rozwoju gospodarki uzbeckiej charakteryzuje dynamiczny rozwój dochodowego sektora paliwowo-energetycznego. W procesie tym wyraźnie zauważalne jest nałożenie się interesów politycznych na ekonomiczne. Znakomita (zwłaszcza po 2000 roku) koniunktura na ropę naftową oraz gaz ziemny (pociągająca za sobą wzrost cen na te surowce)¹²¹ miała swoje konsekwencje w polityce ekonomicznej na obszarze postsowieckim. Władze Rosji – kraju najbardziej zasobnego we wspomniane surowce – zaczęły wykorzystywać ogromne przychody z ich sprzedaży dla celów ekspansji gospodarczej, ale i politycznej¹²². W tym samym czasie również Uzbekistan, licząc na uzyskanie dodatkowego źródła dochodów budżetowych, zmierzał do zwiększenia wydobycia, zwłaszcza gazu ziemnego. W przypadku tej republiki miało to również związek ze spadkiem światowych cen bawełny od 2000 roku¹²³, a także obniżającymi się zbiorami „białego złota”¹²⁴. Uzbekistan, sukcesywnie od początku niepodległości zwiększał wydobycie ropy naftowej (z 65 tys. baryłek dziennie w 1992 roku do 161 tys. baryłek w 1998 roku) oraz gazu ziemnego (z 42,7 mld m³ w 1992 roku do 56,3 mld m³ w 2000 roku)¹²⁵. Dzięki temu stał się od 1996 roku eksporterem netto „czarnego złota” oraz jednym z poważniejszych regionalnych dostawców „błękitnego paliwa”¹²⁶. Utrzymanie tego wzrostu było możliwe głównie dzięki zaangażowaniu zagranicznych koncernów paliwowych (zazwyczaj tworzących spółki *joint venture* ze swoimi uzbeckimi odpowiednikami) w poszukiwania i eksploatację uzbeckich złóż. Do 2002 roku Uzbekistan preferował współpracę

¹²⁰ *Uzbekistan. Przewodnik...*, s. 72.

¹²¹ E. Wyciszkievicz, *Rosyjski sektor naftowo-gazowy – uwarunkowania wewnętrzne i perspektywy rozwoju*, [w:] *Geopolityka rurociągów...*, s. 7.

¹²² *Ibidem*.

¹²³ O. Isengildina-Massa, S. MacDonald, *U.S. Cotton Prices and the World Cotton Market. Forecasting and Structural Change*, „Economic Research Report” 2009, September, s. 8.

¹²⁴ W 2003 roku zanotowano rekordowo niskie zbiory tego surowca, co wiązało się z suszą oraz sukcesywnie zmniejszającym się areałem ziem przeznaczonych pod uprawę bawełny. Zob. *Kłopoty z bawełną*, „Tydzień na Wschodzie” 2003, nr 35 (327), s. 21.

¹²⁵ *Uzbekistan. Przewodnik...*, s. 42-44.

¹²⁶ Republika ta jest w stanie przeznaczyć na eksport 5% wydobytej ropy naftowej oraz 25-30% gazu ziemnego. Zob. *ibidem*.

z koncernami amerykańskimi: Texaco oraz Baker Hughes, a także angielskim Trinity Energy¹²⁷. Jak się wydaje, związane to było z dążeniem do dywersyfikacji kierunków współpracy gospodarczej republiki. Powstała jeszcze przed 1991 rokiem infrastruktura służąca do przesyłu surowców energetycznych z Uzbekistanu, podobnie jak sieć transportu kolejowego i drogowego, w całości skierowana była na północ – w stronę Rosji¹²⁸. Władze w Taszkencie traktowały zatem kooperację z firmami zachodnimi jako szansę na uniezależnienie od niej przynajmniej przemysłu wydobywczego. Jednak począwszy od schyłku 2002 roku to Federacja Rosyjska – za pośrednictwem swoich koncernów paliwowych (Gazpromu i ŁUKoilu) – stała się najistotniejszym inwestorem na rynku uzbeckim¹²⁹. Kolejne kontrakty, zwłaszcza dotyczące poszukiwań nowych i eksploatacji istniejących złóż gazowych w Uzbekistanie, opiewały na kwoty sięgające nawet 1 mld dolarów¹³⁰. Doprowadziły one do zdynamizowania tej części uzbeckiej gospodarki, jednak równolegle przyczyniły się do uzależnienia wspomnianego sektora od rosyjskich partnerów – przytłaczająca większość (85% w 2008 roku¹³¹) eksportowanego uzbeckiego gazu trafia obecnie do Rosji, od 2003 roku Gazprom jest zaś operatorem sieci gazociągów tranzytowych biegnących przez terytorium republiki¹³². Osiągnięty w latach transformacji gospodarczej stan tzw. bezpieczeństwa energetycznego¹³³ może zostać w przyszłości utracony ze względu na rosnące uzależnienie od inwestycji koncernów rosyjskich w sektor paliwowy.

¹²⁷ *Uzbekistan. Przewodnik...*

¹²⁸ W okresie sowieckim powstały m.in. gazociągi: „Azja Centralna – Centrum” oraz „Buchara – Ural”, zaopatrujące rosyjskich odbiorców w gaz wydobywany w regionie. Zob. A. Maryański, *op. cit.*, s. 426-427. Por. aneks nr 1.

¹²⁹ Rosyjski ŁUKoil ogłasza na swojej stronie internetowej, iż dzięki zainwestowaniu w Uzbekistanie 5,5 mld dolarów jest największym zagranicznym inwestorem w tej republice. Zob. *Где мы работаем. Узбекистан*, [on-line:] <http://www.lukoil-overseas.ru/projects/uzbekistan/81.php>, dostęp: 30 V 2012.

¹³⁰ Uzbecki koncern państwowy Uzbekneftegaz podpisał w czerwcu 2004 roku z rosyjskim ŁUKoilem umowę na eksploatację złóż gazu ziemnego w okolicach Buchary, opiewającą na 1 mld dolarów, przewidzianą na okres 35 lat. Zob. *Международные отношения...*, s. 354. Por. *Где мы работаем. Узбекистан*, [on-line:] <http://www.lukoil-overseas.ru/projects/uzbekistan/81.php>, dostęp: 30 V 2012.

¹³¹ *Uzbekistan Foreign Economic Relations*, [on-line:] http://export.by/en/?act=s_docs&mode=view&id=6771&type=by_class&indclass=43017&mode2=archive&doc=64, dostęp: 30 V 2012.

¹³² E. Wyciszkievicz, *Rosyjska polityka energetyczna w basenie Morza Kaspijskiego*, [w:] *Geopolityka rurociągów...*, s. 173.

¹³³ Określany jako „stan gospodarki umożliwiający pokrycie bieżącego i perspektywicznego zapotrzebowania odbiorców na paliwa i energię, w sposób technicznie i ekonomicznie uzasadniony, przy zachowaniu ciągłości (i niezawodności) dostaw i odpowiednich parametrów jakościowych oraz warunków ochrony środowiska, po społecznie akceptowalnych cenach”. Hasło: *Bezpieczeństwo energetyczne państwa*, [on-line:] www.ure.gov.pl/porta1/pl/37/1035/Bezpieczenstwo_energetyczne_panstwa.html, dostęp: 29 V 2012.

Przekształcenia uzbeckiej gospodarki miały wpływ na realia współpracy gospodarczej z zagranicą – republika ta eksportuje głównie surowce naturalne (32% łącznej wartości eksportu w 2008 roku) oraz bawełnę (9,2% w 2008 roku), sprowadza natomiast przede wszystkim maszyny i urządzenia – stanowią one 53% całości wydatków na import¹³⁴. W tym kontekście warto jednak zauważyć, iż pomimo wyraźnego zwiększenia produkcji w sektorze paliwowo-energetycznym Uzbekistan nie jest zaliczany do państw typu *petrostate* – czyli gospodarek, w których udział wspomnianego sektora w tworzeniu PKB przekracza 10%, natomiast w eksporcie – 40%. Tymczasem Rosja, świadomie wykorzystująca koniunkturę we wspomnianym sektorze tak dla celów ekonomicznych, jak i politycznych, w poważnym stopniu uzależniła swoją gospodarkę od produkcji i eksportu ropy naftowej oraz gazu ziemnego. Oficjalne dane wskazują, iż ów sektor wytwarza minimum 7-8% rosyjskiego PKB¹³⁵, a jego udział w eksporcie sięga 65%¹³⁶.

W zakresie handlu zagranicznego Uzbekistan tylko częściowo osiągnął dywersyfikację kierunków eksportu i importu dóbr. Udział krajów WNP w wymianie handlowej republiki jest ogromny: w 2011 roku wyniósł 43,5%¹³⁷. Najpoważniejszym partnerem handlowym pozostaje Rosja – współpraca z nią obejmowała w 2008 roku 20%¹³⁸, a w 2010 roku aż 29% całości zagranicznej wymiany handlowej Uzbekistanu¹³⁹, podczas gdy jeszcze w latach 1999-2002 wskaźnik ten wahał się w granicach 11-16%¹⁴⁰. Drugim po Rosji partnerem handlowym republiki są obecnie Chiny (21,8% udziału w uzbeckim eksporcie, 13,9% w imporcie), Korea Południowa (17,3% udziału w imporcie), Turcja (14,5% udziału w eksporcie) oraz Niemcy (8,3% udziału w imporcie) i Kazachstan (8,5% udziału w eksporcie, 5,3% udziału w imporcie)¹⁴¹. Wydaje się, że w najbliższej przyszłości to właśnie dynamicznie rozwijająca się Chińska Republika Ludowa może zająć miejsce Rosji jako najważniejszego partnera handlowego Uzbekistanu.

¹³⁴ Zob. *Uzbekistan Foreign Economic...*

¹³⁵ Ernest Wyciszkievicz dowodzi jednak, że „rosyjskie statystyki zniekształcały obraz rosyjskiej gospodarki, bo nie uwzględniały mechanizmu cen transferowych wykorzystywanego na masową skalę przez spółki paliwowe. Szacunki Banku Światowego wskazują na niemal dwudziestoprocentowy udział sektora w PKB”. E. Wyciszkievicz, *Rosyjski sektor naftowo-gazowy...*, s. 37.

¹³⁶ *Ibidem*.

¹³⁷ Zob. *Основные показатели социально-экономического развития Республики Узбекистан за январь-декабрь 2011*, [on-line:] <http://www.stat.uz/rows/78>, dostęp: 20 XI 2012.

¹³⁸ *Ibidem*.

¹³⁹ *Cooperation of the Republic of Uzbekistan with the CIS Countries*, [on-line:] <http://mfa.uz/en/cooperation/countries/375>, dostęp: 30 V 2012. Por. *Основные показатели социально-экономического развития Республики Узбекистан за январь-декабрь 2010*, [on-line:] <http://www.stat.uz/rows/78>, dostęp: 30 V 2012.

¹⁴⁰ *Динамические ряды. Основные показатели социально-экономического развития Республики Узбекистан 1999-2002*, [on-line:] <http://www.stat.uz/rows>, dostęp: 30 V 2012. Por. С. Жуков, О. Резникова, *op. cit.*, s. 203 (tabela 2).

¹⁴¹ Zob. *The World Factbook. Uzbekistan*.

Bilans dwudziestoletniej transformacji ekonomicznej Uzbekistanu wskazuje na umiarkowanie pozytywny efekt przekształceń. Podstawowe wskaźniki makroekonomiczne Uzbekistanu są co prawda wyraźnie lepsze niż na początku niepodległości, ale jednocześnie w zestawieniu z danymi dotyczącymi Federacji Rosyjskiej pozostają nieporównywalnie niższe. Produkt Krajowy Brutto tej republiki wyniósł w 2011 roku, według danych Central Intelligence Agency (CIA), 94 mld dolarów, wobec 2,38 bln dolarów w Federacji Rosyjskiej¹⁴². Z kolei PKB przypadający na jednego mieszkańca (z uwzględnieniem parytetu siły nabywczej) zwiększył się w Uzbekistanie w latach 1991-2010 z 1456 dolarów do 3106 dolarów, podczas gdy w Rosji podniósł się on w tym samym okresie z 7850 dolarów do 19 891 dolarów¹⁴³. Po okresie niekontrolowanego wzrostu inflacji na początku lat 90. ubiegłego stulecia Uzbekistan zdołał obniżyć jej wskaźnik do poziomu dwucyfrowego: według danych oficjalnych w 2011 roku ceny towarów i usług wzrosły o 16%, natomiast zdaniem niezależnych analityków indeks wzrostu cen wyniósł wówczas 22%¹⁴⁴. Oficjalne dane wskazują na bliski zeru poziom bezrobocia w republice – 1% w 2011 roku – jednak według niezależnych analityków, na których powołuje się CIA, 20% osób zawodowo czynnych w Uzbekistanie jest niewłaściwie wykorzystywanych w pracy lub podejmuje się pracy tylko sezonowej¹⁴⁵. Dotyczy to zwłaszcza najgęściej zaludnionych, rolniczych obwodów położonych w uzbeckiej części Kotliny Fergańskiej¹⁴⁶.

Pomimo dwóch dekad przekształceń Uzbekistan pozostaje nadal krajem wybitnie agrarnym – 44% osób aktywnych zawodowo zatrudnionych jest w tym sektorze, generującym 22% uzbeckiego PKB. Odpowiednie wskaźniki dla przemysłu wynoszą 20% i 37,8%, zaś dla usług – 36% i 40%¹⁴⁷. Tymczasem w Rosji w rolnictwie zatrudnione jest 10% społeczeństwa, a przynosi ono 4,2% PKB, podczas gdy w przemyśle odpowiednio – 27,5% i 37%, usługi zaś skupiają 62% osób pracujących i wytwarzają niemalże 60% PKB¹⁴⁸. Rolnictwo Uzbekistanu jest

¹⁴² Dało to Uzbekistanowi siedemdziesiąte czwarte, zaś Rosji siódme miejsce na świecie. Zob. *Country Comparison, GDP (Purchasing Power Parity)*, [on-line:] <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/rankorder/2001rank.html?countryName=Russia&countryCode=rs®ionCode=cas&rank=7#rs>, dostęp: 30 V 2012.

¹⁴³ Zob. *GDP per Capita PPP (Current International \$)*. *Country Comparison*, [on-line:] <http://www.indexmundi.com/facts/indicators/NY.GDP.PCAP.PP.CD/compare?country=uz#country=ru:uz>, stan z dnia dostęp: 30 maja V 2012.

¹⁴⁴ Zob. *The World Factbook. Uzbekistan*.

¹⁴⁵ Ta grupa ludzi określana jest mianem *underemployed*. Zob. *ibidem*.

¹⁴⁶ „Bullets Were Falling Like Rain”. *The Andijan Massacre, May 13, 2005*, „Human Rights Watch” 2005, nr 5, s. 58.

¹⁴⁷ *The World Factbook. Uzbekistan*.

¹⁴⁸ Zob. *The World Factbook. Russian Federation*.

w dużym stopniu zależne od państwa – wprowadzie niemal 100% areału ziem uprawiane jest przez drobnych i średnich rolników indywidualnych, niemniej jednak nie mają oni aktów własności ziemi, wykorzystując ją na zasadzie dzierżawy. Ponadto są zobowiązani (zwłaszcza rolnicy w sektorze bawełnianym) do odsprzedaży swojej produkcji państwu po ustalonych przez nie cenach¹⁴⁹.

W ostatnich latach jednym z najpopularniejszych mierników rozwoju społeczno-gospodarczego danego państwa stał się, promowany przez Program Narodów Zjednoczonych ds. Rozwoju (*United Nations Development Programme*, UNDP), tzw. Wskaźnik Rozwoju Społecznego HDI (*Human Development Index*)¹⁵⁰, publikowany corocznie w Raporcie o Rozwoju Społecznym. W 2011 roku Uzbekistan uplasował się w nim na 115 miejscu¹⁵¹ (na 166 krajów), podczas gdy Federacja Rosyjska – na 66¹⁵². Daleką pozycję centralnoazjatyckiej republiki w owym rankingu wytłumaczyć można nie tylko niskim poziomem PKB, ale również m.in. wysokim poziomem ubóstwa (26%, wobec 13% w Rosji¹⁵³) oraz stosunkowo niskim wskaźnikiem oczekiwanej długości życia – 72,7 roku¹⁵⁴.

Skalę problemów rozwoju społecznego w Uzbekistanie dobrze ilustrują aktywne wysiłki Organizacji Narodów Zjednoczonych na rzecz realizacji w republice tzw. Milenijnych Celów Rozwoju (*Millenium Development Goals*), do których zaliczane są m.in.: zlikwidowanie skrajnego ubóstwa i głodu, zapewnienie powszechnego nauczania na poziomie podstawowym, zmniejszenie wskaźnika umieralności dzieci, ograniczenie rozprzestrzeniania się HIV/AIDS oraz malarii i innych chorób¹⁵⁵. W 2006 roku przy współpracy uzbeckiego rządu oraz przedstawicielstwa ONZ w republice ukazał się raport zatytułowany *Доклад по Целям Развития Тысячелетия*, określający warunki i możliwości osiągnięcia wspomnianych celów do 2015 roku. Uzbekistan wziął na siebie zobowiązanie m.in. do ograniczenia ubóstwa do 14% społeczeństwa, ograniczenia wskaźnika umieralności dzieci do piątego roku życia oraz zmniejszenia umieralności kobiet w trakcie ciąży i bezpośrednio po niej, przełamania tendencji wzrostowej

¹⁴⁹ Według danych EBOiR państwo skupuje bawełnę po cenach wahających się w granicach 15-25% cen światowych. Zob. *Uzbekistan. Przewodnik...*, s. 45-46.

¹⁵⁰ Wskaźnik ten ocenia kraje na trzech płaszczyznach: „zdrowia”, „edukacji” oraz „dochodu przypadającego na głowę mieszkańca”. Zob. *Wskaźnik rozwoju społecznego*, [on-line:] http://www.unic.un.org.pl/nhdr/nhdr2004/roz12_hdi.pdf, dostęp: 5 II 2015.

¹⁵¹ *Uzbekistan. Country Profile. Human development indicators*, [on-line:] <http://hdrstats.undp.org/en/countries/profiles/UZB.html>, dostęp: 30 XII 2012.

¹⁵² *Russian Federation. Country Profile. Human Development Indicators*, [on-line:] <http://hdrstats.undp.org/en/countries/profiles/RUS.html>, dostęp: 30 grudnia 2012.

¹⁵³ *The World Factbook. Population Below Poverty Line*, [on-line:] <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/2046.html#uz>, dostęp: 20 XII 2012.

¹⁵⁴ Akurat w tej kategorii Rosja zajmuje niższą pozycję od Uzbekistanu, ponieważ oczekiwana długość życia w Federacji Rosyjskiej wynosi obecnie 66,4 lat. Zob. *The World Factbook. Russian Federation*.

¹⁵⁵ *Milenijne cele rozwoju*, [on-line:] <http://www.unic.un.org.pl/cele.php>, dostęp: 5 II 2015.

zachorowań na HIV/AIDS, gruźlicę oraz malarię, wreszcie zwiększenia dostępu ludności republiki do zasobów wody pitnej¹⁵⁶.

Słabość gospodarcza republiki i towarzyszące jej problemy społeczne są doskonale widoczne na terytorium Kotliny Fergańskiej. Izolacji geograficznej tego regionu (słaba komunikacja ze zwartym terytorium republiki) i problemom demograficznym (przeludnienie obwodów) towarzyszą tam trudności na tle gospodarczym. Rozwój ekonomiczny i społeczny Kotliny bazuje na produkcji rolnej oraz jej przetwórstwie (kombinaty włókiennicze w Andżanie oraz w Ferganie), co uzależnia ten region od skutecznej polityki gospodarczej oraz „polityki wodnej”. Tymczasem brak strukturalnych przekształceń w rolnictwie (dominacja państwa w zakresie sprzedaży bawełny) oraz powtarzające się konflikty Uzbekistanu z Kirgistanem¹⁵⁷ na tle gospodarki wodnej hamują rozwój regionu, są też współprzyczyną problemów społecznych: wspomnianego już bezrobocia i „niewłaściwego zatrudnienia”, a w konsekwencji – biedy. Według raportu organizacji Human Rights Watch problem ten dotyka 30% mieszkańców uzbeckiej części Kotliny Fergańskiej¹⁵⁸. Trudności społeczno-ekonomiczne czynią wspomniany region najbardziej konfliktogennym w skali kraju, częstokroć doprowadzają też do kryzysów politycznych w republice, co nie pozostaje bez wpływu na jej politykę zagraniczną.

2.4. Czynniki militarne

Uzbekistan od początku niepodległości prowadził politykę rozwoju niezależnych od pozostałych członków WNP sił zbrojnych. Już w styczniu 1992 roku Taszcent zdecydował o utworzeniu własnych sił zbrojnych¹⁵⁹. Jako jedyne państwo w regionie Uzbekistan nie podpisał umowy z Rosją o ochronie swojej zewnętrznej granicy państwowej, podporządkowując własnej jurysdykcji wszystkie jednostki tzw. Środkowoazjatyckiego Okręgu Wojsk Ochrony Pogranicza rozmieszczone w republice¹⁶⁰.

Siły zbrojne Uzbekistanu, chociaż nieporównywalne z rosyjskimi – w 2006 roku łączna liczba żołnierzy wynosiła tam 55 tys. osób, podczas gdy armia rosyjska składała się z 1 027 000 żołnierzy – zarazem stanowiły znaczącą siłę w regionie: porównywalną z armią Kazachstanu (65 tys. osób), natomiast zdecydowanie liczniejszą niż wojska Kirgistanu (12 tys.) czy Tadżykistanu

¹⁵⁶ Zob. *Доклад по Целям Развития Тысячелетия*, Ташкент 2006, s. 13-64.

¹⁵⁷ Górny bieg Syr-darii – rzeka Naryn (*Norin*), znajduje się na terytorium Kirgistanu, tam też zbudowana została największa w republice zapora wodna – Toktogul (*To'xtag'ul*), oraz zespół hydroelektrowni o łącznej mocy 3 GW. Zob. *Irrigation in the Countries of the Former Soviet Union in Figures*, „FAO Water Reports” 1997, nr 15, s. 128.

¹⁵⁸ W samym Andżanie wskaźnik ten wynosi 31,8%. Zob. „*Bullets Were Falling Like Rain*...”, s. 58.

¹⁵⁹ *Azja Środkowa*, „Wiadomości OSW” 1992, nr 16 (92), s. 6.

¹⁶⁰ *Uzbekistan*, „Wiadomości OSW” 1992, nr 63 (140), s. 7.

(7,6 tys.)¹⁶¹. Interesujące wydaje się porównanie potencjału mobilizacyjnego w obu państwach: liczba mężczyzn będących w tzw. wieku poborowym (w wieku minimum 18 lat) w Uzbekistanie wynosi 306 tys. osób, w Rosji zaś 693 tys. osób¹⁶². Różnica jest zatem dużo mniejsza, niż wynikałoby to z porównania potencjałów demograficznych. Jednakże na korzyść Uzbekistanu przemawia fakt, iż zamieszkuje go społeczeństwo zdecydowanie młodsze niż w Federacji Rosyjskiej, a dynamiczny wzrost liczby ludności przekłada się na odpowiednio wysoki wskaźnik mężczyzn w wieku poborowym.

Warto zauważyć, iż podstawową bolączką wojska uzbeckiego na początku niepodległości był brak wykwalifikowanej, narodowej kadry oficerskiej. W grudniu 1991 roku w wojskach pogranicznych ZSRS odbywało służbę tylko 37 oficerów narodowości uzbeckiej. Problem ten przejęła armia Uzbekistanu – 50% tamtejszej kadry dowódczej stanowili nie-Uzbecy, głównie Rosjanie. W celu poprawy sytuacji zorganizowano przyspieszone kursy oficerskie¹⁶³, co zapewne odbiło się na profesjonalizmie jej wyszkolenia.

Niewątpliwie pod względem uzbrojenia armia uzbecka nie mogła równać się z wojskiem rosyjskim. W 2006 roku posiadała ona zaledwie 340 czołgów i 135 samolotów bojowych. Nie miała natomiast żadnej jednostki bojowej w zakresie sił morskich, co jednak jest zrozumiałe w przypadku państwa śródlądowego. Odpowiednie wskaźniki dla Rosji wynosiły: 22 981 czołgów, 1854 samoloty bojowe oraz 265 okrętów i innych jednostek marynarki wojennej¹⁶⁴. Zarazem o znaczeniu przypisywanym przez władze w Taszkencie możliwościom militarnym państwa świadczył poziom wydatków na cele wojskowe. W 2005 roku wynosiły one 2,5 mld dolarów, co przekładało się na 4,6% uzbeckiego PKB, podczas gdy ówczesne nakłady Rosji na ten cel sięgały niemal 4% tamtejszego PKB. Oczywiście trudno porównywać koszty utrzymania i modernizacji sił zbrojnych ponoszone przez Rosję i Uzbekistan, warto natomiast zwrócić uwagę na zestawienie nakładów na te cele w regionie Azji Centralnej. Zarówno w liczbach bezwzględnych, jak i w odniesieniu do wielkości PKB Uzbekistan zajmował pierwsze miejsce, przed Kazachstanem (w 2005 roku 1,7 mld dolarów, czyli 1,3% tamtejszego PKB),

¹⁶¹ Dane dla wszystkich krajów za: I. Topolski, *Pozycja militarna państw obszaru Wspólnoty Niepodległych Państw*, [w:] *Polityka zagraniczna i bezpieczeństwa krajów Wspólnoty Niepodległych Państw*, red. W. Baluk, Wrocław 2008, s. 325. Według raportu *The Military Balance 2012*, opublikowanego w marcu 2012 roku przez londyński IISS (The International Institute for Strategic Studies – Międzynarodowy Instytut Studiów Strategicznych), ogólna liczebność armii uzbeckiej wzrosła do 67 tys. żołnierzy, w tym: 50 tys. w ramach wojsk lądowych oraz 17 tys. w ramach sił powietrznych. Zob. *The Military Balance 2012*, International Institute for Strategic Studies, 7 III 2012.

¹⁶² Dane dla obu krajów (2010 rok) za: *The World Factbook. Manpower Reaching Militarily Significant Age Annually. Country Comparison to the World*, [on-line:] <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/2026.html#uz>, dostęp: 12 X 2012.

¹⁶³ *Południowe granice Wspólnoty*, „Za Uralem” 1994, nr 8 (25), s. 25.

¹⁶⁴ Dane dla obu krajów za: I. Topolski, *Pozycja militarna państw...*, s. 327.

Kirgistanem (275 mln dolarów, czyli 2,8% PKB) oraz Tadżykistanem (170 mln dolarów, czyli 2% PKB)¹⁶⁵.

Uzbekistan pod żadnym względem – liczebności armii, stopnia jej wyposażenia czy wydatków na cele militarne – nie był w stanie zrównoważyć rosyjskiej potęgi wojskowej. Zarazem dysponował poważnym potencjałem w skali regionu, dominując zwłaszcza nad niewielkimi siłami zbrojnymi Tadżykistanu i Kirgistanu, mając również możliwość oddziaływania na sytuację w północnych prowincjach Afganistanu (zamieszkiwanych głównie przez ludność pochodzenia tadżyckiego oraz uzbeckiego). Przynajmniej dwukrotnie Uzbekistan zaangażował się militarnie w krajach sąsiednich: w listopadzie 1992 roku jego siły zbrojne (współ z wojskiem rosyjskim) przysłyły na pomoc oddziałom tadżyckiego Frontu Narodowego (skupionego wokół sił postkomunistycznych), walczącego z opozycją islamską¹⁶⁶, z kolei latem 1999 roku, w czasie tzw. kryzysu batkeńskiego, lotnictwo uzbeckie zbombardowało pozycje bojowników Islamskiego Ruchu Uzbekistanu, usiłujących przedostać się przez terytorium Kirgistanu (obwód batkeński) do uzbeckiej części Kotliny Fergańskiej w celu wywołania tam powstania przeciw władzy Islama Karimowa¹⁶⁷. Z kolei w październiku 2001 roku władze uzbeckie wyraziły zgodę na udostępnienie wojskom USA – rozpoczynającym operację przeciwko talibom w Afganistanie – bazy wojskowej oraz lotniska w pobliżu Karszi (*Qarshi-Xonobod*), w południowej części kraju¹⁶⁸. Owe przykłady zaangażowania militarnego wydają się wymownie świadczyć o ambicjach Uzbekistanu do odegrania roli potencjalnego lidera w regionie, zdolnego do stabilizowania sytuacji politycznej w najbliższym sąsiedztwie.

2.5. Charakter systemu politycznego Uzbekistanu

Określając znaczenie systemu społeczno-politycznego Uzbekistanu dla jego polityki zagranicznej, warto pamiętać, iż przeszedł on w minionym dwudziestoleciu transformację ustrojową, kształtując nową, postkomunistyczną rzeczywistość polityczną. Krzysztof Gawlikowski, opisując proces demontażu komunizmu na terenach byłego Związku Sowieckiego, wskazał, iż charakteryzuje go „obalenie władzy monopartii oraz odrzucenie jej ideologii, jednakże bez jednoznacznego jej społecznego potępienia”¹⁶⁹. Istotą tego modelu jest zachowanie władzy przez

¹⁶⁵ Dane dla wszystkich krajów za: *The World Factbook. Military Expenditures. Country Comparison to the World*, [on-line:] <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/2034.html#uz>, dostęp: 12 X 2012.

¹⁶⁶ Zob. M. Lang, *op. cit.*, s. 162-163.

¹⁶⁷ *Международные отношения...*, s. 299-300.

¹⁶⁸ *Sojusz uzbecko-amerykański*, „Tydzień na Wschodzie” 2001, nr 36 (243), s. 15-16.

¹⁶⁹ K. Gawlikowski, *Dwie drogi odchodzenia od komunizmu: Rosja i Chiny*, [w:] *Rosja – Chiny. Dwa modele transformacji*, red. K. Gawlikowski, R. Paradowski, Toruń 2001, s. 125. Autor ów wskazuje na dwa modele odchodzenia od systemu komunistycznego: pierwszy określa

dotychczasowe elity polityczne, czego przyczyna leży, między innymi, w słabości autentycznej opozycji demokratycznej. Komunistyczna nomenklatura zachowuje dawny styl rządzenia, co skutkuje formowaniem ustrojów prezydenckich o mniej lub bardziej wyraźnym charakterze autorytarnym. Partie, podobnie jak parlamenty, mają charakter fasadowy¹⁷⁰, co dodatkowo wzmacnia rolę wybitnych jednostek – prezydentów¹⁷¹.

Powyższy model przemian odpowiada sytuacji politycznej w Uzbekistanie po 1991 roku. W toku transformacji ukształtowany został tam autorytarny system rządów, w którym dominującą pozycję uzyskały elity postkomunistyczne z Islamem Karimowem na czele. Zdołały one zachować i wzmocnić swoją władzę pomimo wyraźnego wzrostu aktywności politycznej ze strony ugrupowań opozycyjnych. Było to możliwe między innymi dzięki „przejęciu” przez obóz władzy retoryki niepodległościowej oraz – częściowo – religijnej. Symbolem owej kontynuacji był wybór 29 grudnia 1991 roku Islama Karimowa – dotychczasowego pierwszego sekretarza Uzbeckiej Partii Komunistycznej – na prezydenta niepodległej republiki. Według oficjalnych danych zebrał on 86% głosów, podczas gdy jego przeciwnik – Muhammad Solich, reprezentujący opozycyjną partię Wolność (*Erk*) – 12,5%¹⁷².

jako „środkowoeuropejski”, charakteryzujący się „obaleniem komunizmu, jego potępieniem i zbudowaniem nowego systemu demokracji parlamentarnej oraz gospodarki rynkowej”, w którym „poszczególni politycy, a nawet całe ugrupowania dawnego systemu włączają się do tych procesów, następuje to jednak dopiero po zadeklarowaniu przez nie wyrzeczenia się dawnej komunistycznej ideologii i zaakceptowaniu nowych reguł demokratycznych oraz zasad wolnego rynku”. W opozycji do niego stoi model „azjatycki”, który znamionują stopniowe reformy, głównie w warstwie ekonomicznej, dokonywane przez dotychczasowe elity partii komunistycznej, która zachowuje władzę, porzucając tylko w mniejszym czy większym stopniu „ideologię oraz totalitarne wzorce organizacji życia społecznego”. *Ibidem*, s. 124-125 i 129.

¹⁷⁰ Antoni Podolski nazywa „partie fasadowe” refleksem sowieckiej świadomości bądź aideo logicznymi zrzeszeniami, zorientowanymi wyłącznie na realizację interesów ich macierzystych ugrupowań gospodarczych. Mogą też być to, jego zdaniem, organizacje powołane z inicjatywy władzy czy też finansowych grup nacisku dla skanalizowania niezadowolenia społecznego i przechwycenia głosów przeciwników. Zob. A. Podolski, *Rosyjskie partie fasadowe*, „Polska w Europie” 1998, z. 27, s. 35.

¹⁷¹ *Ibidem*, s. 126. Podobnie do Krzysztofa Gawlikowskiego scharakteryzował ład postkomunistyczny Richard Sakwa w pracy *Postcommunism*. Wskazał on w niej na jedenaście cech wspólnych postkomunizmu, z których najbardziej interesującą wydaje się być „niekompletna natura transformacji, co przejawia się w silnym instytucjonalnym, kulturowym i społecznym piętnie, jakim okres państwa socjalistycznego naznaczył ład postkomunistyczny. Ciągłość jest szczególnie widoczna w sferze elit politycznych”. Zob. R. Sakwa, *Postcommunism*, Buckingham–Philadelphia 1999, s. 5, cyt. za: S. Gardocki, *Instytucja prezydenta w polityce Federacji Rosyjskiej*, Toruń 2008, s. 115. W nauce polskiej najgłębiej wnika w istotę zjawiska postkomunizmu (głównie na przykładzie polskim i rosyjskim) Jadwiga Staniszkis w pracy pod tytułem *Postkomunizm*. Określa ona owo zjawisko jako „pierwszą fazę transformacji, która nastąpiła bezpośrednio po komunizmie i czerpała obficie z jego instytucjonalnego i «układowego» dziedzictwa”. J. Staniszkis, *Postkomunizm. Próba opisu*, Gdańsk 2001, s. 249, *Idee. Słowo/Obraz Terytoria*.

¹⁷² Zob. T. Bodio, T. Mołdawa, *Konstytucje państw Azji Centralnej. Tradycje i współczesność*, Warszawa 2007, s. 515-517, *Współczesna Azja Centralna*, s. 489.

Dotychczasowy okres niepodległości Uzbekistanu znamionowało wyraźne wzmacnianie prezydenckiego ośrodka władzy państwowej oraz równoległe osobistej pozycji politycznej Islama Karimowa, co korespondowało z tendencjami do personalizacji władzy w całej Azji Centralnej¹⁷³. Sprawuje on urząd głowy państwa nieprzerwanie od 1991 roku, głównie dzięki „zręcznej” interpretacji zapisów konstytucji¹⁷⁴. W tym czasie dwukrotnie – w 1995 i 2002 roku, przedłużono pełnomocnictwa prezydenta przy pomocy referendum¹⁷⁵, zaś w 2007 roku – po szesnastu latach urzędowania, ogłoszono, iż stara się on dopiero o drugą – siedmioletnią – kadencję¹⁷⁶. Wzmacnianiu jego władzy towarzyszyło ograniczenie możliwości działania partii opozycyjnych – zarówno partii demokratycznych, jak i ugrupowań odwołujących się w swoim programie do islamskiego charakteru społeczeństwa uzbeckiego. Islam Karimow już u progu swojej prezydentury zadeklarował lapidarnie: „w naszym kraju może być demokracja albo porządek”¹⁷⁷. Autorytarny styl sprawowania władzy w republice określany był od początku jako etap przejściowy na drodze do demokracji, niezbędny dla zachowania stabilizacji politycznej w okresie transformacji ustrojowej¹⁷⁸. Zdaniem prezydenta, „ogłosiwszy «zielone światło» dla wszystkich zasad demokracji – wolności wyborów, słowa, zgromadzeń (...) na nieprzygotowanej pod względem prawnym, ekonomicznym, społeczno-politycznym płaszczyźnie, ryzykujemy zahamowanie procesu rozwoju realnej demokracji”¹⁷⁹. Dlatego, aby uniknąć walki o władzę, która mogłaby przerodzić się w wojnę domową, konieczna była, w jego mniemaniu, silna władza prezydencka¹⁸⁰. Jednym z najistotniejszych argumentów, przemawiającym, zdaniem Karimowa, za wspomnianym rozwiązaniem ustrojowym, była chęć zapobieżenia wojnie na tle religijnym. Islam Karimow, dostrzegając fakt, iż zdecydowana większość społeczeństwa uzbeckiego wyznaje islam, negatywnie odniósł się do koncepcji przekształcenia republiki w państwo wyznaniowe. Podkreślając kulturowe znaczenie islamu, jako religii niosącej „tolerancję, (...) miłość do bliźniego oraz wartości moralne”,

¹⁷³ Tadeusz Bodio i Tadeusz Mołdawa wskazują, iż w państwach regionu dominuje chęć wprowadzania „reżimów politycznych wyraźnie oscylujących w kierunku prezydencjalizmu, neoprezydencjalizmu czy wręcz superprezydencjalizmu”. Zob. T. Bodio, T. Mołdawa, *op. cit.*, s. 495.

¹⁷⁴ Konstytucja Republiki Uzbekistan wprowadza w tej materii formalne ograniczenie: jedna osoba może sprawować ten urząd najwyżej dwa razy pod rząd (art. 90). Zob. *Konstytucja Republiki Uzbekistan*, [w:] T. Bodio, T. Mołdawa, *op. cit.*, s. 539.

¹⁷⁵ Zob. *Uzbekistan*, „Za Uralem” 1995, nr 4 (33), s. 38; *Uzbecy przedłużyli kadencję Karimowa*, „Tydzień na Wschodzie” 2002, nr 4 (255), s. 14.

¹⁷⁶ *Uzbekistan: Islam Karimow znów będzie prezydentem*, „Biuletyn OSW” 2007, nr 29, s. 15.

¹⁷⁷ Cyt. za: *Nobel dla Karimowa*, „Za Uralem” 1993, nr 16, s. 40.

¹⁷⁸ T. Bodio, P. Załęski, *op. cit.*, s. 159-160.

¹⁷⁹ I. Karimow, *Uzbekistan na progu...*, s. 113.

¹⁸⁰ И. Каримов, *Не построив новый дом, не разрушай старого*, [w:] idem, *Собрание трудов...*

jednocześnie przestrzegł przed ugrupowaniami „wykorzystującymi te święte wartości dla celów politycznych”¹⁸¹. Silna władza prezydencka mogła, w jego przekonaniu, zapobiec rozprzestrzenieniu się konfliktów o podłożu religijnym z sąsiednich republik – Afganistanu i Tadżykistanu – na terytorium uzbeckie¹⁸². Jako główne dążenie Islama Karimowa w polityce wewnętrznej można zatem uznać utrzymanie władzy, również przy pomocy metod autorytarnych, oraz walkę o zachowanie świeckiego charakteru państwa.

Powyższa logika rozumowania znalazła swoje odzwierciedlenie zarówno w przyjętych po 1991 roku rozwiązaniach prawnoustrojowych, jak i w praktyce politycznej republiki. Uchwalona 8 grudnia 1992 roku Konstytucja Republiki Uzbekistan sankcjonowała wyraźną supremację prezydenta nad pozostałymi organami władzy w republice. Ustawa zasadnicza stanowiła jasno, iż „Prezydent (...) jest głową państwa i szefem władzy wykonawczej”¹⁸³. Względem rządu został on wyposażony w prawo do wskazywania kandydata na premiera (Pierwszego Ministra Republiki Uzbekistan) oraz składania wniosku o jego odwołanie. Uzyskał również możliwość (bez żadnych warunków szczegółowych) „przewodniczenia Gabinetowi Ministrów, podejmowania decyzji w sprawach należących do kompetencji Gabinetu Ministrów, anulowania rozporządzeń i postanowień Gabinetu Ministrów oraz rozporządzeń Pierwszego Ministra”¹⁸⁴. Wyrazem supremacji Prezydenta nad organami władzy ustawodawczej stał się z kolei zapis uprawniający głowę państwa do rozwiązania obu izb parlamentu¹⁸⁵ w sytuacji „pojawienia się (...) nieprzezwycięzalnych rozbieżności, zagrażających ich normalnemu funkcjonowaniu”¹⁸⁶, i równolegle, wysoki próg wymagany do przełamania tzw. weta prezydenckiego (minimum 2/3 składu obu izb parlamentu)¹⁸⁷. Wyrazem obniżania roli parlamentu było też nadanie mu statusu „najwyższego organu przedstawicielskiego”, co samo w sobie sugeruje, iż stanowi on zaledwie wierzchołek całego systemu organów przedstawicielskich w republice¹⁸⁸. Z kolei dominacja nad władzą sądowniczą przejawiała się w prawie Prezydenta do przedstawienia kandydatur na przewodniczącego oraz członków Sądu Konstytucyjnego, Sądu Najwyższego i Najwyższego Sądu Gospodarczego¹⁸⁹. Silną konstytucyjną rolę ośrodka prezydenckiego podkreślił wreszcie fakt, iż twórcy ustawy zasadniczej

¹⁸¹ И. Каримов, *Готов спорить с любым оппонентом*, [w:] idem, *Собрание трудов...*

¹⁸² I. Karimow, *Uzbekistan na progu...*, s. 56.

¹⁸³ *Konstytucja Republiki Uzbekistan*, [w:] T. Bodio, T. Mołdawa, *op. cit.*, s. 539.

¹⁸⁴ *Ibidem*, s. 541 i 544.

¹⁸⁵ Składa się on z Izby Ustawodawczej, liczącej 120 deputowanych oraz 100-osobowego Senatu, będącego izbą przedstawicielstwa terytorialnego. Zob. *ibidem*, s. 531-532.

¹⁸⁶ *Ibidem*, s. 542.

¹⁸⁷ *Ibidem*, s. 537.

¹⁸⁸ Użycie tego sformułowania sugeruje, iż parlament stanowi jedynie wierzchołek całego systemu organów przedstawicielskich w republice. *Ibidem*, s. 495.

¹⁸⁹ *Ibidem*, s. 541.

nie przewidzieli możliwości odwołania głowy państwa, dopuszczając sytuację jego ustąpienia jedynie ze względu na stan zdrowia¹⁹⁰.

Prezydent Uzbekistanu – instytucjonalnie, natomiast Islam Karimow – osobiście, zdominował w ostatnich dwudziestu latach scenę polityczną republiki. Oficjalny system partyjny, chociaż określany przez władze jako konkurencyjny, skupia tylko ugrupowania powstałe z inicjatywy prezydenta i popierające jego politykę. Formalnie zarejestrowane zostały cztery partie: Ludowo-Demokratyczna Partia Uzbekistanu (*O'zbekiston Xalq-demokratik partiyasi*, LDPU), Liberalno-Demokratyczna Partia Uzbekistanu (*O'zbekiston Liberal Demokratik Partiyasi*, OzLiDeP), Partia Demokratyczna Odrodzenie Narodowe Uzbekistanu (*Milliy Tiklanish*) i Socjaldemokratyczna Partia Uzbekistanu „Sprawiedliwość” (*Adolat*)¹⁹¹. Początkowo pozycję dominującą w parlamencie posiadała LDPU, powstała w 1991 roku na gruzach partii komunistycznej¹⁹². Począwszy od 2005 roku najliczniej reprezentowana jest w parlamencie OzLiDeP¹⁹³.

Uzbeckie organizacje polityczne działające legalnie są też w niewielkim stopniu spolaryzowane, nie prowadzą zatem na forum parlamentu rzeczywistej debaty o najistotniejszych zagadnieniach dla rozwoju państwa. Uzbecy politologowie podkreślają, że od ugrupowań nie oczekuje się konkurencji politycznej, lecz realizacji zadań ogólnopaństwowych, które definiuje władza prezydencka¹⁹⁴. Również sami deputowani tłumaczą ów brak wyrazistej rywalizacji nie tyle słabością rodzącego się systemu partyjnego, ile jednością poglądów w najważniejszych dla państwa sprawach. Z kolei poparcie, jakiego udzielają wszystkie frakcje parlamentarne polityce prezydenta, przedstawiają nie jako wyraz ich podporząd-

¹⁹⁰ *Konstytucja Republiki Uzbekistan*, s. 543.

¹⁹¹ Zob. *The World Factbook. Uzbekistan*. Por. I.E. Ergashev, W. Jakubowski, *Partie polityczne i organizacje społeczne*, [w:] *Uzbekistan. Historia...*, s. 155-157. Ponadto w 2008 roku zarejestrowano Ekologiczny Ruch Uzbekistanu, skupiający pracowników administracji państwowej. Na jego czele stanął Aslan Mavlyanov, dyrektor Instytutu Hydrologii Republiki Uzbekistan. Ekologiczny Ruch Uzbekistanu sytuuje się poza formalną rywalizacją międzypartyjną, ponieważ ma zarezerwowane 15 mandatów w parlamencie. Zob. Б. Эргашев, *О политических партиях и парламентских выборах в Узбекистане*, [on-line:] <http://www.eurasianhome.org/xml/t/expert.xml?lang=ru&nic=expert&pid=2157&qmonth=09&qyear=2009>, dostęp: 15 VI 2012.

¹⁹² W wyborach przeprowadzonych na przełomie lat 1994 i 1995 uzyskała ona 238 z 250 mandatów. Prezydent był nie tylko inicjatorem jej powstania, ale również pierwszym przewodniczącym LDPU, do 1996 roku. Zob. I.E. Ergashev, W. Jakubowski, *op. cit.*, s. 155.

¹⁹³ Powstała ona w 2003 roku z połączenia dwóch ugrupowań: Narodowo-Demokratycznej Partii Uzbekistanu „Patrioci” (*Fidokarlar*) oraz Partii Postępowo-Ojczyźnianej (*Vatan Tarrakiet*). W wyborach z 2004 i 2005 roku uzyskała 41 spośród 120 mandatów. Zob. Б. Эргашев, *op. cit.*

¹⁹⁴ Р. Жумаев, *Политическая система Республики Узбекистан. Становление и развитие*, Ташкент 1996, s. 86, cyt. za: I.E. Ergashev, W. Jakubowski, *op. cit.*, s. 152-153.

kowania wobec Islama Karimowa, lecz jako „zjednoczenie wokół strategicznego kursu rozwoju państwa”¹⁹⁵. Iluzoryczność konkurencyjności oficjalnego systemu partyjnego w Uzbekistanie jest przedmiotem częstej krytyki ze strony zachodnich ekspertów oraz m.in. Organizacji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie. Podczas wyborów parlamentarnych w 2009 roku, OBWE skierowała do Uzbekistanu ograniczoną misję obserwatorów, tłumacząc, że „głosowanie nie ma charakteru prawdziwego wyboru konkurujących ze sobą opcji politycznych”¹⁹⁶.

Ugrupowania w sposób rzeczywisty opozycyjne, które forsują alternatywny wobec prezydenckiego program rozwoju kraju (w tym również odmienną wizję polityki zagranicznej), zostały wyłączone poza nawias oficjalnej polityki i są na różne sposoby represjonowane przez władze. Dotyczy to zarówno ruchów politycznych forsujących świecką wizję państwa, jak i ugrupowań odwołujących się do islamskiego charakteru społeczeństwa uzbeckiego. Pierwsze partie opozycyjne – Jedność (*Birlik*) oraz Wolność (*Erk*) – rozpoczynające swoją działalność jeszcze w okresie *pieriestrojki*, domagały się głównie demokratyzacji stosunków politycznych w kraju. Ugrupowania te jako jedyne przeszły pozytywnie procedurę rejestracji. Działały legalnie od schyłku 1991 roku, jednak wkrótce po zwycięskich dla siebie wyborach prezydenckich Islam Karimow rozpoczął rugowanie ich z życia politycznego republiki. W grudniu 1992 roku decyzją Rady Najwyższej Uzbekistanu zostały zdelegalizowane, ich przywódców zmuszono zaś do emigracji¹⁹⁷. Powstałe już w nowym stuleciu: Partia Wolnych Chłopów (*Ozod dehkonnlar partiyasi*, działająca od 2003 roku) oraz Koalicja Słoneczny Uzbekistan (*Serkuesh Uzbekistonim*, zawiązana w kwietniu 2005 roku), od początku funkcjonują jako nielegalne¹⁹⁸, a represje poważnie ograniczyły ich możliwości działania¹⁹⁹.

¹⁹⁵ I.E. Ergashev, W. Jakubowski, *op. cit.*, s. 157. Jako skrajny przykład rzeczywistego serwilizmu wobec głowy państwa może posłużyć wypowiedź Abdulhawiza Dżalałowa – kontrkandydata Islama Karimowa w wyborach prezydenckich w 2000 roku – w której zadeklarował on, iż odda swój głos na urzędującego prezydenta. *Wybory prezydenckie w Uzbekistanie*, „Tydzień na Wschodzie” 2000, nr 2 (166), s. 8.

¹⁹⁶ *Uzbekistan*, „Wiadomości OSW” 2009, nr 231, s. 15.

¹⁹⁷ Zob. I.E. Ergashev, W. Jakubowski, *op. cit.*, s. 155. Szerzej na temat tych partii zob. *Средняя Азия. Андижанский сценарий?*, red. М. Мейер, Москва 2005, s. 155-160.

¹⁹⁸ Pierwsza z nich została aktywizowana w 2003 roku (oficjalnie wydzieliła się z ugrupowania *Birlik* już na początku lat 90.), powstanie drugiej ogłoszono w kwietniu 2005 roku. Zob. *ibidem*, s. 160-163.

¹⁹⁹ Sanżar Umarow, jeden z liderów Koalicji Słoneczny Uzbekistan, został aresztowany już w październiku 2005 roku i spędził cztery lata w kolonii karnej, po czym wyemigrował do USA. *Biography of Dr. Sanjar G. Umarov*, [on-line:] <http://www.sanjarumarov.com/biography.html>, dostęp: 27 X 2012. W sierpniu 2012 roku z Uzbekistanu wyjechała (jak sama dodała, w obawie przed aresztowaniem) Nigara Chidojatowa, jedna z założycielek zarówno Partii Wolnych Chłopów, jak i Koalicji Słoneczny Uzbekistan. Zob. *Нигора Хидоятова. Лучше быть политэмигрантом, чем политзаключенным*, [on-line:] <http://vof.kg/?p=6240>, dostęp: 26 X 2012.

W jeszcze trudniejszej sytuacji znalazły się ugrupowania islamskie – partia Sprawiedliwość (*Adolat*), działająca w Kotlinie Fergańskiej w latach 1991-1992, oraz zaktywizowane później: Islamski Ruch Uzbekistanu (*O'zbekiston islomiy harakati*, IRU, założony w 1998 roku przez wcześniejszych przywódców „Sprawiedliwości”) oraz Partia Wyzwolenia (*Hizb at-Tahrir*, *Hizbut tahrir al-islomiy*, ugrupowanie ponadnarodowe, aktywne w republice od 1999 roku). Ostatnie dwie partie, nawołujące do obalenia istniejącej władzy w Uzbekistanie i ustanowienia kalifatu, chociaż wyraźnie różnią się proklamowanymi metodami dojścia do wspomnianego celu²⁰⁰, uznane zostały przez rząd uzbecki za ugrupowania fundamentalistyczne i jako takie były i pozostają zwalczane w ramach „wojny z terroryzmem”²⁰¹.

Autorytarny charakter systemu politycznego Uzbekistanu uczynił zeń państwo niestabilne. Islam Karimow jest wprawdzie jedynym, obok kazachskiego lidera Nursułtana Nazarbajewa, przywódcą w Azji Centralnej, który przez cały dotychczasowy okres niepodległości sprawował władzę w swym państwie. Jednak stosowane przez jego reżim represje wobec opozycji – zwłaszcza religijnej – skutkują jej zdecydowaną radykalizacją. Największa intensywność wystąpień przeciwko władzy Islama Karimowa przypadła na lata 1999-2005. Zapoczątkowały je zamachy bombowe, dokonane w lutym 1999 roku w Taszkencie przez bojowników Islamskiego Ruchu Uzbekistanu²⁰². Kolejny raz wspomniana organizacja uaktywniła się w sierpniu tego roku, gdy jej bojownicy usiłowali przedostać się z Tadżykistanu, przez obwód batkeński w Kirgistanie, do uzbeckiej części Kotliny Fergańskiej („kryzys batkeński”). W rok później doszło do następnej próby wtargnięcia oddziałów IRU na terytorium republiki – do graniczącego z Tadżykistanem obwodu surchandaryjskiego²⁰³. W marcu 2004 roku miały miejsce zamachy bombowe w Taszkencie i Bucharze, do których przyznała się wcześniej

²⁰⁰ O ile Hizb at-Tahrir odrzuca siłowe środki walki z istniejącymi reżimami, o tyle IRU dąży do obalenia władzy w Uzbekistanie na drodze walki zbrojnej. Udowodniło zresztą swoje zamiary, współpracując z talibami w Afganistanie oraz w trakcie tzw. kryzysów batkeńskich (w Kirgistanie w latach 1999-2000), gdy grupa bojowników IRU, usiłując przedostać się do uzbeckiej części Kotliny Fergańskiej, starła się z oddziałami wojska kirgiskiego. Zob. S. Zapaśnik, „Walczący islam” w Azji Centralnej. *Problem społecznej genezy zjawiska*, Wrocław 2006, s. 30-33, *Monografie Fundacji na rzecz Nauki Polskiej. Seria Humanistyczna*, s. 102-156, Por. A. Халид, *Ислам после коммунизма...*, s. 219-231. Por. G. Zasada, *Islam w Uzbekistanie*, [w:] *Islam na obszarze postradzieckim*, Warszawa 2003, s. 33-34, *Prace OSW*, nr 7.

²⁰¹ Wpisanie IRU na listę organizacji terrorystycznych nie było trudne. Ułatwiła to działalność ruchu, zbrojnie walczącego z reżimem Karimowa, a także oskarżenia o współpracę z talibami. Zob. *ibidem*, s. 33. Inaczej było w przypadku Hizb at-Tahrir, odzeganego się od użycia przemocy. Masowym aresztowaniom jego członków towarzyszyła równie zmasowana akcja medialna, mająca na celu dyskredytację tej partii. Stanisław Zapaśnik pisze, iż „ogromny aparat propagandowy (...) otrzymał zadanie przekonania społeczeństwa, że Hizb ut-Tahrir jest organizacją terrorystyczną”. S. Zapaśnik, *op. cit.*, s. 140.

²⁰² *Republiki azjatyckie*, „Wiadomości OSW” 1999, nr 51 (1846), s. 5.

²⁰³ Zob. *Международные отношения...*, s. 301.

nieznana organizacja Islamska Grupa Dżihadu²⁰⁴. Największy rezonans międzynarodowy miały jednak wydarzenia z maja 2005 roku w Andżanie. W dniach 12-13 maja doszło tam do protestów społecznych w obronie aresztowanej przez władze grupy lokalnych przedsiębiorców. Rząd uzbecki zareagował na wybuch niezadowolenia społecznego w charakterystyczny dla siebie sposób: oskarżył o sprowokowanie zamieszek radykalne organizacje islamskie (w tym Hizb ut-Tahrir) i wysłał do Andżanu wojsko w celu stłumienia buntu²⁰⁵, co skończyło się śmiercią ponad dwustu osób²⁰⁶.

2.6. Uzbecka koncepcja polityki zagranicznej

Dominacja urzędu prezydenta w strukturze władz państwowych znalazła swoje przełożenie w rozkładzie kompetencji w zakresie prowadzenia polityki zagranicznej. Ustawa zasadnicza przyznała głowie państwa szereg konkretnych uprawnień w kwestii realizacji stosunków zewnętrznych. Zgodnie z art. 93 Konstytucji: „reprezentuje [on] Republikę Uzbekistan w (...) stosunkach międzynarodowych”, „prowadzi rozmowy oraz podpisuje umowy i porozumienia (...), a także zabezpiecza realizację zawartych umów i porozumień międzynarodowych oraz wynikających z tego obowiązków”, „przedstawia Senatowi (...) kandydatów na przedstawicieli dyplomatycznych i innych Republiki Uzbekistan w państwach obcych”, wreszcie przedstawia parlamentowi „doroczne orędzia o najważniejszych problemach (...) wewnętrznej i zagranicznej polityki państwa”²⁰⁷. Ustawa zasadnicza uczyniła zatem prezydenta głównym architektem polityki zagranicznej, czemu towarzyszyło ograniczenie kompetencji pozostałych organów władzy. Nałożyła ona wprawdzie na parlament obowiązek „wytyczania podstawowych kierunków polityki wewnętrznej i zagranicznej”²⁰⁸, ale jest to sformułowanie nader ogólne i praktycznie wyklucza możliwość realnego jego zastosowania²⁰⁹. Jeszcze mniejsze prerogatywy przewidziane zostały dla rządu republiki, zwłaszcza zaś dla premiera, który jedynie na polecenie Prezydenta Republiki Uzbekistan ma reprezentować Gabinet Ministrów w stosunkach międzynarodowych²¹⁰.

²⁰⁴ S. Zapaśnik, *op. cit.*, s. 111-112.

²⁰⁵ *Tragiczne skutki zamieszek w Andżanie*, „Tydzień na Wschodzie” 2005, nr 19 (297), s. 3-5.

²⁰⁶ *Список погибших во время Андижанских событий 13-14 мая 2005 года*, [on-line:] http://hr-uzbekistan.info/index.php?option=com_content&view=article&id=177:victims&catid=45:andij-events&Itemid=48, dostęp: 30 V 2012.

²⁰⁷ *Konstytucja Republiki Uzbekistan*, [w:] T. Bodio, T. Mołdawa, *op. cit.*, s. 540.

²⁰⁸ *Ibidem*, s. 532.

²⁰⁹ Wymaga to bowiem zastosowania procedury rozpatrywania spraw najpierw przez Izbę Ustawodawczą, następnie przez Senat. Tym samym konstytucja sugeruje bierną postawę władzy ustawodawczej w kwestiach polityki zagranicznej. *Ibidem*, s. 535.

²¹⁰ *Ibidem*, s. 544.

Wyraźna prawnokonstytucyjna supremacja ośrodka prezydenckiego w zakresie realizacji stosunków zewnętrznych nie przełożyła się na konkretyzację z jego strony założeń polityki zagranicznej. W ciągu dwudziestu lat niepodległości jedynym dokumentem regulującym ową kwestię była uchwalona w 1996 roku ustawa O głównych zasadach działalności w zakresie polityki zagranicznej Republiki Uzbekistan, głosząca w artykule trzecim, iż:

Республика Узбекистан будуче ze wszystkimi państwami relacje równorzędne i obopólnie korzystne, wykluczające wszelką możliwość mieszania się w sprawy wewnętrzne, ograniczanie niepodległości czy suwerenności oraz ideologizację stosunków międzypaństwowych²¹¹.

Uzbekistan w pierwszym okresie niepodległości nie doczekał się zatem szczegółowej wykładni celów, jakie republika zamierza osiągnąć w relacjach z innymi krajami, w tym z Rosją. Odpowiednia ustawa – Koncepcja polityki zagranicznej Republiki Uzbekistan – została przyjęta przez uzbecki parlament dopiero 31 sierpnia 2012 roku, w dwudziestą pierwszą rocznicę uzyskania niepodległości²¹². Jak dotąd jednak nie została jeszcze opublikowana. Można zarazem przyjąć, iż z uwagi na preponderancję prezydenta w systemie politycznym Uzbekistanu oraz nieprzerwane (od 1991 roku) pozostawanie na tym stanowisku Islama Karimowa uzbecką politykę zagraniczną – zarówno w wymiarze jej koncepcji, jak i treści – należy analizować przez pryzmat jego osobistego stanowiska w tej sprawie.

Prezydent w swoich tekstach wskazał na podstawowe wyznaczniki określające miejsce Uzbekistanu w świecie. Pierwszy z nich to wyjątkowy status tego państwa w regionie Azji Centralnej. Islam Karimow chętnie podkreślał, iż jego kraj znajduje się w centrum regionalnego systemu energetycznego i komunikacyjnego, dysponuje największym potencjałem demograficznym oraz naukowo-technicznym, bogatymi złożami surowców energetycznych (ropy naftowej i gazu ziemnego), wreszcie posiada rozwinięte rolnictwo. Wszystkie te atuty skłoniły prezydenta do wysnucia wniosku, że Uzbekistan stanie się w przyszłości „ośrodkiem integracyjnym w Azji Centralnej”²¹³.

Podkreślane przez Islama Karimowa wyjątkowe położenie geopolityczne Uzbekistanu implikowało inny wyznacznik: zainteresowanie tym krajem oraz szerzej – regionem Azji Centralnej – ze strony głównych aktorów światowych:

²¹¹ Закон Об основных принципах внешнеполитической деятельности Республики Узбекистан, [on-line:] http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=801, dostęp: 30 V 2012.

²¹² Сенат одобрил Концепцию внешнеполитической деятельности Узбекистана, [on-line:] <http://www.podrobno.uz/cat/politic/senatori-odobrili-koncepciu-vneshnepoliticheskoi-deyatelnosti>, dostęp: 25 XI 2012.

²¹³ И. Каримов, Принципы обеспечения национальной безопасности, [w:] idem, Собрание трудов...

Jesteśmy częścią regionu, gdzie spotykają się sprzeczne interesy Rosji, Chin, Indii, krajów Wschodu i Zachodu. Faktycznie lokując się na styku powstających, ale potencjalnie bardzo wpływowych ośrodków władzy, które niewątpliwie będą określać oblicze XXI wieku, nasze terytorium, oraz terytorium całego regionu, będzie obiektem zainteresowań takich krajów świata islamskiego, jak Turcja, Pakistan, Iran i Arabia Saudyjska²¹⁴.

Za istotny element warunkujący odnajdywanie się Uzbekistanu w świecie prezydent uznał islamski charakter społeczeństwa republiki. Islam Karimow, pisząc, że jego kraj wraz z całym regionem jest nieodłączną częścią skomplikowanego świata islamskiego, wskazał jednak wyraźnie, iż religia może być pewnym zagrożeniem w relacjach ze światem zewnętrznym. Dostrzegł on z jednej strony fakt, że „Religia, umacniając wiarę ludzi (...), dodając im sił w przewycięzaniu doświadczeń życiowych, problemów i cierpień, sprzyjała, a czasem była jedyną formą zachowania i przekazania z pokolenia na pokolenie ogólnoludzkich wartości duchowych”²¹⁵. Zarazem podkreślił zagrożenie, jakie wynika z wykorzystywania islamu do celów politycznych przez liczne ruchy „podtrzymujące w ludziach oczekiwanie na «konfrontację cywilizacji» na bazie religijnej”²¹⁶. Islam Karimow przestrzegł zwłaszcza przed utrzymywaniem „na południowych granicach w krajach ościennych Uzbekistanu stanu nieustającej wojny domowej, w której wyrastają nowe pokolenia terrorystów, bojowników, uważających się za prawdziwych muzułmanów”²¹⁷.

Prezydent wspominał wreszcie o innych ograniczeniach uzbeckiej polityki zagranicznej, mających swoje historyczne źródła w okresie przynależności do ZSRS. Zauważył on, iż:

Realizowana przez ostatnie siedem dziesięcioleci polityka administrowania i reglamentacji wszystkich dóbr przez centrum, nacisków z góry, spowodowała wzajemne powiązanie nas wszystkich, przede wszystkim na płaszczyźnie ekonomicznej. Odczuwamy to w naszym życiu na każdym kroku²¹⁸.

Specyfika Azji Centralnej – regionu, który właśnie wydostał się spod zależności od imperium, zarazem wciąż atrakcyjnego dla obcych mocarstw, sprawia, że – zdaniem prezydenta – „głównym kierunkiem oraz podstawową treścią polityki wewnętrznej oraz zagranicznej [Uzbekistanu – przyp. autora] jest stworzenie prawdziwie niepodległego państwa”, posiadającego „wystarczająco dużo sił i potęgi, aby ochronić swoją suwerenność i swoją wolność”²¹⁹.

²¹⁴ I. Karimow, *Uzbekistan na progu...*, s. 176.

²¹⁵ *Ibidem*, s. 30.

²¹⁶ *Ibidem*, s. 35.

²¹⁷ *Ibidem*.

²¹⁸ И. Каримов, *Наш путь – путь независимой государственности и прогресса. Речь на пятнадцатой сессии Верховного Совета Республики Узбекистан двенадцатого созыва 5 мая 1994 года*, [w:] *idem*, *Собрание трудов...*

²¹⁹ *Idem*, *Путь к независимости. Проблемы и планы. Выступление на X сессии Верховного Совета Республики Узбекистан XII созыва, 2 июля 1992 года*, [w:] *idem*, *Собрание трудов...*

Uzbecki prezydent, poświęcając Rosji wiele miejsca w swej retoryce dotyczącej międzynarodowej pozycji Uzbekistanu, wskazał zarówno na elementy sprzyjające współpracy z północnym partnerem, jak i na jej potencjalne zagrożenia. Czynnikiem o szczególnym znaczeniu miały być wyjątkowe więzi historyczne łączące narody rosyjski i uzbecki:

Ważna jest budowa równorzędnych i obopólnie korzystnych relacji z najsilniejszym pośród członków Wspólnoty Niepodległych Państw, dysponującym szerokimi możliwościami i ogromnym potencjałem – z Federacją Rosyjską. (...) Albowiem wielki naród rosyjski zawsze był przyjazny wobec narodu uzbeckiego, w najcięższych chwilach gotów był wyciągnąć pomocną dłoń²²⁰.

Z drugiej strony wskazał on na niebezpieczne odradzanie się w postkomunistycznej Rosji zjawiska szowinizmu narodowego oraz „idei rosyjskiej wielkomocarstwowości”, obecnych jego zdaniem już w czasach ZSRS, a zmierzających do stworzenia „silnego geopolitycznego pola wokół mocarstwa, pretendującego do roli jednego z biegunów w światowym układzie sił politycznych”²²¹. Prezydent nie sprecyzował, kto konkretnie zgłasza w Rosji owe mocarstwowe pretensje, wyraził jednak obawę, iż mogą one skutkować działaniami wymierzonymi przeciwko suwerenności wewnątrzpaństwowej i międzynarodowej Uzbekistanu, dążeniem do ograniczenia kontaktów gospodarczych republiki oraz „narzucania neokolonialnych i neoimperialnych rozwiązań, hamujących wzajemnie korzystną i równoprawną współpracę we wszystkich sferach”²²². Opisywanym obawom prezydenta towarzyszyło jednak przekonanie, iż:

(...) wyrzeczenie się imperialnego myślenia w Rosji i demonstrowanie gotowości takiej współpracy z Uzbekistanem otwierają przed naszym wielkim sąsiadem całkiem atrakcyjne możliwości. (...) równoprawne stosunki, budowane na wzajemnym szacunku i bilansie interesów, wywołają adekwatną reakcję polityczną nie tylko rządu naszego kraju, ale i całego narodu²²³.

Co więcej, Islam Karimow podkreślił, że „kształtowanie się w regionie niepodległych, dostatecznie stabilnych państw, zdolnych pełnić rolę regionalnego bufora, w pełnej mierze odpowiada geopolitycznym interesom Rosji”²²⁴.

²²⁰ Idem, *Путь к независимости...*

²²¹ I. Karimow, *Uzbekistan na progu...*, s. 46.

²²² *Ibidem*, s. 46-47.

²²³ *Ibidem*, s. 47.

²²⁴ *Ibidem*, s. 47-48.

Z prac oraz wystąpień uzbeckiego przywódcy wyłania się jeden dominujący cel, do którego republika powinna zdążać w swej aktywności międzynarodowej – równorzędność stosunków z każdym partnerem. Jak można przypuszczać, głównym adresatem owych wypowiedzi pozostawała Rosja, przejawiająca, zdaniem Islama Karimowa, szkodliwe ambicje neoimperialne. Polityka względem byłego hegemonu miała stać się probierzem rzeczywistej niezależności republiki, a uzyskanie przez Taszcent statusu równoprawnego partnera Moskwy – jednym z głównych celów uzbeckiej polityki zagranicznej.

Prezydent Islam Karimow, określając możliwości stojące przed Uzbekistanem w polityce międzynarodowej, wskazał na cztery determinanty oczekiwanych sukcesów: wyjątkowe położenie geograficzne kraju, potencjał demograficzny, znaczne zasoby surowców naturalnych oraz rozwinięte rolnictwo. Podjęta w niniejszym rozdziale analiza wewnętrznych wyznaczników polityki zagranicznej Uzbekistanu wskazuje jednak, iż należy je traktować w większym stopniu jako ograniczenia niż elementy sprzyjające nawiązaniu „równorzędnych” stosunków Taszcentu z Moskwą.

Środowisko geograficzne Uzbekistanu skłania niewątpliwie do przekonania, iż kraj ten, z uwagi na położenie, odgrywa kluczową rolę w Azji Centralnej. Jego udział jest konieczny dla powodzenia jakiegokolwiek formuły integracji w regionie. Niezależności na arenie międzynarodowej – w tym wobec Rosji – sprzyja również zasobność republiki w złoża gazu ziemnego, złota i, częściowo, ropy naftowej. Jednakże już problemy „wodne” wciągają go w konflikty z najbliższymi sąsiadami, co automatycznie obniża jego zdolność do prowadzenia skutecznej polityki zagranicznej.

Gospodarka Uzbekistanu to element, który w poważnym stopniu uszczupla możliwości Uzbekistanu na arenie międzynarodowej. Niski dochód narodowy, wyraźna przewaga rolnictwa w strukturze gospodarki (ponadto jego „konfliktogenny” charakter, z uwagi na zagadnienie zasobów wodnych), uzależnienie od Rosji w sferze wydobywania i tranzytu własnych surowców energetycznych oraz w wymianie handlowej – wszystko to obniża w sposób istotny potencjał niezależności kraju. Ze słabością ekonomiczną koresponduje przeludnienie poszczególnych regionów kraju – zwłaszcza Kotliny Fergańskiej – stanowiąc dodatkowy element utrudniający samodzielność na arenie międzynarodowej.

Czynnikiem, który jednak w największym stopniu ogranicza dyplomatyczne możliwości Uzbekistanu, pozostaje system polityczny republiki. Autorytarny charakter reżimu politycznego w Taszkencie powoduje bowiem nadmierną centralizację władzy i skupienie większości prerogatyw – a zatem i kompetencji w zakresie prowadzenia polityki zewnętrznej – w ręku jednej osoby, której działania nie podlegają kontroli publicznej. Autorytarna władza Islama Karimowa staje

się katalizatorem postaw opozycyjnych i tym samym konfliktów politycznych wewnątrz republiki, zwłaszcza na tle religijnym. Wobec deklarowanego przez rząd laickiego charakteru państwa dążenia opozycji do islamizacji Uzbekistanu prowadzą do wewnętrznych sporów politycznych – tym intensywniejszych, im bardziej autorytarny styl przybierały działania władz. To z kolei musi ograniczać międzynarodowe kontakty Taszkentu, zwłaszcza z partnerami przywiązanymi do wartości demokratycznych i przestrzegania praw człowieka.

ROZDZIAŁ 3

Uzbekistan na arenie międzynarodowej

3.1. Ewolucja najbliższego otoczenia zewnętrznego

Uzbekistan zaistniał we współczesnych stosunkach międzynarodowych w momencie dla nich kluczowym: w chwili rozpadu Związku Sowieckiego i zarazem załamania dotychczasowego układu sił na świecie. Wcześniejszy – binarny – ład międzynarodowy legł w gruzach, a w jego miejsce pojawił się „nieład, którego naturę trudno było uchwycić”¹. Stany Zjednoczone, chociaż okazały się faktycznym zwycięzcą zimnej wojny, stanęły wobec złożonych wyzwań, związanych „z przejęciem coraz większej odpowiedzialności za pokój i bezpieczeństwo międzynarodowe”². Trudności te uwidoczniły się już w podjętych przez USA zabiegach mających na celu pokojowe rozwiązanie konfliktów na Bliskim Wschodzie³. Rosja – kontynuator ZSRS w strukturach globalnych – z początku nie potrafiła „jednoznacznie określić swojej roli ani w skali systemu międzynarodowego, ani na (...) postradzieckim obszarze WNP”⁴. Polityka Rosji wobec członków WNP z początkiem lat 90. była bardziej reaktywna niż aktywna. Co do innych liczących się aktorów politycznych – państwa Europy zdawały się bardziej pochłonięte procesem integracji wewnątrz kontynentu niż rozwojem sytuacji na świecie,

¹ S. Bieleń, *Tożsamość międzynarodowa Federacji Rosyjskiej*, Warszawa 2006, s. 229.

² E. Cziomer, *Przełamanie konfliktu Wschód–Zachód na przełomie lat 80. i 90. oraz skutki jego przezwyciężenia*, [w:] *Międzynarodowe stosunki polityczne*, red. E. Cziomer, Kraków 2008, s. 253-254.

³ USA silniej zaangażowały się w trudne negocjacje izraelsko-palestyńskie oraz w konflikt pomiędzy Irakiem i Kuwejtem. Żaden z tych konfliktów nie został jednak ostatecznie rozwiązany. J. Zając, *Destabilizująca rola USA na Bliskim Wschodzie*, [w:] *Czynniki stabilizacji i destabilizacji w stosunkach międzynarodowych na początku XXI wieku. Księga pamiątkowa poświęcona Profesorowi Lubomirowi Zyblikiewiczowi*, red. I. Stawowy-Kawka, Kraków 2009, s. 360.

⁴ E. Cziomer, *Przełamanie konfliktu Wschód–Zachód...*, s. 254.

zaś Chiny dopiero przekładały własny *boom* ekonomiczny na ambicje w polityce międzynarodowej. Bezpośrednio po radykalnej zmianie 1991 roku dla systemu międzynarodowego nastąpił zatem „okres przejściowy”. Jego konsekwencje stały się doskonale widoczne w przemianach zachodzących w azjatyckiej części przestrzeni postsowieckiej. Tamtejsze republiki, stanowiące wcześniej peryferyjną co prawda, lecz integralną część jednego z dwóch supermocarstw, po 1991 roku znalazły się na uboczu wydarzeń światowych. Izolację regionu pogłębiały trudności transformacji politycznej i gospodarczej.

Elity postkomunistyczne Uzbekistanu, które stosunkowo szybko i skutecznie opanowały sytuację wewnętrzną, starały się przełamać ową izolację, sprzyjającą utrwalaniu pozycji Rosji jako naturalnego przywódcy na przestrzeni postsowieckiej. Jednak wysiłki Taszkontu, mające na celu nawiązanie bliższych kontaktów z państwami zachodnimi, przynosiły umiarkowany efekt. Pierwszy europejski przywódca, który pojawił się z oficjalną wizytą w Taszkencie – francuski prezydent François Mitterrand – przybył dopiero wiosną 1994 roku⁵. Z kolei spotkanie Islama Karimowa z prezydentem USA, o które długo zabiegała strona uzbecka, doszło do skutku dopiero w czerwcu 1996 roku w Waszyngtonie⁶. Jedynym wyraźnym sukcesem zachodniej polityki Karimowa było w tym czasie przystąpienie Uzbekistanu do NATO-wskiego programu Partnerstwo dla Pokoju, co nastąpiło w lipcu 1994 roku⁷.

Równolegle Taszkont zabiegał o uzyskanie jak najszerzego wpływu na sytuację w otaczającym go regionie – skuteczna promocja własnych interesów w najbliższym sąsiedztwie miała przyczynić się do uniezależnienia od Rosji jako jedynego gwaranta *status quo* na przestrzeni postsowieckiej. Islam Karimow, formułując najważniejsze cele polityki zagranicznej Uzbekistanu, wspominał, iż kraj ten, położony w samym środku Azji Centralnej, powinien spełniać rolę integracyjną względem pozostałych republik. Zadanie to nie było łatwe, ponieważ kres *pax sovietica* w regionie oraz zastąpienie granic administracyjnych przez państwowe spowodowały eskalację dotąd uspijonych konfliktów, zwłaszcza religijnych oraz etnicznych. W 1991 roku, gdy na miejscu ZSRS powstało piętnaście nowych republik, okazało się, że we wszystkich krajach graniczących z Uzbekistanem przeważa ludność muzułmańska⁸. Sam Uzbekistan uniknął wojny domowej pomiędzy zwolennikami państwa laickiego a wyznaniowego, zaś ukształtowany tam reżim polityczny Islama Karimowa zachował stabilność. Jednak konfliktogenna

⁵ *Uzbekistan*, „Za Uralem” 1994, nr 4-5 (21-22), s. 40-41.

⁶ Zob. A. Eberhardt, *op. cit.*, s. 139. Por. *Uzbekistan*, „Za Uralem” 1996, nr 7 (48), s. 14.

⁷ Zob. *Uzbekistan*, „Za Uralem” 1996, nr 7 (48), s. 23.

⁸ Według danych udostępnianych przez amerykański Departament Stanu największy procentowy udział ludności muzułmańskiej posiada Afganistan – 99%, najmniejszy zaś Kazachstan – 65%. Zob. *Religious Demography: Afghanistan, Kazakhstan, Kyrgyz Republic, Tajikistan, Turkmenistan, Uzbekistan*, „International Religious Freedom Report for 2011”, [on-line:] <http://www.state.gov/j/drl/rls/irf/religiousfreedom/index.htm#wrapper>, dostęp: 12 XII 2012.

sytuacja w graniczących z nim republikach – Tadżykistanie i Afganistanie – stała się jednym z najistotniejszych wyznaczników jego polityki zagranicznej i sprawdzianem uzbeckich aspiracji do zrównoważenia roli Rosji w regionie.

3.1.1 Pierwsze dziesięciolecie niepodległości

3.1.1.1. Aktywność Uzbekistanu wobec konfliktu tadżyckiego

Konflikt tadżycki rozgrywał się z perspektywy uzbeckiej na kilku płaszczyznach. Miał on, poza wymiarem religijnym czy etnicznym, także znaczenie historyczne. Przed rewolucją październikową terytoria zamieszkane przez ludność posługującą się językiem staroperskim określane były jako Buchara Wschodnia i wchodziły w skład, zdominowanego przez żywioł turański, emiratu Buchary. Tadżycka Socjalistyczna Republika Sowiecka powstała w 1929 roku, wcześniej wchodziła w skład Uzbeckiej SRS jako terytorium autonomiczne. Jednym ze skutków wcześniejszych więzi państwowych była niejednorodność etniczna Tadżykistanu. U progu niepodległości piątą część jego ludności stanowili Uzbeki, skoncentrowani na północy kraju, w Kotlinie Fergańskiej⁹, wokół miasta Leninabad (od lutego 1991 roku Chodżent). Tamtejsza, tradycyjnie prouzbecka, elita partyjna (zwana leninabadczykami), z uwagi na dominującą rolę swego regionu w gospodarce republiki, wyrażała aspiracje do podobnej hegemonii politycznej. Aby zachować wpływ na rozwój sytuacji w państwie po rozpadzie ZSRS, doszła do porozumienia z przedstawicielami najbiedniejszego z regionów republiki – Kulabu. Dzięki owemu sojuszowi międzyregionalnemu wybory prezydenckie w republice, które odbyły się 24 listopada 1991 roku, wygrał forsowany przez leninabadczyków Rahmon Nabijew, były (w latach 1982-1985) pierwszy sekretarz Tadżyckiej Partii Komunistycznej¹⁰. Z perspektywy opozycji, skupionej w Związku Sił Demokratycznych, a głoszącej głównie hasła odrodzenia narodowego i religijnego¹¹, wynik ten musiał być odebrany jako petryfikacja dotychczasowego układu politycznego: dominacji elit postkomunistycznych i zarazem prouzbeckich w republice. Konfrontacyjna

⁹ Do Tadżykistanu należy zachodnia część kotliny, wydzielona administracyjnie jako obwód sogdyjski (do 2000 roku – leninabadzki), ze stolicą w Chodżencie. Zob. G.R. Capisani, *Nowe państwa Azji Środkowej*, tłum. M. Czekalski et al., Warszawa 2004., s. 265, przyp. 40.

¹⁰ Rahmon Nabijew zdobył według oficjalnych danych 58% głosów, podczas gdy jego najpoważniejszy kontrkandydat, popierany przez opozycję Dawlat Chudonazarow, uzyskał 30% poparcia. Zob. M. Lang, *Wojna domowa i proces pokojowy*, [w:] *Tadżykistan. Historia – społeczeństwo – polityka*, Warszawa 2002, *Współczesna Azja Centralna*, s. 155-156.

¹¹ Zgodnie z logiką ewolucji politycznej w ZSRS opozycja tadżycka kształtowała się w okresie *pieriestrojki*, a ramy instytucjonalne zyskiwała u progu rozpadu państwa sowieckiego. Zarejestrowane zostały wówczas ugrupowania demokratyczne: Demokratyczna Partia Tadżykistanu, nacjonalistyczne: Odrodzenie (*Rastochez*), oraz islamskie: Islamska Partia Odrodzenia Tadżykistanu. Zob. *ibidem*, s. 151-154.

postawa prezydenta i jego otoczenia względem przeciwników politycznych¹² doprowadziła do masowych demonstracji antyrządowych, organizowanych w stolicy kraju – Duszanbe – od marca do maja 1992 roku. Swoją postawą opozycja zmusiła Rahmona Nabijewa do ustępstw: 7 maja wyraził on zgodę na utworzenie rządu koalicyjnego z udziałem sił demokratycznych i islamskich, zaś we wrześniu, pod naciskiem nowego gabinetu, podał się do dymisji. Równolegle jednak, wczesnym latem, rozpoczęła się otwarta konfrontacja zbrojna pomiędzy siłami prokomunistycznego Frontu Narodowego – wywodzącymi się głównie z Kulabu¹³, oraz oddziałami opozycji, zdominowanymi liczebnie przez Islamską Partię Odrodzenia Tadżykistanu (IPOT)¹⁴. Z perspektywy władz w Taszkencie taka dynamika przemian w sąsiedniej republice postrzegana była jako zagrożenie. Zwycięstwo tadżyckiej opozycji mogło bowiem ośmielić podobne ugrupowania w samym Uzbekistanie, kwestionujące władzę Islama Karimowa. Realność takiego rozwiązania potwierdzały chociażby żądania uznania praw tadżyckiej mniejszości w Samarkandzie i Bucharze¹⁵. Taszkent obawiał się zwłaszcza destabilizacji sytuacji w graniczącym bezpośrednio z Uzbekistanem obwodzie leninabadzkim. Z tego względu wspierał militarnie władze w Chodżencie – lotnictwo uzbeckie bombardowało pozycje oddziałów islamskich usiłujących przeniknąć w głąb obwodu – oraz formujące się w Kulabie oddziały Frontu Narodowego¹⁶. Latem 1992 roku Islam Karimow wystąpił także z inicjatywą ustanowienia sił pokojowych WNP, które już w październiku tego roku zostały sformowane i wysłane do Tadżykistanu¹⁷. Kulminacja walk, która nastąpiła jesienią, doprowadziła do wyparcia zwolenników rządu z Duszanbe. Nie byłoby to prawdopodobnie możliwe bez pomocy z zewnątrz: w listopadzie Rosja i Uzbekistan udzieliły Frontowi Narodowemu wsparcia wojskowego. W bazie wojskowej w Termezie sformowano wspólny, uzbecko-tadżycki oddział szturmowy, który z początkiem grudnia rozpoczął walki przeciw opozycji¹⁸. Był to moment kulminacji wpływów uzbeckich w sąsiedniej republice. Wyparcie oddziałów islamskich umożliwiło sojuszowi elit Chodżentu i Kulabu przeprowadzenie korzystnych dla nich zmian politycznych podczas listopadowej sesji tadżyckiej Rady Najwyższej. Na czele państwa, jako przewodniczący parlamentu,

¹² Władze rozpoczęły przygotowania do procesów sądowych przeciwko liderom ugrupowań opozycyjnych, zamierzały również zdelegalizować Islamską Partię Odrodzenia Tadżykistanu. Zob. M. Lang, *op. cit.*, s. 156.

¹³ Już podczas wiosennej fali demonstracji w stolicy Tadżykistanu przedstawiciele Kulabu wznosili hasła: „Precz z islamem” (*Долой исламу*) oraz „Chwała KPZS” (*Слава КПСС*). Zob. *Международные отношения в Центральной Азии. События и документы*, red. А.Д. Богатов, Москва 2011, s. 248.

¹⁴ Zob. M. Lang, *op. cit.*, s. 159.

¹⁵ *Ibidem*, s. 162.

¹⁶ Zob. *Международные отношения...*, s. 250. Por. M. Lang, *op. cit.*, s. 162.

¹⁷ *Szczyt WNP w Biszkeku*, „Za Uralem” 1992, nr 3, s. 11.

¹⁸ M. Lang, *op. cit.*, s. 163.

stał przedstawiciel Kulabu – Emomali Rachmonow¹⁹. Rozwiązanie to postrzegane było wówczas jako tymczasowe, gdyż po pokonaniu opozycji urząd głowy państwa miał powrócić do osoby wywodzącej się z Chodżentu. Stało się jednak inaczej – nowy przewodniczący parlamentu w równym stopniu pochłonięty był zwalczaniem oddziałów islamskich, jak umacnianiem własnej władzy. Te ostatnie wysiłki znalazły odzwierciedlenie w dokonanych w 1994 roku zmianach w konstytucji, polegających na przywróceniu urzędu prezydenta republiki. Zorganizowane w listopadzie tego samego roku wybory prezydenckie wygrał Emomali Rachmonow, zdobywając 58% głosów i pokonując jedynego kontrkandydata – leninabadczyka – Abdumalika Abdullodżonowa. Równolegle trwały walki ze Zjednoczoną Opozycją Tadżycką, zorganizowaną głównie w oparciu o struktury IPOT, a podejmującą działania z baz położonych w północnych prowincjach Afganistanu. Niezdolność żadnej ze stron do odniesienia całkowitego zwycięstwa oraz wzrastająca liczba ofiar konfliktu doprowadziły do rozpoczęcia negocjacji pokojowych, którym patronowała Rosja. We wspomnianych rokowaniach w ogóle nie uczestniczyli popierani przez Taszkent przedstawiciele Chodżentu, co wywoływało frustrację tamtejszych elit. W mieście tym w maju 1996 roku doszło do manifestacji przeciwko rosnącej dominacji prezydenta i wspierających go przedstawicieli Kulabu. W dwa miesiące później był kandydat na prezydenta – A. Abdullodżonow – utworzył Ruch Odrodzenia Narodowego, który bezskutecznie usiłował włączyć się w proces pokojowy w charakterze trzeciej strony negocjacji²⁰. Inną przeszkodą na drodze do porozumienia stała się rebelia kierowana przez pułkownika Mahmuda Chudojberdijewa, Uzbeka z pochodzenia²¹. W lutym 1996 roku jego oddziały, stacjonujące na zachodzie kraju, tuż przy granicy z Uzbekistanem, zajęły ważną ze względów strategicznych hutę aluminium w Tursunzade²². Prawdopodobnie działał on z inspiracji władz w Taszkencie, niezadowolonych z utraty wpływu na przebieg procesu pokojowego w Tadżykistanie. Uzbegy posiadali wprawdzie status obserwatora wspomnianych negocjacji, jednak żadna z ośmiu rund rozmów, które przeprowadzono w latach 1994-1997, nie odbyła się na terytorium uzbeckim²³. Pomimo wspomnianych przeszkód negocjacje zakończyły się 27 czerwca 1997 roku podpisaniem w Moskwie porozumienia o zakończeniu wojny. Na jego mocy przedstawiciele opozycji mieli uzyskać m.in. 30% stanowisk na wszystkich szczeblach władzy wykonawczej. Taki obrót sprawy, dowodzący marginalizacji elit z Chodżentu, nie satysfakcjonował także Taszkentu – Islam Karimow do końca

¹⁹ M. Lang, *op. cit.*, s. 156-161.

²⁰ *Ibidem*, s. 173-174.

²¹ Zob. *Международные отношения...*, s. 340.

²² Zob. M. Lang, *op. cit.*, s. 173.

²³ Kolejne rundy negocjacji odbywały się w: Moskwie (pierwsza i czwarta), Teheranie (druga, szósta i ósma), Islamabadzie (trzecia), Ałmaty (czwarta), Aszchabadzie (piąta). Zatem żadne istotne spotkanie nie odbyło się w Uzbekistanie, który skądinąd był niezwykle zainteresowany rozwojem sytuacji w sąsiedniej republice. Zob. *ibidem*, s. 169-176.

sierpnia odmawiał uznania zawartego porozumienia²⁴. Z ust uzbeckich polityków padały oskarżenia o to, iż zaproszenie IPOT do rządu oznacza faktyczne usankcjonowanie obecności w Tadżykistanie bojowników z innych, nielegalnych ugrupowań religijnych, w tym radykalnego Islamskiego Ruchu Uzbekistanu. To czyniło stosunki dwustronne niezwykle napiętymi. Okazją do ich zaostrenia były wydarzenia z listopada 1998 roku, gdy oddziały dowodzone przez płk. Chudojberdijewa wkroczyły z terytorium Uzbekistanu do obwodu leninabadzkiego i zajęły stolicę regionu. Co istotne, zostały stamtąd wyparte po kilku dniach przez połączone siły rządowe oraz IPOT, a władze w Duszanbe oskarżyły Taszkent o inspirację owych ataków i chęć oderwania tego regionu od Tadżykistanu²⁵. Do kolejnego spięcia w stosunkach dwustronnych doszło latem 1999 roku, gdy bojownicy Islamskiego Ruchu Uzbekistanu, posiadający bazy w północnym Afganistanie²⁶, wdarli się z terytorium Tadżykistanu do Kirgistanu, w pobliżu miasta Batken (Баткен). Ich celem było przedostanie się do uzbeckiej części Kotliny Fergańskiej i wywołanie tam powstania przeciw władzy Islama Karimowa. Nieliczna oraz słabo wyszkolona armia kirgistańska nie była w stanie spacyfikować sytuacji, tymczasem Uzbekistan zdecydował się przeprowadzić naloty na pozycje bojowników tak w pobliżu Batkenu, jak i na terytorium Tadżykistanu. „Kryzys batkeński” skutkował ponownymi oskarżeniami o bezpośrednią ingerencję Taszkentu na terytorium sąsiadujących z nim państw²⁷. Z drugiej strony Uzbekistan wysuwał zarzuty wobec władz w Duszanbe o tolerowanie obecności islamskich ekstremistów na tadżyckim terytorium. Potwierdziły się one latem 2000 roku, gdy ponownie doszło do walk armii Uzbekistanu z oddziałami IRU, które wtargnęły do obwodu surchandaryjskiego z terytorium Tadżykistanu²⁸. Względna normalizacja stosunków dwustronnych nastąpiła dopiero w czerwcu 2000 roku, wraz z pierwszą oficjalną wizytą Islama Karimowa w Duszanbe i podpisaniem Układu o wiecznej przyjaźni²⁹. Przyczyną wspomnianego ocieplenia, chwilowego zresztą, był niekorzystny dla obu krajów rozwój sytuacji w sąsiadującym z nimi Afganistanie.

3.1.1.2. Skutki niestabilności Afganistanu

Dla transformacji postsowieckich republik Azji Centralnej – w tym zwłaszcza Tadżykistanu i Uzbekistanu – niestabilność polityczna graniczącego z nimi Afganistanu miała znaczenie kolosalne. Wcześniejsze zaangażowanie Związku Sowieckiego w tym kraju – zwłaszcza dziesięcioletnia (w latach 1979-1989)

²⁴ M. Lang, *op. cit.*, s. 168-177.

²⁵ Zob. *Международные отношения...*, s. 299 i 340.

²⁶ A zdaniem władz uzbeckich również w Tadżykistanie. Zob. *ibidem*, s. 298.

²⁷ *Republiki azjatyckie*, „Tydzień na Wschodzie” 1999, nr 31 (149), s. 9-10. Por. *Republiki azjatyckie*, „Media” 1999, nr 88, s. 9.

²⁸ Zob. *Международные отношения...*, s. 301.

²⁹ *Islam Karimow w Tadżykistanie*, „Tydzień na Wschodzie” 2000, nr 24 (188), s. 23.

operacja „ograniczonego kontyngentu” armii sowieckiej, wspierającej prokomunistyczny rząd przeciwko partyzantce islamskiej – w poważnym stopniu zaciążyło na postawie młodych państw wobec problemu afgańskiego. Już u schyłku lat 80. władze w Moskwie umożliwiły organom republikańskim w Taszkencie i Duszanbe zawieranie bezpośrednich umów o współpracy regionalnej z prowincjami afgańskimi³⁰. Było to zrozumiałe ze względu na liczebność diaspor: uzbeckiej i tadżyckiej, w północnym Afganistanie³¹, a służyło zapewne stabilizacji politycznej w tym kraju, szczególnie w przygranicznych regionach, po wycofaniu z niego w 1989 roku wojsk sowieckich. Rozpad Związku Sowieckiego zmienił jednak układ sił w Afganistanie. Prokomunistyczny rząd Mohammada Nadżibullaha nie był w stanie utrzymać kontroli nad krajem bez pomocy wojskowej ZSRR, zwłaszcza wobec nasilającego się nacisku ugrupowań islamskich oraz lokalnych przywódców partyzanckich. Już 28 kwietnia 1992 roku stolica kraju, Kabul, została zajęta przez wojska „Sojuszu Północnego”, na czele których stał przedstawiciel mniejszości tadżyckiej, Ahmed Szach Masud. Inny polityk pochodzenia tadżyckiego, Burhanuddin Rabbani, zaczął pełnić obowiązki prezydenta kraju³².

Ewolucja sytuacji w Kabulu – równoległa do wydarzeń w Duszanbe, gdzie opozycja zmusiła Rahmona Nabijewa do powołania koalicyjnego rządu – była ze wszech miar niekorzystna dla reżimu w Taszkencie. Nowe władze afgańskie, w poważnym stopniu zdominowane przez diasporę tadżycką, chociaż dalekie od fundamentalizmu islamskiego³³, wspierały jednak działania IPOT³⁴, później zaś udzielały jej schronienia na swym terytorium. Tymczasem Islam Karimow liczył na uzyskanie wpływów w Afganistanie za pośrednictwem tamtejszej mniejszości uzbeckiej. Jej przedstawiciel, generał Abdul Raszid Dostum, wcześniej jeden z dowódców wojsk podległych rządowi komunistycznemu, był założycielem Islamskiego Narodowego Ruchu Afganistanu, zmierzającego do federalizacji państwa oraz – wbrew nazwie – do zachowania jego świeckości³⁵. Dzięki

³⁰ Zob. *Международные отношения...*, s. 222-223.

³¹ Liczba Uzbeków w Afganistanie sięga 2,5 mln osób. 8 mln osób i stanowią 27% mieszkańców tego kraju. Zob. *The World Factbook. Afghanistan. People and society*, [on-line:] <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/af.html#People>, dostęp: 11 XII 2012.

³² Zob. *Международные отношения...*, s. 242.

³³ Wiceminister spraw zagranicznych w rządzie B. Rabbaniego, Hamid Karzaj, odrzucał wówczas oskarżenia uzbeckie o szerzenie prozelityzmu w regionie, tłumacząc, iż Afganistan nie ingeruje w wewnętrzne sprawy sąsiadów. Zob. B. Teles Fazendeiro, *Uzbekistan's Afghan Interests and Its Foreign Policy After 2014. A Turning Point for Opening Central Asia*, „Central Asia Series” 2003, nr 12, s. 6.

³⁴ A. Głogowski, *Afganistan a sytuacja w Azji Środkowej przed i po upadku ZSRR*, [w:] *Rozpad ZSRR i jego konsekwencje dla Europy i świata*, część 4: *Reinterpretacja po dwudziestu latach*, red. A. Jach, M. Kuryłowicz, Kraków 2012, s. 446.

³⁵ *Генерал Абдул Рашид Достум*, [on-line:] <http://www.ctaj.elcat.kg/tolsty/c/c018.html>, dostęp: 11 XII 2012.

doświadczeniu zdobytemu w armii afgańskiej oraz przejściu przez oddziały pod jego dowództwem części sowieckiego sprzętu wojskowego zdołał on podporządkować sobie częściowo północne prowincje kraju (graniczące z Uzbekistanem), włącznie z miastem Mazar-i-Szarif. Występował też przeciwko rządowi w Kabulu, zabiegając o usunięcie ze stanowisk B. Rabbaniego oraz ministra obrony Ahmeda Szacha Masuda. W tym celu zawarł nawet sojusz z niechętnym Tadżykom przywódcą pusztuńskim³⁶ Gulbuddinem Hekmatjarem³⁷, z którym w styczniu 1994 roku podjął nieudaną próbę opanowania Kabulu³⁸. Wyrazem poparcia dla jego działań ze strony Taszkontu było osobiste spotkanie generała z Islamem Karimowem na początku 1995 roku³⁹ oraz wsparcie materialne – dostawy energii elektrycznej, żywności i uzbrojenia – ze strony Uzbekistanu dla podległych Dostumowi terytoriów⁴⁰.

Postawa reżimu Islama Karimowa wobec południowego sąsiada i toczącego się tam konfliktu uległa zmianie dopiero w 1996 roku. Przyczyną były sukcesy talibów, ugrupowania wywodzącego się z pusztuńskiej większości, a zmierzającego do całkowitej islamizacji życia w Afganistanie. Zdołali oni w ciągu roku opanować południową część kraju, a 27 września wkroczyć do Kabulu, gdzie proklamowali Islamski Emirát Afganistanu. Republiki Azji Centralnej – w tym Uzbekistan i Tadżykistan – nie uznały władzy talibów⁴¹. Skutkiem tego było wymuszone odtworzenie „Sojuszu Północnego” i połączenie sił uzbeckich i tadżyckich w walce z fundamentalizmem islamskim. Mimo to talibom udało się w 1998 roku zająć najważniejsze miasto północnego Afganistanu, Mazar-i-Szarif, i zmusić do emigracji przywódcę oddziałów uzbeckich – Abdula Raszida Dostuma⁴². Co więcej, nowy reżim w Kabulu zaczął współpracować z Islamskim Ruchem Uzbekistanu, wspierając jego próbę przeniknięcia do Kotliny Fergańskiej, podjętą w sierpniu 1999 roku (opisany już „kryzys batkeński”)⁴³. Tym samym doszło do odwrócenia

³⁶ Pusztuni to najliczniejsza grupa etniczna Afganistanu, stanowią 43% jego ludności, zamieszkując głównie południową część kraju. Zob. *The World Factbook. Afghanistan...*

³⁷ Ten ostatni co prawda w czerwcu 1993 roku został mianowany przez prezydenta B. Rabbaniego premierem Afganistanu, jednak nie zakończyło to sporów pomiędzy poszczególnymi grupami mudżachedinów. Zob. *Международные отношения...*, s. 243.

³⁸ G. Leupp, *Meet Mr. Blowback. Gulbuddin Hekmatyar*, „Counterpunch” 2003, 13-16 II, [on-line:] <http://www.counterpunch.org/2003/02/14/meet-mr-blowback-gulbuddin-hekmatyar>, dostęp: 11 XII 2012.

³⁹ И. Ротарь, *Дустумистан*, „Русские новости” 2009, 20 VIII, [on-line:] <http://www.russianews.ru/newspaper/26227/26289>, dostęp: 11 XII 2012.

⁴⁰ Zob. *Международные отношения...*, s. 245.

⁴¹ Jedynie Turkmenistan zdecydował się uznać nowy rząd w Kabulu i wyraził zgodę na utworzenie jego przedstawicielstwa w Aszchabadzie. *Ibidem*, s. 284.

⁴² W sierpniu 1998 roku generał emigrował do Uzbekistanu. Zob. *Генерал Абдул Рашид Достум*.

⁴³ W obozach przygotowawczych na terytorium Afganistanu przebywało około 1,5 tys. bojowników IRU. Zob. *Международные отношения...*, s. 291.

sytuacji sprzed kilku lat, gdy to Uzbekistan w miarę skutecznie oddziaływał na przemiany polityczne w Afganistanie.

3.1.1.3. Stosunki z Kazachstanem i Kirgistanem

Relacje Uzbekistanu z Kazachstanem oraz Kirgistanem, chociaż również niepozabawione problemów, pozostawały w pierwszym dziesięcioleciu po rozpadzie ZSRS w cieniu dalece trudniejszych stosunków Taszkontu z Duszanbe oraz Kablem. Współpracę Islama Karimowa z przywódcą Kazachstanu – Nursułtanem Nazarbajewem, utrudniały niewątpliwie ambicje obu polityków do uczynienia ze swoich krajów ośrodków integracji Azji Centralnej. Kazachstan wydawał się zajmować w tej rywalizacji lepszą pozycję wyjściową, ze względu na brak bezpośredniego uwikłania w konflikty religijne, co z kolei wynikało z jego położenia geograficznego. Republika ta – największa w regionie⁴⁴ – odsunięta jest bowiem na północ od, stanowiącej symboliczny środek regionu, Kotliny Fergańskiej. Środkowisko geograficzne z jednej strony było mocną stroną Kazachstanu, z drugiej zaś niosło wiele problemów. Niezwykle długa granica z Rosją⁴⁵ oraz skomplikowany skład etniczny republiki – w przeddzień rozpadu ZSRS liczba Kazachów oraz Rosjan wynosiła tam po około 40% mieszkańców⁴⁶ – osłabiały jej pozycję międzynarodową, zarazem przesuwając środek ciężkości kazachstańskiej polityki zagranicznej w kierunku Rosji⁴⁷. Najpoważniejszą inicjatywą międzynarodową tego kraju był ogłoszony w marcu 1994 roku pomysł utworzenia (na bazie Wspólnoty Niepodległych Państw) Związku Eurazjatyckiego. Uzbekistan, który zaledwie kilka miesięcy wcześniej zainicjował, *nota bene* wespół z Kazachstanem, działalność organizacji *stricte* regionalnej – Centralnoazjatyckiej Wspólnoty Gospodarczej⁴⁸ – do tej propozycji odniósł się chłodno. Islam Karimow wprost oświadczył, iż jest ona sloganem, „którego celem jest wzmocnienie osobistego autorytetu Nursułtana Nazarbajewa”⁴⁹. Podobnie zareagowała Moskwa, ignorując propozycje kazachstańskie i inicjując równolegle ścisłą współpracę z Mińskiem,

⁴⁴ Kazachstan zajmuje powierzchnię 2,7 mln km². Zob. A. Zamarajewa, *Kazachstan – Uzbekistan. Rywalizacja o przywództwo w Azji Centralnej*, Pułtusk 2007, s. 41.

⁴⁵ Odcinek granicy kazachstańsko-rosyjskiej wynosi 6846 km i jest dłuższy niż łączna granica Uzbekistanu z wszystkimi jego sąsiadami (6221 km). Zob. *ibidem*.

⁴⁶ Zob. A. Wierzbicki, *Etnopolityka w Azji Centralnej. Między wspólnotą etniczną a obywatelską*, Warszawa 2008, s. 152.

⁴⁷ Nursułtan Nazarbajew niejednokrotnie określał Rosję mianem „partnera numer jeden” czy też „historycznego przyjaciela danego od Boga”. Zob. A. Zamarajewa, *Kazachstan – Uzbekistan. Rywalizacja o przywództwo w Azji Centralnej*, Pułtusk 2007, s. 73.

⁴⁸ Centralnoazjatycka Wspólnota Gospodarcza miała, zgodnie z zamierzeniami jej pomysłodawców, jednoczyć na bazie ekonomicznej wyłącznie kraje regionu – Rosji nie zaproszono do udziału w tej inicjatywie. Zob. *Nowy alians godzi w interesy Rosji*, „Za Uralem” 1992/1993, nr 6, s. 34.

⁴⁹ *Uzbekistan*, „Za Uralem” 1994, nr 4-5 (21-22), s. 42-43.

w ramach Związku Białorusi i Rosji⁵⁰. Kazachstan zmuszony był czasowo zrezygnować z ambicji regionalnych i przystąpić do projektów forsowanych przez partnerów rosyjskich. Zarazem skoncentrował się na rozwoju gospodarczym, co umożliwiały mu zdecydowanie większe niż w Uzbekistanie zasoby ropy naftowej⁵¹. Głównymi problemami w stosunkach kazachstańsko-uzbekistańskich były w tym czasie kwestie ekonomiczne oraz spory graniczne – tak jedne, jak i drugie stanowiły dziedzictwo wspólnej przeszłości. Uzbekistan kilkakrotnie – m.in. w latach 1996 i 1998, odcinał dostawy gazu do południowych prowincji Kazachstanu, żądając spłaty zaległego zadłużenia⁵². Ponadto Taszcent w 2000 roku jednostronnie dokonał demarkacji swej północnej granicy, co wywołało protest dyplomatyczny Astany⁵³.

Stosunki Uzbekistanu z Kirgistanem przez dłuższy czas pozostawały poprawne. Po dramatycznych wydarzeniach z czerwca 1990 roku, gdy w kirgiskiej części Kotliny Fergańskiej doszło do zamieszek na tle etnicznym, skierowanych przeciw mieszkającym tam Uzbekom⁵⁴, oba kraje prowadziły ostrożną politykę względem siebie. Kirgistan zezwolił między innymi na ochronę własnej przestrzeni powietrznej przez lotnictwo uzbeckie⁵⁵, pozytywnie odpowiadał też na regionalne inicjatywy Uzbekistanu: w 1993 roku przystąpił do Środkowoazjatyckiego Stowarzyszenia Regionalnego, z początkiem 1997 roku podpisał zaś forsowany przez Taszcent trójstronny Układ o wiecznej przyjaźni⁵⁶. Jednakże „kryzys batkeński” z 1999 roku wymusił rewizję wzajemnych stosunków. Islam Karimow wsparł co prawda przywództwo kirgiskie – i z pomocą wojska uzbeckiego do końca roku udało się wyprzeć bojowników IRU z południowego Kirgistanu. Jednak równolegle prezydent Uzbekistanu zaczął coraz silniej nalegać na rozwiązanie spornych kwestii terytorialnych – w tym budowę eksterytorialnych połączeń z uzbeckimi eksklawami otoczonymi przez terytorium sąsiada. Ponadto władze w Taszkencie zdecydowały o zaminowaniu granicy z Kirgistanem, co wywołało gwałtowny spór międzypaństwowy, zwłaszcza wobec faktu, iż pola minowe znalazły się także po kirgiskiej stronie granicy⁵⁷.

⁵⁰ W styczniu 1995 roku oba kraje podpisały umowę o unii celnej, zaś w kwietniu 1996 roku Układ o utworzeniu Stowarzyszenia Rosji i Białorusi. Zob. R. Czachor, *Zarys białorusko-rosyjskich stosunków politycznych na przestrzeni lat 1995-2007*, [w:] *Polityka zagraniczna i bezpieczeństwa krajów Wspólnoty Niepodległych Państw*, red. W. Baluk, Wrocław 2008, s. 71-72.

⁵¹ Oceniane są one na 4 mld ton. Zob. A. Zamaraiewa, *op. cit.*, s. 45.

⁵² Zob. *Uzbekistan, „Za Uralem”* 1996, nr 12 (53), s. 25-26; *Republiki azjatyckie*, „Wiadomości OSW” 1998, nr 85 (1648), s. 2.

⁵³ Zob. A. Zamaraiewa, *op. cit.*, s. 89.

⁵⁴ Zob. *Международные отношения...*, s. 214.

⁵⁵ M. Sajnog, *Polityka zagraniczna i bezpieczeństwa Uzbekistanu*, [w:] *Polityka zagraniczna i bezpieczeństwa...*, s. 264.

⁵⁶ Układ ten podpisał także prezydent Kazachstanu. Zob. *Международные отношения...*, s. 299.

⁵⁷ Zob. M. Sajnog, *op. cit.*, s. 265.

3.1.1.4. Współpraca z krajami islamskimi

Pojawienie się w 1991 roku na mapie Eurazji pięciu muzułmańskich republik Azji Centralnej, zlekceważone przez wielkie mocarstwa, nie umknęło natomiast uwagi świata islamskiego. W tym kontekście warto zwrócić szczególną uwagę na zainteresowanie sytuacją w regionie, jakie wykazywały trzy państwa: Turcja, Iran oraz Pakistan. Władze w Ankarze dostrzegały korzyści płynące z faktu, iż cztery spośród pięciu nowych republik uznawały swoje tureckie korzenie – kulturowe oraz językowe. Iran przejawiał zainteresowanie rozwojem sytuacji w perskojęzycznym Tadżykistanie, natomiast Pakistan dostrzegał możliwości wielostronnej współpracy ekonomicznej, chociaż na bazie wspólnoty religijnej. Z perspektywy Uzbekistanu zainteresowanie wspomnianych krajów regionem Azji Centralnej wydawało się korzystne. Dywersyfikacja uzbeckich powiązań międzynarodowych zwiększała bowiem możliwości prowadzenia przezeń niezależnej od Rosji polityki zagranicznej.

Najintensywniej rozwijały się relacje uzbecko-tureckie. Źródłem bliskości były w tym przypadku nie tylko więzi kulturowo-językowe, ale również preferowany przez oba kraje świecki model państwa. Współpraca z Turcją postrzegana była też w regionie jako wariant pośredni relacji ze Stanami Zjednoczonymi – bliskim sojusznikiem Ankary w NATO⁵⁸. Już na początku 1992 roku władze w Taszkencie zwróciły się do rządu tureckiego z prośbą o reprezentowanie ich interesów w krajach, z którymi Uzbekistan nie nawiązał jeszcze stosunków dyplomatycznych⁵⁹. W październiku tego roku Islam Karimow podpisał Deklarację ankarską – symboliczny dokument, w którym państwa turekojęzyczne zobowiązywały się do rozwiązywania wzajemnych konfliktów na drodze pokojowej oraz poszanowania wzajemnej integralności terytorialnej i nienaruszalności granic. Wspomniana deklaracja zawierała także sformułowania dotyczące budowy systemu przesyłu ropy naftowej oraz gazu ziemnego z Azji Centralnej do Europy, przez terytorium Turcji, zaś z ominięciem Rosji⁶⁰. Dowodem zacieśniania stosunków było wstąpienie Uzbekistanu (wraz z pozostałymi republikami regionu poza Tadżykistanem) do promowanej przez Turcję, Iran i Pakistan Organizacji Współpracy Gospodarczej (ECO)⁶¹. Właśnie w kwestiach ekonomicznych współpraca uzbeckańsko-turecka przedstawiała się najdynamiczniej. Taszkent korzystał z tureckich kredytów, zwłaszcza na zakup zboża, cukru oraz lekarstw, a w 1995 roku Turcja stała się już najpoważniejszym inwestorem zagranicznym

⁵⁸ Dla administracji prezydenta George'a W. Busha wpływ Turcji na republiki Azji Centralnej miał być z kolei gwarancją powstrzymania tam wpływów irańskich, utożsamianych z antyzachodnią wersją islamu. Zob. *Международные отношения...*, s. 261.

⁵⁹ *Ibidem*, s. 262.

⁶⁰ Zob. *Azja Środkowa*, „Za Uralem” 1992, nr 4, s. 12.

⁶¹ Zob. *Azja Środkowa*, „Za Uralem” 1992, nr 5, s. 18.

w Uzbekistanie⁶². Okres intensywnej dwustronnej współpracy wieńczył podpisany w maju 1996 roku Układ o przyjaźni i współpracy⁶³. Na tym jednak ścisła kooperacja kończyła się. Uzbekistan dostrzegał, iż Turcja ma zbyt mały potencjał ekonomiczny, aby zrównoważyć wpływy rosyjskie w regionie – projektowany w Deklaracji ankarskiej rurociąg omijający Rosję pozostawał wciąż w sferze planów. Ponadto Islam Karimow, zaangażowany w konflikty w Tadżykistanie oraz Afganistanie, nie dostrzegał wystarczającego wsparcia swojej polityki ze strony władz w Ankarze. W Turcji znajdowali też schronienie uzbekcy opozycjoniści, np. Muhammad Solich⁶⁴. Stosunki uzbekistańsko-tureckie uległy pogorszeniu szczególnie w 1999 roku, gdy władze w Taszkencie zdecydowały o zamknięciu szkół tureckich w republice oraz skłoniły Uzbeków studiujących na tureckich uczelniach do powrotu do kraju. W odpowiedzi, władze w Ankarze odwołały swojego ambasadora w Taszkencie⁶⁵.

Nieco inaczej przedstawiały się relacje Uzbekistanu z Iranem i Pakistanem. Islam Karimow obawiał się wzmożonej aktywności irańskich władz w regionie i kilkakrotnie oskarżał Teheran o podburzanie do starć na tle religijnym w Tadżykistanie oraz Afganistanie⁶⁶. Stosunki uzbekistańsko-irańskie zdominowane były przez owe konflikty, stąd Taszkent z zadowoleniem przyjął zapewnienia Teheranu o jego neutralności wobec wydarzeń w Duszanbe i Kabulu⁶⁷. Zbliżenie z Teheranem było jednak niemożliwe, chociażby ze względu na równoległe – zażyłe – relacje Uzbekistanu z Izraelem. Szybkie nawiązanie stosunków dyplomatycznych z Tel Awiwem miało stanowić czytelny sygnał, iż Taszkent daleki jest od fundamentalizmu islamskiego⁶⁸. Islam Karimow zainteresowany był natomiast współpracą z Iranem w ramach Organizacji Współpracy Gospodarczej oraz eksportem własnych surowców energetycznych na południe, w kierunku Zatoki Perskiej⁶⁹. Rozmiary wzajemnej wymiany handlowej były jednak niewielkie.

Relacje z Pakistanem początkowo koncentrowały się również na wymiarze ekonomicznym: oba państwa zainteresowane były rozbudową szlaków komunikacyjnych, zwłaszcza drogi z Termezu, przez terytorium afgańskie, do pakistańskiego portu w Karaczi – odpowiednia umowa w tej sprawie podpisana została już w lipcu 1992 roku⁷⁰. Jednakże wojna domowa w Afganistanie utrudniła te plany, zarazem skierowała relacje uzbekistańsko-pakistańskie na zagadnienia

⁶² Zob. *Международные отношения...*, s. 262. Por. *Azja Środkowa*, „Za Uralem” 1992, nr 2, s. 14.

⁶³ *Uzbekistan*, „Za Uralem” 1996, nr 5 (46), s. 27.

⁶⁴ A. Eberhardt, *op. cit.*, s. 137. Por. *Uzbekistan*, „Za Uralem” 1995, nr 7 (36), s. 29.

⁶⁵ *Uzbekistan*, „Za Uralem” 1996, nr 5 (46), s. 29.

⁶⁶ Zob. *Azja Środkowa*, „Za Uralem” 1992, nr 3, s. 8.

⁶⁷ Zob. *Uzbekistan*, „Za Uralem” 1994, nr 8 (25), s. 23.

⁶⁸ Zob. *Azja Środkowa*, „Wiadomości OSW” 1992, nr 41 (117), s. 5.

⁶⁹ Rozmowy na ten temat zdominowały spotkanie prezydenta Uzbekistanu ze jego irańskim odpowiednikiem w październiku 1993 roku. *Uzbekistan*, „Za Uralem” 1993, nr 16, s. 23.

⁷⁰ Zob. *Международные отношения...*, s. 264.

bezpieczeństwa regionalnego. Pomimo tego, iż do 1995 roku obie strony odbyły łącznie sto pięćdziesiąt spotkań⁷¹, nie zdołały uzgodnić wspólnego stanowiska w kwestii rozwiązania problemu afgańskiego. W 1996 roku Pakistan jednostronnie poparł w owym konflikcie talibów przeciw „Sojuszowi Północnemu”⁷² i tym samym doprowadził do ochłodzenia w stosunkach z Uzbekistanem.

Podsumowując, zaangażowanie Uzbekistanu w konflikty w sąsiadujących z nim republikach nie przyniosło w pierwszym dziesięcioleciu niepodległości spodziewanego efektu – uzyskania pozycji dominującej w regionie. Obrana przez władze w Taszkencie taktyka wspierania uzbeckich mniejszości w obu krajach okazała się nieskuteczna. Tak w Duszanbe, jak i w Kabulu do władzy doszli przedstawiciele najliczniejszych wspólnot etnicznych, postrzegający miejscowych Uzbeków jako diasporę nielojalną, skłoną do separatyzmu. Co więcej, obawa przed podporządkowaniem silniejszemu sąsiadowi skłoniła władze Tadżykistanu do rozmów z opozycją islamską i skorzystania z pośrednictwa Rosji – a nie Uzbekistanu – w rozwiązaniu swego konfliktu. Z kolei w Afganistanie przewagę uzyskali islamscy radykałowie, korzystający ze wsparcia Pakistanu, którego wpływy okazały się tam silniejsze niż uzbeckie.

Uzbekistan nie zdołał również, pomimo aktywności w tym względzie, zaznaczyć swojej przewagi nad innymi państwami regionu: Kazachstanem i Kirgistanem. Zwłaszcza wobec północnego partnera prowadził on politykę konfrontacyjną, licząc na uzyskanie pozycji regionalnego lidera. Stosunki z krajami islamskimi także nie przełożyły się na wzmocnienie pozycji Taszkontu w Azji Centralnej. Bliska współpraca z Turcją okazała się czasowa, zaś wobec pozostałych krajów Uzbekistan, preferujący świecki model państwa, zachowywał daleko posunięty dystans. Postawa Uzbekistanu wobec sąsiadów w konsekwencji czyniła zeń kraj ambitny, jednak nieposiadający sojuszników w regionie, co było czynnikiem obniżającym jego możliwości względem tradycyjnego przywódcy na obszarze postsowieckim – Rosji.

⁷¹ Zob. *Uzbekistan*, „Za Uralem” 1995, nr 6 (35), s. 27.

⁷² Pakistańska premier Benazir Bhutto w 2001 roku tłumaczyła swoje wcześniejsze poparcie dla talibów przekonaniem, iż tylko oni mogą przywrócić w kraju pokój i porządek. Zob. G. Leupp, *op. cit.*

3.1.2. Wojna z terroryzmem i jej skutki regionalne

3.1.2.1. Uzbekistan w koalicji antyterrorystycznej

Zamachy terrorystyczne z 11 września 2001 roku, do których doszło z inicjatywy ukrywającego się w Afganistanie saudyjskiego przywódcy organizacji Al-Kaida, Usamy ibn Ladina (Osamy bin Ladena)⁷³, niespodziewanie zmieniły otoczenie międzynarodowe Uzbekistanu. W krótkim czasie Afganistan, za sprawą operacji wojsk NATO przeciwko reżimowi talibów, stał się głównym obiektem zainteresowania największych mocarstw. Umiedzynarodowienie konfliktu w Afganistanie przyczyniło się także do wydobycia z izolacji całego regionu Azji Centralnej. Dla Uzbekistanu wydarzenie to oznaczało możliwość wzmocnienia swej pozycji międzynarodowej dzięki współpracy z Waszyngtonem oraz szansę ponownego przejęcia inicjatywy w stosunkach z południowym sąsiadem.

Uzbekistańskie Ministerstwo Spraw Zagranicznych już 17 września zadeklarowało wolę przynależności tego kraju do koalicji antyterrorystycznej, wkrótce zaś Islam Karimow poinformował o gotowości do udostępnienia przestrzeni powietrznej republiki dla amerykańskiego lotnictwa wojskowego⁷⁴. Podpisana 5 października umowa bilateralna przewidywała udostępnienie wojskom USA walczącym z talibami bazy lotniczej w pobliżu miasta Karszi (*Qarshi-Xonobod*) na południu Uzbekistanu. Amerykanie z kolei zobowiązywali się do dbania o bezpieczeństwo terytorium Uzbekistanu od strony Afganistanu oraz reagowania w trybie pilnym na zagrożenia stabilności i integralności terytorialnej republiki⁷⁵. W styczniu 2002 roku Taszcent udostępnił drugi obiekt wojskowy – lotnisko w Termezie, tuż przy granicy afgańskiej – oddziałom armii niemieckiej wspierającym operację wojskową przeciw talibom⁷⁶.

Współpraca z USA oraz NATO przyniosła Uzbekistanowi szereg wymiernych korzyści. Na arenie międzynarodowej uzyskał on status sojusznika Stanów Zjednoczonych – w marcu 2002 roku Islam Karimow oraz George W. Bush podpisali w Waszyngtonie deklarację o partnerstwie strategicznym i współpracy⁷⁷, a rok później prezydent Uzbekistanu demonstracyjnie (jako jedyny przywódca pań-

⁷³ Funkcjonuje kilka wersji zapisu jego nazwiska, najbardziej rozpowszechnioną w mediach jest Osama bin Laden.

⁷⁴ *Jaka koalicja*, „Tydzień na Wschodzie” 2001, nr 34 (241), s. 12.

⁷⁵ *Sojusz uzbecko-amerykański*, „Tydzień na Wschodzie” 2001, nr 36 (243), s. 15-16.

⁷⁶ Z bazy tej korzystały także wojska belgijskie, brytyjskie, francuskie, hiszpańskie oraz holenderskie. Zob. *Политико-дипломатические маневры вокруг американо-натовских баз в Центральной Азии*, „Аналитический центр «Разумные решения»” 2005, 30 IX, [on-line:] <http://www.analitika.org/index.php/international-affairs/2-uncategorised/10200-20050930043228799>, dostęp: 12 XII 2012.

⁷⁷ Zob. *Prezydent Uzbekistanu w USA*, „Tydzień na Wschodzie” 2002, nr 11 (262), s. 21. W jej ramach USA zobowiązywały się zwracać szczególną uwagę na każde zagrożenie zewnętrzne

stwowy w regionie) poparł amerykańsko-brytyjską operację wojskową w Iraku⁷⁸. Ponadto w Kabulu zlikwidowany został zagrażający reżimowi w Taszkencie rząd talibów: w grudniu 2001 roku wojska „Sojuszu Północnego” wspierane przez lotnictwo amerykańskie wkroczyły do afgańskiej stolicy⁷⁹. Tym samym zlikwidowane zostało inne zagrożenie dla stabilności władzy Islama Karimowa: oddziały Islamskiego Ruchu Uzbekistanu, walczące po stronie talibów w północnym Afganistanie, zostały rozbite, zaś jeden z przywódców tej organizacji – Dżuma Namangani – zginął późną jesienią 2001 roku podczas walk o miasto Kunduz⁸⁰.

Taszkent starał się zdyskontować korzystny dla siebie rozwój sytuacji w Afganistanie wzmocnieniem wpływów w północnych prowincjach tego kraju. Już jesienią 2001 roku powrócił tam z emigracji gen. A. Raszid Dostum, który wkrótce został mianowany wiceministrem obrony w rządzie tymczasowym kierowanym przez Hamida Karzaja. Zaczął on rozszerzać swoje wpływy w przylegającej do Uzbekistanu afgańskiej prowincji Balch, gdzie, wobec słabości rządu w Kabulu, rywalizował z przywódcą miejscowych Tadżyków, Attą Mohammedem, następcą Ahmeda Szacha Masuda⁸¹. Obaj politycy zawarli jednak w 2004 roku porozumienie o wspólnej kontroli nad północnym Afganistanem⁸². Było to rozwiązanie korzystne dla Taszkontu, który w nowej sytuacji nie chciał opierać swej polityki „afgańskiej” jedynie na siłach etnicznych Uzbeków. Co prawda, wspierał militarnie gen. Dostuma, jednak równolegle utrzymywał dobre relacje z przywódcą Tadżyków. Ich symbolem stały się uroczyste obchody święta niepodległości Uzbekistanu, zorganizowane w 2004 roku w zarządzanej przez Attę Mohammeda prowincji Balch⁸³.

Intensywna współpraca uzbekistańsko-amerykańska, uwidaczniająca się zwłaszcza w Afganistanie, została zahamowana w latach 2005-2007, w efekcie brutalnego stłumienia przez wojsko uzbeckie protestów w Andiżanie. W lipcu 2005 roku, w odpowiedzi na krytykę ze strony władz USA, Uzbekistan zażądał wycofania wojsk amerykańskich z bazy lotniczej pod Karszi⁸⁴. Z kolei w styczniu 2006 roku Taszkent zamknął swoją przestrzeń powietrzną dla wojsk NATO, za wyjątkiem

dla bezpieczeństwa oraz integralności terytorialnej Uzbekistanu. Zob. *Международные отношения...*, s. 325.

⁷⁸ *Ibidem*, s. 327.

⁷⁹ *Ibidem*, s. 319.

⁸⁰ Zob. *Ислам после коммунизма. Религия и политика в Центральной Азии*, Москва 2010, s. 224. Por. *Dżuma Namangani nie żyje*, „Tydzień na Wschodzie” 2001, nr 42 (249), s. 13.

⁸¹ Tadżycki dowódca polowy zginął 9 września 2001 roku w wyniku samobójczego zamachu terrorysty związanego z talibami. Zob. *Международные отношения...*, s. 532.

⁸² Zob. B. Teles Fazendeiro, *Uzbekistan's Afghan interests and its foreign policy after 2014. A turning point for opening Central Asia*, „Central Asia Series” 2003, nr 12, s. 11.

⁸³ *Ibidem*.

⁸⁴ Nastąpiło to w listopadzie. Zob. *USA nie zapłaci Uzbekom za bazę*, „Tydzień na Wschodzie” 2005, nr 34 (412), s. 15.

Niemiec⁸⁵. Ochłodzenie stosunków z Zachodem, niekorzystne z punktu widzenia Uzbekistanu, było jednak tymczasowe. W kwietniu 2008 roku, podczas szczytu NATO w Bukareszcie Islam Karimow zaproponował krajom sojuszu wykorzystywanie Uzbekistanu jako korytarza transportowego dla przewozu żołnierzy oraz sprzętu wojskowego do Afganistanu⁸⁶. Został on faktycznie uruchomiony w 2009 roku, zaś w październiku 2011 roku z wizytą do Taszkontu przybyła amerykańska sekretarz stanu Hillary Clinton, podejmując w rozmowie z prezydentem Islamem Karimowem temat wykorzystania owego korytarza w 2014 roku, w momencie wycofywania wojsk USA z Afganistanu⁸⁷. Przełamanie impasu w stosunkach z Waszyngtonem było dla Taszkontu istotne, pomogło mu także wzmocnić swoją pozycję – zwłaszcza ekonomiczną – względem południowego sąsiada. W ciągu dziesięciu lat od momentu obalenia Talibów Afganistan nawiązał intensywną współpracę gospodarczą z Uzbekistanem: w 2009 roku aż 23% wymiany handlowej Kabulu przypadało na Taszkont⁸⁸. Symboliczne w tym względzie było ukończenie we wrześniu 2010 roku budowy odcinka kolei prowadzącej od uzbecko-afgańskiej granicy do odległego o 75 km miasta Mazar-i-Szarif. Trasa ta nie tylko zwiększyła drożność wspomnianego NATO-wskiego korytarza transportowego, ale również ułatwiła obrót towarowy z północnymi prowincjami Afganistanu⁸⁹.

3.1.2.2. Uzbekistan wobec sąsiadów z obszaru postsowieckiego

Wymiernych korzyści, czerpanych przez Uzbekistan dzięki bliskim relacjom ze Stanami Zjednoczonymi oraz w związku ze zmianą sytuacji w Afganistanie, władze w Taszkencie nie potrafiły zdyskontować w odniesieniu do całego regionu. Drugie dziesięciolecie niepodległości znaczone było przez nierozwiązane konflikty w relacjach uzbeckiego przywództwa z jego odpowiednikami w Tadżykistanie oraz Kirgistanie, a także przez osłabienie pozycji w regionie względem sąsiedniego Kazachstanu. W dwu pierwszych przypadkach bezpośrednim powodem konfrontacji były zazwyczaj kwestie ekonomiczne, mające jednak za tło dążenie rządu w Taszkencie do zdominowania mniejszych partnerów.

⁸⁵ Ów krok był postrzegany jako efekt powstrzymania się władz w Berlinie od ostrej krytyki pod adresem Taszkontu, a także jako pozostawienie sobie przez Islama Karimowa możliwości powrotu do współpracy z Zachodem. Zob. *NATO ma opuścić Uzbekistan*, „Tydzień na Wschodzie” 2005, nr 40 (418), s. 11.

⁸⁶ *Prezydenci Uzbekistanu i Turkmenistanu w Bukareszcie*, „Tydzień na Wschodzie” 2008, nr 13 (47), s. 16.

⁸⁷ J. Lang, *Sekretarz stanu USA w Azji Centralnej*, „Tydzień na Wschodzie” 2011, nr 34 (194), [on-line:] <http://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/tydzien-na-wschodzie/2011-10-26/sekretarz-stanu-usa-w-azji-centralnej>, dostęp: 30 XII 2012.

⁸⁸ Zob. B. Teles Fazendeiro, *op. cit.*, s. 8.

⁸⁹ *Firma uzbecka zakończyła budowę pierwszej linii kolejowej w Afganistanie*, „Tydzień na Wschodzie” 2010, nr 32 (150), s. 10.

Do najczęstszych kwestii spornych należało wspólne wykorzystywanie zasobów wodnych regionu, ściśle powiązane z polityką energetyczną postsowieckiej Azji Centralnej. Kirgistan oraz Tadżykistan, kraje o zdecydowanie górzystym charakterze, położone w górnym biegu Amu-darii i Syr-darii, od dłuższego czasu zabiegały o rozbudowę swego potencjału hydroenergetycznego. Zamierzały w ten sposób zapewnić sobie energię elektryczną – zwłaszcza zimą – i uniezależnić się od jej kupna u sąsiadów. Skutkowało to powtarzającymi się konfliktami wspomnianych republik z władzami w Taszkencie. Uzbekistan zainteresowany był bowiem wykorzystaniem wód zgromadzonych w kirgiskich i tadżyckich sztucznych zbiornikach wodnych do nawadniania własnych pól – jednak w okresie wiosenno-letnim⁹⁰. Wydaje się, że w jeszcze większym stopniu zainteresowany był on utrzymaniem wpływu – poprzez politykę energetyczną – na sytuację w sąsiednich państwach. Rokrocznie rząd Uzbekistanu odłączał zatem dostawy prądu lub surowców energetycznych obu republikom, żądając spłaty narosłego zadłużenia oraz powstrzymania się od nadmiernego wykorzystywania potencjału hydroenergetycznego tych górskich republik w okresie zimowym. Nieudaną próbą rozwiązania owych sporów okazał się regionalny Szczyt Wodny, zorganizowany w Ałmaty w październiku 2008 roku. Skonfliktowane państwa doszły tam do porozumienia, którego szczegóły świadczyły o stopniu skomplikowania wzajemnego uzależnienia energetycznego tych państw⁹¹. Okazało się ono jednak nietrwałe. Już w styczniu 2009 roku Uzbekistan podniósł znacząco ceny dostarczanego Kirgistanowi i Tadżykistanowi gazu ziemnego, co spowodowało wzrost zadłużenia tych krajów wobec Taszkentu i, niemal automatycznie, przerwy w uzbeckich dostawach tego surowca⁹². Ów, regularnie powtarzający się, szantaż energetyczny skutecznie zniechęcił mniejsze republiki do współpracy z partnerem uzbeckim. Zaczęły one intensyfikować działania mające na celu rozbudowę swojego potencjału hydroenergetycznego przy współudziale kapitału rosyjskiego.

⁹⁰ А. Калет, *Водные проблемы Центральной Азии*, [on-line:] http://limej.ru/index.php/home/111-stat/64904-Vodnie_problemi_Tsentral_no_Azii.html, dostęp: 7 II 2015.

⁹¹ „Na mocy zawartego porozumienia Uzbekistan ma w pierwszym kwartale 2009 roku zwiększyć o 150 mln m³ dostawy gazu do Kirgistanu. Kazachstan zobowiązał się do przedpłaty za kirgiską energię elektryczną, którą ma odebrać w drugiej połowie roku, a pieniądze z przedpłaty mają zostać wykorzystane do sfinansowania zakupu kazaskiego węgla i mazutu na potrzeby kirgiskich elektrociepłowni. Turkmenistan zgodził się sprzedać Kirgistanowi i Tadżykistanowi dodatkowe ilości energii elektrycznej, a Uzbekistan wziął na siebie jej tranzyt. Pozwoli to na ograniczenie wykorzystania kirgiskich elektrowni wodnych w najbliższym sezonie grzewczym oraz zgromadzenie zapasów wody niezbędnych dla Uzbekistanu i Kazachstanu w okresie wegetacyjnym”. *Porozumienie wodne w Azji Centralnej*, „Tydzień na Wschodzie” 2008, nr 34 (68), s. 14.

⁹² *Taszkent próbuje narzucić Duszanbe swoje reguły gry*, „Tydzień na Wschodzie” 2009, nr 8 (83), s. 12.

Bliska współpraca wojskowa Uzbekistanu z USA nie przełożyła się na zwiększenie możliwości oddziaływania przez reżim Islama Karimowa na ewolucję polityczną regionu. Dowodziły tego stosunki Taszkontu z Biszkekiem, które uległy wówczas wyraźnemu pogorszeniu. Począwszy od scharakteryzowanego już „kryzysu batkeńskiego”, Uzbekistan zaczął zwracać większą uwagę na ewolucję polityczną sąsiada. Latem 1999 roku siły zbrojne Kirgistanu nie były w stanie samodzielnie wyprzeć z własnego terytorium oddziałów IRU, co dowodziło słabości tamtejszych władz. Uzbekistan obawiał się w tej sytuacji podatności sąsiedniego kraju – zwłaszcza jego południowych prowincji⁹³ – na destabilizację wewnętrzną. Obawy te znalazły potwierdzenie już na początku 2005 roku, gdy protesty społeczne przeciwko sfałszowanym wyborom parlamentarnym (określane jako „rewolucja tulipanów”) w Kirgistanie doprowadziły do dymisji tamtejszego prezydenta – Askara Akajewa. Wydarzenia te przybrały charakter rywalizacji klanowo-regionalnej: obalony prezydent kojarzony był z klanem północnym, reprezentowanym przez elity prorosyjskie⁹⁴, natomiast jego następcą, Kurmanbek Bakijew, był przedstawicielem elit południowych⁹⁵. Z perspektywy reżimu Islama Karimowa nagła zmiana władzy w sąsiedniej republice, podjęta pod wpływem protestów społecznych⁹⁶, oznaczała niebezpieczne naruszenie dotychczasowego politycznego *status quo* w regionie. Pomimo to Uzbekistan nie zdecydował się wesprzeć politycznie kirgiskiego prezydenta i szybko nawiązał kontakty z przedstawicielami nowych władz⁹⁷. W Taszkencie zaczęto natomiast z niepokojem myśleć o możliwości realizacji scenariusza podobnego do „rewolucji

⁹³ Południe Kirgistanu tworzą trzy prowincje (dżalalabadzka, oszka oraz batkeńska), oplatające od północy, wschodu i południa Kotlinę Fergańską. Zob. G.R. Capisani, *op. cit.*, s. 316.

⁹⁴ Askar Akajew po złożeniu dymisji udał się na emigrację właśnie do Rosji, gdzie, zgodnie z oficjalną wersją, wykłada jako profesor Moskiewskiego Uniwersytetu Państwowego. Zob. *Профессор Аскар Акаев*, [on-line:] <http://www.askarakaev.com/biography>, dostęp: 29 XII 2012.

⁹⁵ W polskiej literaturze naukowej najszerzej wydarzenia te opisuje Krzysztof Kozłowski, *Rewolucja tulipanów w Kirgistanie. Geneza, przebieg, następstwa*, Warszawa 2009, *Współczesna Azja Centralna*.

⁹⁶ Niektórzy badacze dostrzegają przyczyny „rewolucji tulipanów” w ożywionej działalności organizacji pozarządowych, finansowanych głównie przez USA. Zob. *Международные отношения...*, s. 333. Z drugiej strony Krzysztof Kozłowski wyraża wątpliwość co do amerykańskiej inspiracji tych wydarzeń. Zob. K. Kozłowski, *Rewolucja tulipanów w kontekście polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej*, [w:] *Polityka Federacji Rosyjskiej wobec państw członkowskich WNP*, red. nauk. E. Cziomer, M. Czajkowski, Kraków 2006, s. 163-164.

⁹⁷ Już 29 marca 2005 roku doszło do rozmowy telefonicznej Islama Karimowa z pełniącym obowiązki prezydenta Kirgistanu Kurmanbekiem Bakijewem. Uzbecki przywódca wyraził w niej nadzieję na nawiązanie współpracy celem rozwiązania najbardziej palących problemów w stosunkach dwustronnych. Zob. *Ислам Каримов и Курманбек Бакиев договорились о сотрудничестве*, [on-line:] <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1112126400>, dostęp: 29 XII 2012.

tulipanów”⁹⁸. Obawa przed „eksportem” kirgiskiej rewolucji na własne terytorium była jedną z przyczyn brutalnego stłumienia przez wojsko uzbeckie wystąpień społecznych w Andizanie, w maju 2005 roku. Część protestujących wówczas Uzbeków znalazła schronienie po kirgiskiej stronie granicy, gdzie utworzono dla nich tymczasowe obozy dla uchodźców. Nowy rząd Kirgistanu, na czele którego stanął Feliks Kułow, pod naciskiem USA oraz Unii Europejskiej odmówił wydania tych osób Uzbekistanowi⁹⁹, co zdecydowanie pogorszyło wzajemne relacje¹⁰⁰.

Stosunki te uległy poprawie dopiero po kolejnym przewrocie w Kirgistanie, dokonanym w 2010 roku. Prezydent tej republiki, który objął urząd w następstwie „rewolucji tulipanów”, Kurmanbek Bakijew, został w kwietniu odsunięty od władzy. Kontrolę nad sytuacją w państwie przejął rząd tymczasowy kierowany przez Rozę Otunbajewą, utożsamiany z klanem północnym. Ponowna destabilizacja kraju wywołała co prawda nerwową reakcję Uzbekistanu: władze w Taszkencie zamknęły granicę z Kirgistanem, wprowadziły również blokadę informacyjną dotyczącą wydarzeń zachodzących w sąsiednim państwie¹⁰¹. Jednak Islam Karimow bardzo szybko zadeklarował uznanie dla nowego rządu, wysłał także gratulacje dla Rozy Otunbajewej, obejmującej urząd tymczasowego prezydenta republiki¹⁰². Zaskakująco umiarkowana była także reakcja Taszkontu na zamieszki na tle etnicznym, do których doszło w czerwcu tego roku w kirgiskiej części Kotliny Fergańskiej: w pogromach mniejszości uzbeckiej zginęło wówczas – według nieoficjalnych danych – niemal dwa tysiące osób, zaś ponad sto tysięcy emigrowało do Uzbekistanu¹⁰³. Islam Karimow wezwał wprawdzie władze w Biszkeku do

⁹⁸ W Taszkencie spoglądano na rozwój wydarzeń w Biszkeku z tym większą obawą, iż przypominały one niedawne zmiany w Gruzji („rewolucja róż”, listopad 2003), gdzie odsunięto od władzy Eduarda Szewardnadze, oraz na Ukrainie („pomarańczowa rewolucja”) – tam w wyniku protestów społecznych anulowano sfałszowane wyniki wyborów prezydenckich, dające zwycięstwo dotychczasowemu premierowi, Wiktorowi Janukowyczowi. Szerzej na temat tych wydarzeń zob. np. *Transformacja systemów politycznych państw obszaru byłego Związku Radzieckiego*, red. R. Herbut, W. Baluk, Wrocław 2010, *Acta Universitatis Wratislaviensis*, nr 3257; J. Konieczna, *Pomarańczowa rewolucja na Ukrainie. Próba zrozumienia przyczyn*, Warszawa 2005, *Prace OSW*, nr 18; A. Chojnowski, J.J. Burski, *Ukraina*, Warszawa 2006, *Historia Państw Świata w XX Wieku*; W. Materski, *Gruzja*, Warszawa 2010, *Historia Państw Świata w XX Wieku*.

⁹⁹ Zob. *Международные отношения...*, s. 342.

¹⁰⁰ Wyrazem wspomnianego ochłodzenia stosunków było jednostronne zerwanie w sierpniu 2005 roku przez Uzbekistan, podpisanej zaledwie miesiąc wcześniej, umowy gazowej z Kirgistanem. Zob. *Uzbekistan zrywa umowę gazową z Kirgistanem*, „Tydzień na Wschodzie” 2005, nr 29 (407), s. 16.

¹⁰¹ Zob. *Международные отношения...*, s. 338.

¹⁰² *Uzbekistan uznaje nowe władze Kirgistanu*, „Wiadomości OSW” 2010, nr 123, [on-line:] <http://www.osw.waw.pl/pl/wiadomosci/2010-06-30?mini=wiadomosci%2F2010-06>, dostęp: 29 XII 2012.

¹⁰³ K. Strachota, *Kirgistan: krok w stronę pozornej stabilizacji*, „Tydzień na Wschodzie” 2010, nr 23 (141), s. 4.

powstrzymania owych napaści, jednak równolegle zadeklarował, iż wydarzenia w Osz i Dżalalabadzie nie były powodowane konfliktem etnicznym, spowodowane zaś zostały przez „trzecią stronę”¹⁰⁴. Zarazem wypowiedział się przeciwko obcej interwencji w Kirgistanie, co można było potraktować jako wyraźny sygnał w kierunku Rosji. Już bowiem na początku wspomnianych zamieszek Roza Otunbajewa zwróciła się do władz rosyjskich z prośbą o przysłanie sił pokojowych, nie została ona jednak wysłuchana¹⁰⁵.

Rywalizacja uzbecko-kazachska o pierwszeństwo również miała podtekst ekonomiczny. Kazachstan, który zdecydował się w latach 90. na reformy rynkowe, dużo szybciej niż jego południowy sąsiad wychodził z transformacyjnej stagnacji. W 2006 roku kazachstańskie PKB w przeliczeniu na jednego mieszkańca wynosiło 9100 dolarów (z uwzględnieniem siły nabywczej pieniądza), było zatem ponad czterokrotnie wyższe niż odpowiedni wskaźnik Uzbekistanu¹⁰⁶. Kazachstan czerpał korzyści ze współpracy, zwłaszcza ekonomicznej, z Rosją: w 1995 roku zaangażował się w tworzenie podstaw Unii Celnej, przystąpił także do Eurazjatyckiej Wspólnoty Gospodarczej¹⁰⁷ oraz jej następczyni: Wspólnej Przestrzeni Gospodarczej¹⁰⁸. W sferze bezpieczeństwa zaangażował się w działalność utworzonej w 1999 roku, pod auspicjami Moskwy, Organizacji Układu o Bezpieczeństwie Zbiorowym. Ponadto od 2001 roku jest członkiem Szanghajskiej Organizacji Współpracy¹⁰⁹. Astana, unikając nieprzyjaznych kroków wobec Moskwy, zarazem wykazywała ostrożność względem pogłębiania integracji na poziomie

¹⁰⁴ *Президент Узбекистана считает события в Киргизии не этническим конфликтом, а провокацией*, [on-line:] <http://www.fergananews.com/news.php?id=15036&mode=snews>, dostęp: 29 XII 2012.

¹⁰⁵ Podczas szczytu SzOW w Taszkencie, 14 czerwca 2010 roku, uczestnicy spotkania wypowiedzieli się przeciwko ingerowaniu w wewnętrzne sprawy obcych państw. Zob. *Szczyt SzOW w Uzbekistanie*, „Wiadomości OSW” 2010, nr 112, [on-line:] <http://www.osw.waw.pl/pl/wiadomosci/2010-06-14?mini=wiadomosci%2F2010-06>, dostęp: 29 XII 2012. Kreml zanegował taką możliwość, uznając konflikt kirgiski za sprawę wewnętrzną tego kraju, jednocześnie Rosja zadeklarowała pomoc humanitarną. Zob. *Kirgistan prosi Rosję o pomoc wojskową*, „Wiadomości OSW” 2010, nr 112, [on-line:] <http://www.osw.waw.pl/pl/wiadomosci/2010-06-14?mini=wiadomosci%2F2010-06>, dostęp: 29 XII 2012.

¹⁰⁶ Zob. A. Zamaraiewa, *op. cit.*, s. 49.

¹⁰⁷ Umowę o powołaniu do życia Euroazjatyckiej Wspólnoty Gospodarczej zawarto 10 października 2000 roku w Astanie; podpisali ją prezydenci: Rosji, Białorusi, Kazachstanu, Kirgistanu oraz Tadżykistanu. Zob. *Договор об учреждении Евразийского экономического сообщества*, [w:] Е.И. Пивовар, *Постсоветское пространство. Альтернативы интеграции. Исторический очерк*, Санкт-Петербург 2010, s. 291-299.

¹⁰⁸ *Декларация о евразийской экономической интеграции*, [on-line:] http://news.kremlin.ru/ref_notes/1091, dostęp: 20 XII 2012.

¹⁰⁹ A. Zamaraiewa, *op. cit.*, s. 75-78.

politycznym. We wrześniu 2012 roku deputowani kazachstańskiego parlamentu negatywnie odnieśli się do idei utworzenia ponadnarodowego organu władzy ustawodawczej, będącego częścią nowego rosyjskiego projektu integracyjnego – Unii Eurazjatyckiej¹¹⁰. Kazachstan skutecznie dbał też o wielokierunkowość swojej polityki zagranicznej. Szczególne znaczenie miała w tym względzie współpraca – ponownie głównie gospodarcza – z Chinami: w 1997 roku podpisano umowę o budowie rurociągu transportującego ropę naftową z zachodniego Kazachstanu na terytorium chińskie. W 2005 roku został ukończony pierwszy odcinek tej linii przesyłowej. Chiny zainwestowały ponadto w wydobycie „czarnego złota” w okolicach kazachstańskiego Tengizu, wykupując połowę udziałów w trzech tamtejszych polach naftowych¹¹¹.

Sukcesowi gospodarczemu Kazachstanu towarzyszyło przejęcie przez ten kraj inicjatywy w regionie. W marcu 2005 roku Nursułtan Nazarbajew zaproponował utworzenie Unii Centralnoazjatyckiej, skierowanej na pogłębioną współpracę Kazachstanu z sąsiadami, zwłaszcza Uzbekistanem oraz Kirgistanem. Podczas gdy Republika Kirgiska zareagowała pozytywnie – w 2007 roku rozpoczęło się tworzenie struktur wspomnianej organizacji – Uzbekistan do inicjatywy północnego sąsiada odniósł się chłodno. Media rządowe w Taszkencie wezwały przywódcę z Astany do porzucenia projektów globalnych na rzecz rozwiązania konkretnych problemów w regionie¹¹². Nursułtan Nazarbajew zapewne świadomy był reakcji uzbeckiej na swój projekt. Zgłoszona przez kazachstańskiego przywódcę propozycja świadczyć miała o wiodącej – inicjatywnej względem sąsiadów – pozycji tego kraju w Azji Centralnej. Niewątpliwie stanowiła ona wyraz przewagi Kazachstanu nad Uzbekistanem, skupionym tymczasem na problemach wewnętrznych: uśmierzaniu protestów społecznych (wydarzenia w Andżanie z maja 2005 roku) przeciwko reżimowi Islama Karimowa. Innym symbolicznym wyrazem wyższości północnego sąsiada był fakt, iż po kilkunastu latach transformacji kraj ten stał się najpopularniejszym po Rosji miejscem docelowym emigracji zarobkowej Uzbeków¹¹³.

3.1.2.3. Wektor chiński w polityce Taszkentu

Uzbekistan stosunkowo późno dostrzegł korzyści płynące ze współpracy z Chińską Republiką Ludową. Pierwszą wizytę w Pekinie Islam Karimow złożył w październiku 1994 roku, jednak jej najistotniejszym efektem była intensyfikacja

¹¹⁰ *Казахская элита отвергает идею создания Евразийского парламента. Казахстан за неделю*, [on-line:] <http://www.regnum.ru/news/1574094.html>, dostęp: 20 XII 2012.

¹¹¹ A. Zamarajewa, *op. cit.*, s. 144.

¹¹² *Ibidem*, s. 90-91.

¹¹³ Л. Максакова, *Потенциальная трудовая миграция из Узбекистана в Россию*, [on-line:] http://www.migrocenter.ru/publ/konfer/ekaterinburg/m_ekaterinburg05.php, dostęp: 17 XII 2012.

wzajemnej wymiany handlowej. W 1996 roku Uzbekcy podpisali wraz z partnerami kirgiskimi i chińskimi porozumienie przewidujące budowę drogi biegnącej z Andiżanu, przez Osz, do chińskiego Kaszgaru. Projekt ten miał dla uzbeckich władz istotne znaczenie, pozwolił im bowiem zrekonstruować odcinek trasy pomiędzy Taszkentem i Andiżanem, a tym samym usprawnić połączenie stolicy z niespokojną Kotliną Fergańską¹¹⁴. Jednakże dopiero w ostatnich latach Chiny zaczęły naprawdę poważnie inwestować w gospodarkę uzbecką. W czerwcu 2008 roku ruszyła budowa uzbeckiego odcinka gazociągu, służącego do przesyłu „błękitnego paliwa” z Turkmenistanu oraz pozostałych republik regionu do Chin. W ciągu dwóch lat, przy współudziale chińskich spółek, wybudowano dwie nitki wspomnianego gazociągu¹¹⁵, zaś w trakcie oficjalnej wizyty przewodniczącego ChRL Hu Jintao w Taszkencie (w czerwcu 2010 roku) podpisana została umowa na dostarczanie stronie chińskiej 10 mld m³ uzbeckiego gazu ziemnego rocznie¹¹⁶. Równolegle, u schyłku 2008 roku podpisano porozumienie pomiędzy narodowymi korporacjami naftowymi obu państw o wspólnej eksploatacji złóż ropy naftowej w obwodzie namangańskim¹¹⁷. Od strony stosunków politycznych współpraca okazała się dużo skromniejsza, a jej głównym wyrazem stało się przystąpienie Taszkentu, w czerwcu 2001 roku, do tworzonej wówczas z inicjatywy Rosji i Chin Szanghajskiej Organizacji Współpracy¹¹⁸.

Obserwowana w ostatnim dziesięcioleciu dynamiczna przemiana najbliższego Uzbekistanowi otoczenia międzynarodowego dowiodła ograniczonych potencjału jego wpływu na rozwój sytuacji poza swoimi granicami. Wraz z pojawieniem się wojsk amerykańskich w Afganistanie możliwości stojące przed Uzbekistanem powiększyły się. Bliska współpraca militarna Taszkentu z Waszyngtonem, chociaż przerwana w latach 2005-2007, wzmocniła międzynarodową pozycję centralnoazjatyckiej republiki. W tym czasie nastąpiła także zmiana sposobu działania władz Uzbekistanu. Zwłaszcza ich zaangażowanie w proces pokojowy oraz odbudowę Afganistanu nosiło inny charakter niż przed 2001 rokiem. Zdecydowanie

¹¹⁴ Wcześniej, aby dostać się z Taszkentu do Andiżanu, konieczny był przejazd przez tadżycką część kotliny. Zob. *ibidem*, s. 364.

¹¹⁵ *Ruszyła budowa uzbeckiego odcinka gazociągu z Turkmenistanu do Chin*, „Tydzień na Wschodzie” 2008, nr 23 (57), s. 16. Por. *Ulga dla operatora uzbeckiego odcinka gazociągu Turkmenistan-Chiny*, „Wiadomości OSW” 2011, nr 87, [on-line:] <http://www.wiadomosci.osw.waw.pl/pl/wiadomosci>, dostęp: 14 XII 2012.

¹¹⁶ *Przewodniczący ChRL w Uzbekistanie i Kazachstanie*, „Tydzień na Wschodzie” 2010, nr 21 (139), s. 11-12.

¹¹⁷ *Zacieśnianie uzbecko-chińskiej współpracy energetycznej*, „Tydzień na Wschodzie” 2008, nr 35 (69), s. 14.

¹¹⁸ Zob. *Международные отношения...*, s. 316.

wiekszy nacisk położono na współpracę gospodarczą, w kwestiach etnicznych zaś Taszcent odszedł od jednostronnego wspierania diaspory uzbeckiej. Zarazem owa zmiana dotyczyła jedynie relacji z południowym sąsiadem, bowiem stosunki Taszcentu z Astaną, Duszanbe oraz Biszkekiem wciąż pozostawały napięte. Kazachstan, dokonujący skutecznej liberalizacji gospodarki i prowadzący dużo bardziej przewidywalną politykę, stał się istotnym partnerem Rosji i Chin. Tym samym wzmocnił swoją pozycję regionalną względem Uzbekistanu, niestabilnego wewnątrz, ponadto regularnie wikłającego się w konflikty z mniejszymi sąsiadami, zarówno o podłożu politycznym, jak i ekonomicznym. Prawdopodobnie świadomość własnej słabości skłoniła władze w Taszkencie do zbliżenia w ostrożnych dotychczas relacjach z Pekinem, co skutkowało zwłaszcza przepływem chińskiego kapitału do powolnie transformującej się gospodarki uzbeckiej.

Przebudowa układu międzynarodowego w Azji Centralnej wskazywała też na wzrost możliwości Uzbekistanu w stosunkach z Rosją. Pojawienie się alternatywy w postaci amerykańskiego potencjału wojskowego i gospodarczego w Azji Centralnej stanowiło czynnik sprzyjający asertywności uzbeckiego rządu względem władz rosyjskich. Z drugiej strony ową szansę niwelowały trudności wewnętrzne republiki – zwłaszcza jej autorytarny styl rządów – bowiem skutkowały one czasowym ochłodzeniem relacji uzbeckistańsko-amerykańskich oraz ponowną izolacją Taszcentu na arenie międzynarodowej.

3.2. Rosyjskie koncepcje polityki zagranicznej wobec Azji Centralnej i jej aktywność w regionie

3.2.1. Etapy formowania strategii regionalnej Federacji Rosyjskiej

W przeciągu dwudziestu lat, jakie minęły od upadku Związku Sowieckiego, wizja obecności Rosji na terenie postsowieckim, w tym w regionie Azji Centralnej, zmieniła się w poważnym stopniu. W 1991 roku, u progu niepodległości, władze rosyjskie zainteresowane były likwidacją struktury związkowej i swoistego „balastu” pozostałych republik związkowych. W otoczeniu Borysa Jelcyna przeważali wówczas zwolennicy koncepcji „atlantyckiej”, przewidującej samodzielną integrację Rosji ze strukturami świata zachodniego. Ta wizja obecności Federacji Rosyjskiej na arenie międzynarodowej utożsamiana jest zazwyczaj z nazwiskiem Andrieja Kozyriewa (Андрей Козырев) – ministra spraw zagranicznych Rosji w latach 1991-1996. Podstawy wspomnianej koncepcji wyłożone zostały już w styczniu 1992 roku, na łamach dziennika „Izwestia” (*Известия*). Rząd Federacji informował w nim, iż jego celem strategicznym jest partnerstwo ze Stanami Zjednoczonymi oraz państwami Europy Zachodniej. Miało ono ugruntować demo-

kratyczne przeobrażenia wewnątrz kraju oraz zapewnić powodzenie realizowanej wówczas w gospodarce rosyjskiej „terapii szokowej”¹¹⁹. W relacjach z obszarem postsowieckim Borys Jelcyń skłonny był do ścisłej współpracy jedynie z Ukrainą, nie zaś z azjatycką częścią imperium komunistycznego. Właśnie przez pryzmat projektowanych w Moskwie bliskich relacji z Kijowem postrzegano utworzoną 8 grudnia 1991 roku Wspólnotę Niepodległych Państw.

Dynamika przemian politycznych po upadku ZSRS skomplikowała jednak plany rosyjskie. Ukraina niechętna była jakiegokolwiek formie współpracy ograniczającej jej możliwości na arenie międzynarodowej. Równolegle przystąpienie do WNP ośmiu innych – głównie azjatyckich – republik przesunęło, wbrew rosyjskim zamierzeniom, oś nowej organizacji na wschód¹²⁰ i automatycznie wikało Moskwę w tamtejsze konflikty: wewnętrzny w Tadżykistanie czy międzypaństwowy: ormiańsko-azerski, w Górskim Karabachu. Wreszcie w samej Rosji nie powiodła się próba realizacji „terapii szokowej” przy pomocy międzynarodowych instytucji finansowych – Międzynarodowy Fundusz Walutowy odstąpił od podpisania umowy stabilizacyjnej z Rosją, koncentrując się głównie na problemach „uregulowania zagranicznego zadłużenia, odziedziczonego po Związku Sowieckim”¹²¹. Rozczarowanie dotychczasowym kierunkiem rosyjskiej dyplomacji prezydent Rosji Borys Jelcyń wyraził już w październiku 1992 roku, zarzucając Ministerstwu Spraw Zagranicznych niekonsekwencję i niespójność, które w rezultacie powodują zaniedbanie żywotnych interesów kraju w najbliższym sąsiedztwie¹²².

Warto zauważyć, że koncepcja „atlantycka”, utożsamiana zresztą z „romantycznym okresem polityki zagranicznej Rosji”¹²³, miała istotną przeciwwagę w postaci opcji eurazjatyckiej, reprezentowanej wówczas między innymi przez Siergieja Stankiewicza (Сергей Станкевич), *nota bene* ówczesnego doradcę prezydenta Rosji. Zwolennicy tej ostatniej nie sprzeciwiali się współpracy Rosji z Zachodem. Dostrzegali jednak, iż głównym obszarem rosyjskiej aktywności zagranicznej powinna pozostać przestrzeń postsowiecka. Zwracali przy tym uwagę, że Moskwa ma tam do odegrania rolę „gwaranta i protektora państw słabszych, przede wszystkim członków Wspólnoty Niepodległych Państw”¹²⁴.

Dystans władz wobec opcji reprezentowanej przez ministra Kozyriewa stał się widoczny już w opracowanej pod koniec 1992 roku, a podpisanej przez prezydenta Jelcyna w kwietniu 1993 roku, pierwszej oficjalnej koncepcji polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej¹²⁵. Dokument ten, kładąc nacisk na demokra-

¹¹⁹ A. Bryc, *Rosja w XXI wieku. Gracz światowy czy koniec gry?*, Warszawa 2009, s. 16-17.

¹²⁰ W. Marciniak, *Rozgrabione imperium. Upadek Związku Sowieckiego i powstanie Federacji Rosyjskiej*, Kraków 2001, *Arkana Historii*, s. 185-186.

¹²¹ *Ibidem*, s. 219.

¹²² A. Bryc, *op. cit.*, s. 18.

¹²³ S. Bieleń, *Tożsamość międzynarodowa...*, s. 332.

¹²⁴ A. Bryc, *op. cit.*, s. 19.

¹²⁵ Dokument ten nosił nazwę: *Główne założenia koncepcji polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej*. Zob. *Концепция внешней политики Российской Федерации. Декабрь 1992 г.*,

tyczny kierunek przemian wewnętrznych w kraju, konstatował jednocześnie konieczność zwiększenia zaangażowania Rosji na arenie międzynarodowej. Pierwszorzędnym celem było zapewnienie bezpieczeństwa rosyjskich granic, nie było to zaś możliwe bez uregulowania konfliktów, w tym zbrojnych, w najbliższym sąsiedztwie¹²⁶. Twórcy koncepcji zakładali oddziaływanie na „bliską zagranicę” głównie za pośrednictwem Wspólnoty Niepodległych Państw, która miała przekształcić się z luźnego forum wymiany opinii pomiędzy przywódcami poszczególnych państw w efektywną instytucję, gwarantującą bezpieczeństwo jej członków. Rosjanie projektowali zwłaszcza dynamizację współpracy w ramach, podpisanego w maju 1992 roku, Układu o bezpieczeństwie zbiorowym oraz ścisłą współpracę militarną, mającą na celu obronę zewnętrznych granic wspólnoty. Rosja dostrzegała także potencjalne niebezpieczeństwo tkwiące w zwiększonym zainteresowaniu krajów ościennych ewolucją sytuacji politycznej wewnątrz WNP. W koncepcji podkreślono zatem, iż jakiejkolwiek próby zewnętrznej obecności wojskowej na terytorium Wspólnoty będą traktowane przez władze jako wrogię¹²⁷. Osobną kwestią poruszoną w opisywanym dokumencie było zagadnienie etnicznych Rosjan, zamieszkujących w krajach „bliskiej zagranicy”. Federacja Rosyjska anonsowała podjęcie wszelkich wysiłków na rzecz „surowego przestrzegania praw człowieka, zwłaszcza praw mniejszości rosyjskiej” w krajach członkowskich WNP¹²⁸. Wzmocnieniem opisanej zmiany w podejściu Rosji do obszaru postsowieckiego było utworzenie w styczniu 1994 roku, niezależnego od rosyjskiego MSZ, Ministerstwa Federacji Rosyjskiej do spraw stosunków z państwami członkowskimi WNP¹²⁹. Krok ten można było odczytać jako przesunięcie przez Rosję spraw związanych z integracją regionalną do kategorii stosunków wewnętrznych.

Rozwinięciem założeń zawartych we wspomnianej koncepcji był dokument zatytułowany *Cele strategiczne w stosunkach Federacji Rosyjskiej z krajami członkowskimi Wspólnoty Niepodległych Państw*, podpisany przez prezydenta Jelcyna we wrześniu 1995 roku. Uznana w nim priorytetowość obszaru WNP w polityce

[w:] *Внешняя политика и безопасность современной России. Хрестоматия в четырех томах*, t. 4: *Документы*, ред. Т.А. Шапклина, Москва 2002, s. 19.

¹²⁶ *Ibidem*.

¹²⁷ *Ibidem*, s. 25-26.

¹²⁸ *Ibidem*, s. 19.

¹²⁹ Zob. *Указ Президента Российской Федерации от 10 января 1994 г. № 66 „О структуре федеральных органов исполнительной власти”*, [on-line:] <http://base.garant.ru/10102835>, dostęp: 17 XII 2012. Wspomniane ministerstwo wchodziło w skład Rady Ministrów do kwietnia 1998 roku, kiedy, decyzją prezydenta, zostało zlikwidowane, a część jego kompetencji przekazana Ministerstwu Spraw Zagranicznych. Zob. *Указ Президента Российской Федерации от 30 апреля 1998 г. № 483 „О структуре федеральных органов исполнительной власти”*, [on-line:] <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=LAW;n=50502>, dostęp: 17 XII 2012.

zagranicznej Rosji wynikała z przyjętego założenia, iż właśnie tam koncentrują się żywotne interesy Federacji: ekonomiczne, obronne oraz w dziedzinie bezpieczeństwa. Istotną zmianą wobec koncepcji z 1993 roku było wyraźne uznanie wiodącej roli Rosji jako ośrodka integracji przestrzeni postsowieckiej. Ponownie proponowała ona swoim partnerom ścisłą współpracę w ramach Układu o bezpieczeństwie zbiorowym, wspólną obronę granic (włącznie ze stacjonowaniem rosyjskich jednostek wojskowych w poszczególnych republikach), zaś w kwestiach ekonomicznych – Unię Celną. Władze rosyjskie podkreślały, iż proponowany przez nie model integracji ma charakter dobrowolny. Z drugiej strony od stosunku poszczególnych państw do swojej propozycji Moskwa uzależniała okazanie im pomocy: ekonomicznej, politycznej oraz militarnej. W dokumencie tym znalazły się również zapisy dotyczące ochrony praw mniejszości rosyjskiej, uzależniające zakres współpracy dwustronnej od polityki danego państwa względem diaspory rosyjskiej¹³⁰.

W 1996 roku nastąpiła zmiana na stanowisku rosyjskiego ministra spraw zagranicznych: Andrieja Kozyriewa zastąpił Jewgienij Primakow (Евгений Примаков). Zmiana ta odzwierciedlała wcześniejsze odwrócenie priorytetów międzynarodowych Rosji. Nowy minister położył zdecydowanie większy nacisk na realizację interesu narodowego Rosji, utożsamianego przez niego z zachowaniem mocarstwowej pozycji. Główne jego tezy, określane jako „Doktryna Primakowa”, sprowadzały się do wymuszenia na państwach zachodnich uznania Rosji za równorzędnego partnera oraz akceptacji jej „szczególnej odpowiedzialności” za rozwój sytuacji na obszarze postsowieckim¹³¹. Wątki neoimperialne w wypowiedziach szefa rosyjskiej dyplomacji nie przełożyły się na sformułowanie nowej – oficjalnej – koncepcji polityki zagranicznej. Niemniej jednak stanowiły czytelny sygnał dla partnerów z WNP, również dla Uzbekistanu, iż Rosja staje się aktywnym, nie zaś reaktywnym graczem w przestrzeni postsowieckiej.

Istotna zmiana w koncepcji rosyjskiej polityki zagranicznej nastąpiła dopiero w 2000 roku, po odejściu Borysa Jelcyna ze stanowiska prezydenta Federacji oraz objęciu tego urzędu przez Władimira Putina. W tym czasie ukazały się dwie nowe redakcje koncepcji polityki zagranicznej – w czerwcu 2000 roku oraz w lipcu 2008 roku¹³². Pierwsza z nich, przyjęta bezpośrednio po zmianie władzy na Kremlu, wyraźnie odcinała się od wcześniejszych przesłanek działalności dyplomacji rosyjskiej. Autorzy stwierdzali w niej stanowczo, iż przyjęte w 1993 roku optymistyczne założenia o budowie partnerskich i wzajemnie korzystnych stosunków Rosji z innymi państwami nie sprawdziły się. Priorytetem w tej sy-

¹³⁰ *Стратегический курс России с государствами – участниками Содружества Независимых Государств*, [on-line:] <http://www.legis.ru/misc/doc/2406>, dostęp: 15 XII 2012.

¹³¹ A. Bryc, *op. cit.*, s. 20-21.

¹³² Pierwsza z nich została podpisana przez Władimira Putina 28 czerwca 2000 roku, druga – przez Dmitrija Miedwiediewa 12 lipca 2008 roku. *Ibidem*, s. 22.

tuacji miało stać się zapewnienie Rosji czołowej pozycji na arenie międzynarodowej, jako mocarstwa o znaczeniu światowym¹³³. Środkiem do uzyskania tego celu było między innymi aktywne włączenie rosyjskiej gospodarki do struktur światowych. Artykulacja przekonania o potrzebie stworzenia „wielobiegunowego systemu stosunków międzynarodowych”¹³⁴ niosła ze sobą zapowiedź asertywności nie tylko względem Stanów Zjednoczonych, stanowiła również wyraźny sygnał dla państw członkowskich WNP. W dokumencie niniejszym podkreślono, jako jeden z głównych celów dyplomacji rosyjskiej, konieczność „stworzenia wokół granic Federacji Rosyjskiej pasa państw nastawionych przyjaźnie”¹³⁵. Co ciekawe, owa koncepcja nie zawierała nowych propozycji skierowanych do krajów postsowieckich – wciąż podkreślano znaczenie Unii Celnej oraz Układu o bezpieczeństwie zbiorowym – a sformułowania miały bardziej lakoniczny charakter niż w dokumencie z 1993 roku. Istotą zmiany była tu konstatacja nietrafności wcześniejszych założeń, która pociągnęła za sobą bardziej pragmatyczną i odideologizowaną politykę nowych władz¹³⁶, zwłaszcza zaś ekonomizację relacji ze światem zewnętrznym, w tym z najbliższym otoczeniem międzynarodowym.

Dokument przyjęty w lipcu 2008 roku miał jeszcze inne znaczenie. Władze rosyjskie konstatowały w nim poważną zmianę w stosunkach międzynarodowych – zwłaszcza wzrost znaczenia terroryzmu i fundamentalizmu religijnego, które skutkowały wieloma regionalnymi konfliktami, między innymi w Afganistanie. Za inną niepokojącą tendencję autorzy koncepcji uznali postępującą globalizację stosunków ekonomicznych, skutkującą pauperyzacją krajów o niskim stadium rozwoju i, w konsekwencji, ich nacjonalizmem gospodarczym. To z kolei było przyczyną powtarzających się kryzysów ekonomicznych, które nabrały charakteru systemowego. Jako remedium na wspomniane zagrożenia Rosja uznała współpracę na poziomie międzynarodowym oraz regionalnym, zdecydowanie sprzeciwiając się jednostronnej polityce poszczególnych krajów, co można było odczytać jako zarzut pod adresem Stanów Zjednoczonych. Wyrazem przekonania o własnej sile było w dokumencie przyznanie sobie prawa do aktywnego udziału w rozwiązywaniu sporów na obszarze Bliskiego Wschodu oraz na Półwyspie Koreańskim. Na tym tle niezmienione pozostały priorytety stosunków Rosji z państwami byłego Związku Sowieckiego. Rosja ponownie proponowała swoim partnerom w WNP integrację na bazie wspomnianej organizacji, w tym w ramach Euroazjatyckiej Wspólnoty Gospodarczej oraz Organizacji Układu o Bezpieczeń-

¹³³ Концепция внешней политики Российской Федерации (утверждена Президентом Российской Федерации В.Путиным 28 июня 2000 г.), [on-line:] <http://www.scrf.gov.ru/documents/25.html>, dostęp: 7 I 2013.

¹³⁴ *Ibidem*.

¹³⁵ *Ibidem*.

¹³⁶ Zob. A. Bryc, *op. cit.*, s. 21.

stwie Zbiorowym¹³⁷. Wydaje się, iż główna zmiana wobec dokumentu z 2000 roku polegała na silniejszym zaakcentowaniu zagrożenia płynącego od strony międzynarodowego terroryzmu. Rosja przedstawiała się przy tym jako gwarant bezpieczeństwa, zwłaszcza dla krajów Azji Centralnej, pozostających w bliskim sąsiedztwie niestabilnych państw – Afganistanu oraz Iranu.

3.2.2. Aktywność Rosji w Azji Centralnej

Opisana powyżej ewolucja doktryny rosyjskiej polityki zagranicznej znalazła swoje odzwierciedlenie w zmiennej aktywności tamtejszej dyplomacji względem Azji Centralnej. Dobrze ilustruje to podejście władz w Moskwie do scharakteryzowanego już konfliktu wewnętrznego w Tadżykistanie. Rosjanie z początku unikali zaangażowania w toczące się tam wydarzenia, pomimo obecności wojsk rosyjskich na terytorium tadżyckim: przejęta po armii sowieckiej 201 Dywizja stacjonowała przy granicy z Afganistanem i posiadała możliwość reakcji na rozgrywający się w Duszanbe konflikt¹³⁸. Istotną rolę w owej wstrzemięźliwości odegrała zapewne dominująca wówczas pozycja zwolenników opcji „atlantyckiej” w otoczeniu Borysa Jelcyna. Priorytetem dla nich była integracja z Zachodem, nie zaś ingerencja w niejasny spór o władzę, w dodatku z czynnikiem religijnym w tle. Pomimo to jesienią 1992 roku prezydent Rosji, za namową swego uzbeckistańskiego odpowiednika, zdecydował się interweniować w republice, co można uznać za wyraz powolnej zmiany wektora polityki zagranicznej Rosji w kierunku zaangażowania w krajach „bliskiej zagranicy”. Wojska rosyjskie przystąpiły, wraz z uzbeckimi, do wypierania oddziałów islamskiej opozycji z Duszanbe. Władze w Moskwie dalekie były jednak od bezwarunkowego poparcia dla tamtejszych elit postkomunistycznych. Już pod koniec 1993 roku dyplomacja rosyjska zaczęła inicjować proces pokojowy w Tadżykistanie, skłaniając rząd w Duszanbe do rozmów z opozycją, czego efektem było podpisanie wspomnianego już porozumienia pokojowego w 1997 roku. W wymiarze długofalowym zaangażowanie militarne i polityczne we wspomniany konflikt okazało się dla Rosji korzystne. Skuteczność w wygaszeniu tamtejszej wojny domowej podniosła regionalny prestiż Moskwy. Utrzymanie obecności wojskowej w Tadżykistanie sprzyjało zaś kontroli nad kluczowym odcinkiem południowych rubieży Wspólnoty Niepodległych Państw – granicą tadżycko-afgańską¹³⁹.

¹³⁷ Концепция внешней политики Российской Федерации (Утверждена Президентом Российской Федерации Д.А.Медведевым 12 июля 2008 г.), [on-line:] <http://www.rusemb.ee/news/archive/22-07-2008>, dostęp: 7 II 2015.

¹³⁸ Charakterystyczne jest, iż dowództwo jednostki, pomimo bierności władz rosyjskich, podejmowało działania na własną rękę, wspierając oddziały prokomunistycznego Frontu Narodowego. Zob. M. Lang, *op. cit.*, s. 162-163.

¹³⁹ Zob. A. Bryc, *op. cit.*, s. 81.

Sukces odniesiony w Tadżykistanie Moskwa starała się zdyskontować poprzez zainicjowanie ściślejszej integracji w dziedzinie obronności i bezpieczeństwa regionalnego. W 1999 roku Rosja zaproponowała zatem przedłużenie, podpisanego siedem lat wcześniej, Układu o zbiorowym bezpieczeństwie. Dokument ten zdecydowało się podpisać sześć państw, w tym trzy republiki centralnoazjatyckie – Kazachstan, Kirgistan oraz Tadżykistan¹⁴⁰. W tym samym czasie Rosja ponawiała propozycje utworzenia wspólnych dla wszystkich krajów WNP wojsk ochrony pogranicza¹⁴¹ oraz rozlokowania swoich wojsk w regionie, jednak tylko Kirgistan i Tadżykistan zgodziły się na obecność rosyjskich baz wojskowych na swoim terytorium¹⁴². Znaczącym wydarzeniem było natomiast zainicjowanie w 1996 roku działalności tzw. Szanghajskiej Piątki – skupiającej Rosję, Chiny, Kazachstan, Kirgistan oraz Tadżykistan¹⁴³. Z punktu widzenia Rosji była to cenna forma współpracy regionalnej z Chinami, przedstawiana jako przeciwwaga dla dominacji amerykańskiej w polityce międzynarodowej. Podpisanie układu w Szanghaju¹⁴⁴ nastąpiło w kwietniu 1996 roku i zbiegło się w czasie z objęciem funkcji ministra spraw zagranicznych Rosji przez Jewgienija Primakowa oraz ze wzrostem niestabilności Afganistanu, w którym coraz silniejsze pozycje zajmowali talibowie. W czerwcu 2001 roku kooperacja w ramach tego układu uzyskała bardziej zinstytucjonalizowany wymiar, wraz z utworzeniem Szanghajskiej Organizacji Współpracy (SzOW)¹⁴⁵.

Po objęciu urzędu prezydenta przez Władimira Putina Rosja dostrzegła zalety kształtowania relacji politycznych z państwami regionu, opartych na wspólnej obawie przed ekstremizmem religijnym i terroryzmem. Ten czynnik uwidocznił się zwłaszcza w stosunkach z Tadżykistanem oraz Uzbekistanem, graniczącymi bezpośrednio z ogarniętym permanentnym konfliktem Afganistanem. W 2005 roku Rosja udzieliła poparcia rządowi Islama Karimowa, gdy ten krwawo stłumił majowe demonstracje w Andżanie, oskarżając o ich wywołanie opozycję islamską¹⁴⁶. Podobnym co do celu działaniem było powołanie, w 2003 roku w ramach Szanghajskiej Organizacji Współpracy, Regionalnej Struktury Antyterrorystycznej, której centrum stał się Taszkent¹⁴⁷.

¹⁴⁰ Е.И. Пивовар, *op. cit.*, s. 68-73.

¹⁴¹ *Szczyt Wspólnoty Niepodległych Państw w Ałmaty*, „*Za Uralem*” 1995, nr 2 (31), s. 30.

¹⁴² W przypadku Tadżykistanu oznaczało to prawne usankcjonowanie istniejącego stanu rzeczy, czyli obecności 201 Dywizji rozlokowanej przy granicy z Afganistanem. W Kirgistanie Rosjanie zajęli w 1994 roku bazę Kant w pobliżu stolicy kraju – Biszkeku. Zob. A. Bryc, *op. cit.*, s. 57.

¹⁴³ Ю. Никитина, *ОДКБ и ШОС. Модели регионализма в сфере безопасности*, Москва 2009, s. 82-83.

¹⁴⁴ Zob. A. Bryc, *op. cit.*, s. 55-56.

¹⁴⁵ Ю. Никитина, *op. cit.*, s. 83.

¹⁴⁶ *Tragiczne skutki zamieszek w Uzbekistanie*, „Tydzień na Wschodzie” 2005, nr 19 (397), s. 3-4.

¹⁴⁷ Zob. Е.И. Пивовар, *op. cit.*, s. 135.

Integracja ekonomiczna pod egidą Moskwy również przechodziła różne etapy rozwoju. Z początku wydawało się, że Rosja nie jest zainteresowana zacieśnianiem regionalnej współpracy gospodarczej, a raczej samodzielną integracją z gospodarką światową. Stało się to widoczne w podejściu do unii walutowej. Władze w Moskwie dokonały bowiem w 1993 roku jednostronnej wymiany pieniądza. Jednocześnie zażądały od partnerów z WNP, członków dotychczasowej strefy rublowej, daleko idących ustępstw – w tym ograniczenia niezależności ich banków narodowych – w zamian za dostęp do nowej waluty. Skutkowało to wprowadzeniem przez wszystkie kraje Azji Centralnej własnych walut narodowych i rozluźnieniem ich związków ekonomicznych z Rosją¹⁴⁸. Późniejsze działania Rosji również były niejednoznaczne. Moskwa zainicjowała co prawda w 1995 roku działalność Unii Celnej, do której przyłączyły się Białoruś, Kazachstan oraz Kirgistan, zaś w 1998 roku Tadżykistan. W październiku 2000 roku, podczas spotkania w Astanie, inicjatywa ta została przekształcona w Euroazjatycką Wspólnotę Gospodarczą¹⁴⁹. Jednakże realizacja przyjętych zobowiązań – wprowadzenie jednolitych „zewnętrznych” stawek celnych, likwidacja procedur na granicach „wewnętrznych”, harmonizacja prawodawstwa państw członkowskich – przebiegała z oporami. Jedną z najpoważniejszych przyczyn owego stanu rzeczy był zapoczątkowany w sierpniu 1998 roku kryzys gospodarczy w Rosji, który skutkował ogólnym osłabieniem wymiany gospodarczej na przestrzeni byłego ZSRS¹⁵⁰.

Objęcie funkcji prezydenta Rosji przez Władimira Putina spowodowało istotną zmianę w formule współpracy gospodarczej z krajami WNP, w tym z republikami Azji Centralnej. Znalazła ona wyraz tak w przyjętej wówczas koncepcji polityki zagranicznej Federacji, jak i w konkretnych posunięciach rosyjskiej dyplomacji. Dotychczasowe formy integracji wykazały swoją nieefektywność wobec powszechnej wśród członków Wspólnoty „praktyki wybiórczego realizowania podpisywanych umów”¹⁵¹. W tej sytuacji Rosja skupiła się na relacjach dwustronnych, a w ich ramach głównie na aspekcie surowcowym. Zmierzając do monopolu w wydobywaniu oraz kontroli nad tranzytem surowców energetycznych w krajach postsowieckich, podjęła się budowy ropociągu łączącego swój port w Noworosijsku z kazachstańskim Tengizem – został on oddany do użytku w 2001 roku¹⁵². Rosyjski monopolista gazowy – Gazprom, zdołał także zmonopolizować istniejącą eksportową sieć transportową „błękitnego paliwa” z Uzbekistanu (od 2003 roku)¹⁵³.

¹⁴⁸ Zob. *Kazachstan i Uzbekistan poza strefą rublową*, „Za Uralem” 1993, nr 16, s. 28.

¹⁴⁹ Zob. A. Брыс, *op. cit.*, s. 89-91.

¹⁵⁰ Zob. Е.И. Пивовар, *op. cit.*, s. 84.

¹⁵¹ Zob. W. Marciniak, *op. cit.*, s. 186.

¹⁵² Zob. A. Zamaraiewa, *op. cit.*, s. 129.

¹⁵³ E. Wyciszkievicz, *Rosyjska polityka energetyczna w basenie Morza Kaspijskiego*, [w:] *Geopolityka rurociągów. Współzależność energetyczna a stosunki międzypaństwowe na obszarze postsowieckim*, red. E. Wyciszkievicz, Warszawa 2008, s. 173.

oraz Turkmenistanu (od 2009 roku)¹⁵⁴. W 2004 roku kolejny rosyjski potentat – ŁUKoil – podpisał kontrakt opiewający na 1 mld dolarów, dotyczący poszukiwania i eksploatacji uzbeckich złóż gazu ziemnego.

Wyrazistym przykładem pragmatyzmu ekipy Władimira Putina w stosunkach z krajami Azji Centralnej była kwestia gospodarki wodnej regionu. Władze rosyjskie wielokrotnie deklarowały pomoc finansową w rozbudowie potencjałów hydroenergetycznych Kirgistanu oraz Tadżykistanu. Ten ostatni kraj w 2004 roku podpisał opiewający na 2 mld dolarów kontrakt z koncernem Rusal (*Русал*), należącym do rosyjskiego miliardera Olega Deripaski (*Олег Дерипаска*). Kluczowy z punktu widzenia bezpieczeństwa energetycznego (i samodzielności ekonomicznej) republiki kontrakt, dotyczący wzniesienia hydroelektrowni Roguńska (*Рогунская ГЭС*), został jednak zerwany w trzy lata później. Rząd w Duszanbe, nie mogąc porozumieć się z Rusalem co do szczegółów projektu budowy, unieważnił umowę.

Kirgistan zawarł z Rosją porozumienie odnośnie do budowy elektrowni wodnej Kambaratyńska-1 (*Камбаратинская ГЭС-1*) w lutym 2009 roku. Podobnie jak w przypadku projektu tadżyckiego, nie udało się go dotąd zrealizować. Problemy z wykonaniem obu kontraktów wynikały, jak się wydaje, z przyczyn politycznych. Rosja uzależniała swoje wsparcie dla projektu kirgiskiego od rezygnacji Biszkeku ze ścisłej współpracy z USA. Tymczasem latem 2009 roku prezydent Kurmanbek Bakijew przedłużył możliwość korzystania przez wojska amerykańskie z bazy Kant pod Biszkekiem, przemianowując ją na centrum tranzytowe¹⁵⁵. Odnowiona umowa, przewidująca partycypację Rosji w połowie kosztów związanych z budową wspomnianej elektrowni wodnej, podpisana została dopiero we wrześniu 2012 roku¹⁵⁶, już po zmianie rządu w Kirgistanie na bardziej skłonny do współpracy z Moskwą.

Jak można przypuszczać, istotnym czynnikiem ograniczającym rosyjskie działania w tej kwestii było stanowisko Kazachstanu oraz Uzbekistanu. Władze w Taszkencie oraz w Astanie sceptycznie odnosiły się do obu projektów, wyrażając obawy zwłaszcza o zachowanie kruchej równowagi „wodnej” w regionie¹⁵⁷. Szczególnie skuteczny sprzeciw dotyczył projektu tadżyckiego: elektrownia Roguńska ma być zbudowana w bezpośrednim sąsiedztwie Uzbekistanu, obawiającego się wobec tego ograniczenia ilości wody, niezbędnej do nawadniania własnych pól uprawnych¹⁵⁸. Stan zawieszenia, w jakim pozostają oba projekty, można od-

¹⁵⁴ Zob. A. Bryc, *op. cit.*, s. 102.

¹⁵⁵ *Ibidem*.

¹⁵⁶ Zob. *Россия и Киргизия подписали соглашение по Камбаратинской ГЭС-1*, [on-line:] <http://ria.ru/economy/20120920/754759688.html>, dostęp: 15 XII 2012.

¹⁵⁷ Zob. A. Шустов, „Верхи” против „низов”, или Водная проблема Центральной Азии, [on-line:] <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1240284300>, dostęp: 15 XII 2012.

¹⁵⁸ Zdaniem strony tadżyckiej główną przyczyną zerwania kontraktu z Rusalem w 2007 roku był fakt obniżania przez rosyjskiego kontrahenta wysokości zapory wodnej i tym samym

czytywać jako wyraz ostrożności ze strony Rosji, nieskłonnej do pogarszania stosunków z Kazachstanem oraz Uzbekistanem. Moskwa, dbając o zachowanie silnej pozycji – politycznej i gospodarczej – w regionie, unikała zarazem konfrontacji z największymi państwami regionu.

Interesującym zwrotem w polityce regionalnej Rosji ostatnich lat jest jej powrót do idei reintegracji ekonomicznej obszaru WNP: Moskwa odświeżyła w tym celu własny projekt Unii Celnej oraz Wspólnego Obszaru Gospodarczego (WOG). Pomimo przedłużających się negocjacji, w lipcu 2010 roku udało się zainicjować funkcjonowanie jednolitego Kodeksu Celnego, zastępującego analogiczne, państwowe przepisy trzech krajów: Rosji, Białorusi oraz Kazachstanu¹⁵⁹. W grudniu tego roku prezydenci wspomnianych państw podpisali siedemnaście dokumentów inicjujących działalność WOG, niespełna rok później – w listopadzie 2011 roku – powołano do życia Eurazjatycką Komisję Gospodarczą, która przejęła większość uprawnień dotychczasowej platformy integracyjnej – Eurazjatyckiej Wspólnoty Gospodarczej¹⁶⁰. Symbolicznym zwieńczeniem tego nowego okresu aktywności Rosji wobec WNP był artykuł Władimira Putina, opublikowany w dzienniku „Izwestia” 3 października 2011 roku. Ówczesny premier zadeklarował w nim chęć przejścia do nowego, pogłębionego etapu współpracy, którego wyrazem ma stać się Unia Eurazjatycka. Owa ponadnarodowa struktura, otwarta dla wszystkich członków WNP, zgodnie ze słowami Władimira Putina, ma funkcjonować jako pełnoprawna unia gospodarcza, stanowiąca „efektywny” łącznik pomiędzy Unią Europejską a rynkami dalekowschodnimi. Premier dezawuował we wspomnianym artykule porównania swojego projektu do ZSRS. Równocześnie jednak podkreślał, iż niezbędna jest nowa formuła ścisłej współpracy, nie tylko gospodarczej, ale również politycznej, opartej także na wspólnych wartościach¹⁶¹.

zmniejszenie jej potencjalnej efektywności. Według Tadżyków Rusal pozostawał pod silnym wpływem władz uzbeckich. Zob. Н. Гриб, В. Соловьев, *Между Россией и Таджикистаном встала плотина*, „Коммерсантъ” 2007, nr 160 (3736), [on-line:] <http://www.kommersant.ru/doc/801523>, dostęp: 27 XII 2012.

¹⁵⁹ *Szczyt EaWG w Kazachstanie*, „Wiadomości OSW” 2010, 7 VII, [on-line:] <http://www.osw.waw.pl/pl/wiadomosci/2010-07-07?mini=wiadomosci%2F2010-07>, dostęp: 20 XII 2012. Podczas spotkania w Astanie zainteresowanie przystąpieniem do unii walutowej wyraziły Kirgistan oraz Tadżykistan.

¹⁶⁰ *Kolejny etap eurazjatyckiej integracji Rosji, Białorusi i Kazachstanu*, „Wiadomości OSW” 2011, 21 XI, [on-line:] <http://www.osw.waw.pl/pl/wiadomosci/2011-11-21?mini=wiadomosci%2F2011-11>, dostęp: 20 XII 2012.

¹⁶¹ В. Путин, *Новый интеграционный проект для Евразии – будущее, которое рождается сегодня*, „Известия” 2011, 3 X, [on-line:] <http://izvestia.ru/news/502761>, dostęp: 20 XII 2012.

Z perspektywy Uzbekistanu metamorfozy rosyjskiego zaangażowania w politykę regionalną miały niezwykle istotne znaczenie. Krótki okres rosyjskiego *desinteressement* sprawami centralnoazjatyckimi zbiegł się bowiem w czasie z najtrudniejszym z uzbeckiego punktu widzenia momentem ewolucji regionu – eskalacją konfliktów w Tadżykistanie i Afganistanie oraz trudnościami transformacji wewnętrznej. Zwrot w rosyjskiej postawie – widoczny od 1993 roku nacisk na reintegrację obszaru postsowieckiego, później zaś pragmatyczna, lecz stanowcza realizacja interesów ekonomicznych Federacji Rosyjskiej – również nie mógł pozostać bez wpływu na relacje uzbeckańsko-rosyjskie. W tym samym momencie, gdy Rosja kierowała swą uwagę na Azję Centralną, również Uzbekistan zaczął angażować się w intensywną politykę względem sąsiadów, co musiało rodzić konflikty, podobnie jak różne spojrzenia na integrację obszaru postsowieckiego. Dynamiczne przemiany w stosunkach międzynarodowych na początku nowego stulecia również miały znaczenie dla relacji uzbecko-rosyjskich. Podkreślane przez Moskwę zagrożenie terroryzmem i ekstremizmem religijnym korespondowało z podobnymi obawami Taszkentu, przywiązanego do idei świeckiego państwa. Tym samym stanowiło platformę potencjalnej współpracy obu krajów.

ROZDZIAŁ 4

Polityka zagraniczna Uzbekistanu wobec Rosji:
1991-2013

Relacje Uzbekistanu i Rosji od samego początku odznaczały się na tle praktyki międzynarodowej wyjątkowym charakterem. Oba kraje powstały na gruzach Związku Sowieckiego, będąc jego prawnymi następcami, jednak ich status międzynarodowy nie był równoznaczny. Uzbekistan uzyskał bowiem miano „sukcesora” (*наследника*) praw i obowiązków Związku Sowieckiego¹. Rosja tymczasem przypisała sobie dodatkowo rolę „kontynuatora” (*продолжателя*) ZSRS, co znalazło wyraz w jej konkretnych posunięciach na arenie międzynarodowej: Federacja Rosyjska przejęła sowieckie członkostwo w organizacjach międzynarodowych, w tym w ONZ (uzyskując tym samym miejsce w Radzie Bezpieczeństwa), oraz dotychczasowe misje dyplomatyczne Związku (które zostały przekształcone w placówki rosyjskie)². Tym samym Rosja podkreślała swój wyjątkowy status wśród państw powstałych na obszarze Związku Sowieckiego, na który wskazy-

¹ Zgodnie z porozumieniem przywódców dziesięciu państw postsowieckich z 20 marca 1992 roku, określenie to dotyczyło wszystkich członków WNP. Zob. *Решение Совета глав государств – участников Содружества Независимых Государств от 20.03.92 о правопреемстве в отношении договоров, представляющих взаимный интерес, государственной собственности, государственных архивов, долгов и активов бывшего Союза ССР*, [on-line:] http://lawrussia.ru/texts/legal_185/doc185a655x748.htm, dostęp: 30 XII 2012.

² Już 24 grudnia 1991 roku Borys Jelcyń poinformował o wspomnianych zmianach sekretarza generalnego ONZ. Zob. W. Marciniaś, *Rozgrabione imperium. Upadek Związku Sowieckiego i powstanie Federacji Rosyjskiej*, Kraków 2001, *Arkana Historii*, s. 189. Z kolei rosyjskie Ministerstwo Spraw Zagranicznych 13 stycznia 1992 roku wysłało podobną w treści notę do wszystkich akredytowanych w Moskwie przedstawicielstw dyplomatycznych. Zob. *Письмо МИД РФ от 13.01.1992 N 11/Угп Об осуществлении прав и выполнении обязательств, вытекающих из международных договоров, заключенных СССР*, [on-line:] <http://www.bestpravo.ru/federalnoje/eh-pravila/t8p.htm>, dostęp: 18 XI 2012.

wały zresztą czynniki obiektywne (Rosja była krajem o zdecydowanie największej powierzchni, potencjale demograficznym, ekonomicznym i militarnym) oraz historyczne (Związek Sowiecki powszechnie postrzegany był jako następca Imperium Rosyjskiego, zatem Federacja Rosyjska musiała przejąć jego rolę).

Stosunki dwustronne, uzbekistańsko-rosyjskie, zostały zainicjowane, z formalnego punktu widzenia, 4 stycznia 1992 roku, wraz z uznaniem przez Radę Najwyższą Uzbekistanu niepodległości wszystkich pozostałych członków WNP, w tym Rosji³. Analogiczna decyzja władz rosyjskich, podjęta 20 marca tego roku, umożliwiła obu stronom podpisanie Protokołu o ustanowieniu stosunków dyplomatycznych, co uczyniono tego samego dnia w Kijowie⁴. Inicjację relacji bilateralnych poprzedziło jednak przystąpienie Uzbekistanu do Wspólnoty Niepodległych Państw. 13 grudnia 1991 roku zebrani w Aszchabadzie przywódcy republik Azji Centralnej (w tym Islam Karimow) wyrazili wolę przystąpienia ich państw do WNP, wzywając sygnatariuszy porozumień białowieskich do objęcia nową umową wszystkich skłonnych do tego republik postsowieckich. Nastąpiło to na mocy specjalnego protokołu przyjętego podczas spotkania w Ałma-Acie⁵ 21 grudnia 1991 roku z udziałem przywódców jedenastu republik⁶. Zgodnie z zapisami Deklaracji ałmaatyńskiej WNP nie miała stanowić struktury ponadpaństwowej, a współpraca jej członków miała odbywać się na zasadzie równoprawności. Członkowie Wspólnoty podkreślili chęć pozostawienia wspólnego dowództwa nad siłami zbrojnymi i potencjałem nuklearnym byłego ZSRS, wyrazili również wolę stworzenia wspólnej przestrzeni gospodarczej (*общее экономическое пространство*)⁷.

Podpisana 21 grudnia w Ałma-Acie deklaracja była zatem chronologicznie pierwszym dokumentem międzypaństwowym sygnowanym wspólnie przez prezydentów obu omawianych krajów. Nastąpiło to jeszcze zanim Uzbekistan i Rosja oficjalnie nawiązały stosunki dyplomatyczne. Ów fakt można uznać za symptomatyczny: przyznanie pierwszeństwa rozwiązaniom o charakterze multilateralnym zapowiadało, iż będą one miały poważne znaczenie we wzajemnych stosunkach również w przyszłości.

³ *Azja Środkowa*, „Wiadomości OSW” 1992, nr 5 (81), s. 6.

⁴ В. Тюриков, Р. Шагулямов, *Независимая республика Узбекистан. Памятные даты и события 1991-1996*, Ташкент 1997, s. 25.

⁵ W latach 1921-1993 obowiązywała urzędowa nazwa: Ałma-Ata (*Алма-Ата*). W 1993 roku, decyzją władz Kazachstanu, została ona zmieniona na Ałmaty (*Алматы*). Zob. *История Алматы*, [on-line:] http://almaty.gov.kz/page.php?page_id=41&lang=1, dostęp: 7 II 2015.

⁶ Protokół podpisali przedstawiciele ośmiu republik: Azerbejdżanu, Armenii, Kazachstanu, Kirgistanu, Mołdawii, Tadżykistanu, Turkmenistanu oraz Uzbekistanu. Ponadto w spotkaniu uczestniczyli trzej sygnatariusze porozumień białowieskich. Zob. *Международные отношения в Центральной Азии. События и документы*, ред. А.Д. Богат у ров, Москва 2011, s. 218.

⁷ *Алма-Атинская декларация*, [on-line:] <http://cis.minsk.by/reestr/ru/index.html#reestr/view/text?doc=4>, dostęp: 30 XII 2012.

4.1. Trud niepodległości (1992-1993)

4.1.1. Problem Tadżykistanu

Realizacja polityki zagranicznej Uzbekistanu wobec Rosji w pierwszym okresie niepodległości została zdominowana przez zagadnienie bezpieczeństwa regionalnego oraz współpracy gospodarczej. Taszkent już w styczniu 1992 roku, podobnie jak inne republiki postsowieckie, zdecydował o utworzeniu własnych sił zbrojnych⁸. Jako jedyne państwo w regionie nie podpisał wówczas umowy z Rosją o ochronie zewnętrznej granicy państwowej, podporządkowując własnej jurysdykcji wszystkie jednostki Środkowoazjatyckiego Okręgu Wojsk Ochrony Pogranicza, rozmieszczone w republice. Jedynie wojska strategiczne miały pozostać w gestii dowództwa Zjednoczonych Sił Zbrojnych WNP⁹. Decyzje te miały dowodzić zdolności Uzbekistanu do samodzielnej obrony własnych granic. Jednakże niebezpieczny z punktu widzenia tamtejszych władz rozwój sytuacji w sąsiednich krajach: Tadżykistanie oraz Afganistanie – gdzie doszło do otwartej konfrontacji świeckich reżimów autorytarnych z opozycją islamską – spowodował szybki zwrot w polityce zagranicznej Taszkentu.

15 maja 1992 roku, podczas szczytu WNP w Taszkencie, doszło do podpisania Układu o bezpieczeństwie zbiorowym. Dokument ten, zwany następnie Traktatem taszkenckim, został paraflowany przez Rosję, Armenię, Kazachstan, Kirgistan, Tadżykistan oraz Uzbekistan i miał obowiązywać przez pięć lat od momentu wejścia w życie (nastąpiło to 20 kwietnia 1994 roku)¹⁰. Jego uczestnicy wskazywali na konieczność powstrzymania się od użycia siły w stosunkach między państwami oraz zobowiązali się do nieprzystępowania do żadnego sojuszu wojskowego (art. 1). Istotnym zapisem była deklaracja utworzenia Rady Bezpieczeństwa Zbiorowego, w skład której mieli wejść przywódcy państw członkowskich oraz głównodowodzący Zjednoczonych Sił Zbrojnych WNP. Rada powołana została w celu koordynacji wspólnej działalności sygnatariuszy traktatu, w tym konsultacji w razie zaistnienia zagrożenia bezpieczeństwa, integralności terytorialnej czy suwerenności jednego z uczestników (art. 3). Najistotniejszym punktem dokumentu zdawał się być art. 4, stwierdzający, iż jeśli jedno z państw-członków padnie ofiarą agresji ze strony jakiegokolwiek innego państwa lub grupy państw, będzie to uznane za agresję przeciwko wszystkim państwom, które okażą mu niezbędną pomoc – w tym również wojskową¹¹. Włodzimierz Marciniak przekonuje, że inicjatywa podpisania wspomnianego układu należała

⁸ *Azja Środkowa*, „Wiadomości OSW” 1992, nr 16 (92), s. 6.

⁹ *Uzbekistan*, „Wiadomości OSW” 1992, nr 63 (140), s. 7.

¹⁰ *Договор о коллективной безопасности*, [on-line:] <http://www.mid.ru/bdomp/Ns-rsng.nsf/3a813e35eb116963432569ee0048fdbef7b26f92ab3bc6b0843256b0b0027825a!OpenDocument>, dostęp: 15 VII 2012.

¹¹ *Ibidem*.

do Islama Karimowa. Polityk ten miał być początkowo przeciwny tworzeniu sojuszu wojskowego państw postsowieckich. Dopiero pod wpływem niepokojących wydarzeń w Tadżykistanie zmienił swoje stanowisko i odwołał się do koncepcji bezpieczeństwa zbiorowego¹².

Niemal równolegle do zawarcia Traktatu taszkenckiego Uzbekistan uregulował także stosunki dwustronne z Rosją. Podstawą relacji bilateralnych stał się Traktat o podstawach stosunków międzypaństwowych, przyjaźni i współpracy¹³, zawarty 30 maja 1992 roku w Moskwie. Miał on obowiązywać przez dziesięć lat od momentu ratyfikacji, która nastąpiła 19 marca 1993 roku¹⁴. Podstawowe zapisy traktatu miały ogólnie przyjęty w praktyce umów międzynarodowy charakter: oba państwa zobowiązywały się do poszanowania wzajemnej niepodległości i suwerenności (art. 1), integralności terytorialnej oraz nienaruszalności granic (art. 2), wyrażały zarazem wolę współpracy w celu zwiększenia stabilności i bezpieczeństwa: tak globalnego, jak i regionalnego (art. 3)¹⁵. Dopiero druga część układu wskazywała na aktualne problemy, mające znaczenie dla dwustronnych relacji. Dokument ten przydawał szczególnie znaczenie podpisanemu dwa tygodnie wcześniej Układowi o bezpieczeństwie zbiorowym. Wskazując na jego postanowienia, potwierdzał wolę obu stron zachowania wspólnego dowództwa wojsk strategicznych WNP, konstatował również fakt pozostawiania terytoriów obu krajów w ramach wspólnej, wojskowej przestrzeni strategicznej. Zarazem kwestię wspólnego wykorzystania obiektów wojskowych układ polecał rozpatrzyć w odrębnym porozumieniu (art. 4)¹⁶.

Podpisanie w krótkim czasie dwóch tak istotnych dokumentów świadczyło wymownie, iż Islam Karimow postrzega Rosję jako najważniejszego gwaranta bezpieczeństwa i stabilności w regionie, patrząc zaś przez pryzmat polityki wewnętrznej Taszkentu – również stabilności własnego reżimu politycznego. Dowiodły tego kolejne miesiące, które przyniosły intensyfikację współdziałania militarnego. Już z początkiem lipca Islam Karimow zaproponował utworzenie oddziałów pokojowych Wspólnoty, celem zapobiegania konfliktom na terytorium byłego ZSRS¹⁷. Zostały one powołane do życia 16 lipca, podczas kolejnego szczytu WNP w Taszkencie, decyzją ministrów obrony narodowej i spraw zagranicznych państw członkowskich oraz dowódców Zjednoczonych Sił Zbrojnych Wspólnoty. Zdecydowano, iż będą one składać się z ochotników, a o ich użyciu decydować ma

¹² W. Marciniak, *op. cit.*, s. 191.

¹³ Zob. A. Eberhardt, *Polityka zagraniczna Republiki Uzbekistanu (1991-2003)*, „Polski Przegląd Dyplomatyczny” 2003, nr 6 (16), s. 129.

¹⁴ Zob. *Договор об основах межгосударственных отношений, дружбе и сотрудничестве между Российской Федерацией и Республикой Узбекистан*, „Бюллетень международных договоров” 1994, nr 9, s. 25.

¹⁵ *Ibidem*, s. 19-20.

¹⁶ *Ibidem*, s. 20.

¹⁷ Zob. *Международные отношения...*, s. 250.

Rada Szefów Państw WNP, na wniosek państw zaangażowanych w konflikt¹⁸. Trzy miesiące później – 9 października 1992 roku – przywódcy Wspólnoty podjęli decyzję o wprowadzeniu owych sił do Tadżykistanu¹⁹. Decyzja ta okazała się istotnym sukcesem Taszkontu, świadczyła bowiem o tym, że uzbeckiemu liderowi udało się przekonać pozostałych partnerów – zwłaszcza Rosję – do własnych racji²⁰.

Jesienna operacja wypierania oddziałów opozycji islamskiej ze stolicy Tadżykistanu, w której brały udział oddziały rosyjskie oraz uzbeckie²¹, stanowiła kulminacyjny moment ówczesnej współpracy Taszkontu z Moskwą. Gdy bezpośrednie zagrożenie rozprzestrzenieniem tadżyckiej wojny domowej na sąsiednie republiki minęło, Uzbekistan zaprzestał wysiłków na rzecz pogłębiania integracji militarnej. Proces tworzenia wspólnych struktur wojskowych uległ zahamowaniu aż do początku 1994 roku. W międzyczasie doszło jedynie do konsultacji ministrów obrony, którzy w lutym 1993 roku ustalili stanowiska w sprawie współpracy wojskowo-technicznej oraz wspólnego wykorzystywania obiektów strategicznych na terytorium Uzbekistanu²².

4.1.2. Strefa rublowa

Po skutecznej operacji w Tadżykistanie współpraca wojskowa osłabła, natomiast na czoło wysunęły się kwestie ekonomiczne, zwłaszcza problem wzajemnych rozliczeń za wymieniane towary oraz zagadnienie funkcjonowania strefy rublowej, mającej istotne znaczenie dla stabilności gospodarczej Uzbekistanu. Dynamika przemian ekonomicznych w Federacji Rosyjskiej była odmienna niż w Uzbekistanie, co rodziło wzajemne nieporozumienia. Rozpoczęta w 1992 roku przez wicepremiera Jegora Gajdara tzw. terapia szokowa zakładała szybkie przejście do rynkowego modelu gospodarki. Tymczasem pomimo powstania formalnych granic, w tym również celnych, Rosja z początku w ogóle nie pobierała cef w rozliczeniach z krajami WNP, do października 1992 roku sprzedawała im swą ropę naftową oraz gaz ziemny po zaniżonych cenach – tzw. cenach wewnętrznych, wreszcie udzielała państwom WNP nisko oprocentowanych kredytów technicznych. Ponadto jej walutą nadal był rubel sowiecki, obowiązujący również w pozostałych republikach Wspólnoty. Wprawdzie nie miały one prawa emisji pieniądza, ale posiadały praktycznie nieograniczoną możliwość zaciągania zobo-

¹⁸ *Wspólnota Niepodległych Państw*, „Wiadomości OSW” 1992, nr 141 (218), s. 9.

¹⁹ *WNP*, „Za Uralem” 1992, nr 3, s. 11.

²⁰ Początkowo Borys Jelcyń zachowywał neutralne stanowisko wobec wydarzeń w Tadżykistanie, zaś rosyjscy demokraci popierali kandydata opozycji – Dawlata Chudonazarowa – w wyborach prezydenckich z grudnia 1991 roku. Zob. M. Lang, *Wojna domowa i proces pokojowy*, [w:] *Tadżykistan. Historia – społeczeństwo – polityka*, Warszawa 2002, *Współczesna Azja Centralna*, s. 162-163.

²¹ *Ibidem*, s. 163-164.

²² *Uzbekistan*, „Za Uralem” 1993, nr 7, s. 15.

wiązań bezgotówkowych. Rząd rosyjski dążył do ograniczenia tak niekorzystnej współpracy z państwami WNP oraz do uregulowania w sposób najlepszy dla siebie zasad funkcjonowania strefy rublowej²³. Drogi Taszkontu oraz Moskwy, skupionych na realizacji własnego interesu ekonomicznego, musiały się rozjeść.

Uzbekistan, pomimo wykorzystywania tak preferencyjnych warunków współpracy, miał problemy z utrzymaniem stabilizacji makroekonomicznej. Dlatego kwestia wymiany handlowej pozostawała w pierwszym okresie jego niepodległości nieustannym punktem spornym w relacjach z Moskwą. Najważniejszym dobrem handlowym republiki była w tym czasie bawełna, zapewniająca ponad połowę wszystkich dochodów z eksportu²⁴, dlatego Taszkont uczynił z niej element nacisku na władze rosyjskie. Tylko w 1992 roku kilkakrotnie doszło do negocjacji wokół zasad dostarczania uzbeckiego „białego złota” rosyjskim zakładom włókienniczym, w zamian za dostawy surowców energetycznych (głównie ropy naftowej) z Rosji²⁵. W marcu 1993 roku podczas wizyty rosyjskiego premiera Wiktora Czernomyrdina w Taszkencie obie strony wyraziły zgodę na dokonywanie rozliczeń na bazie światowych cen tych produktów²⁶, co zresztą nie zakończyło całkowicie sporu. Asertywna postawa władz Uzbekistanu miała jednak na celu jedynie wzmocnienie słabej pozycji negocjacyjnej w rozmowach z Rosją. Rząd w Taszkencie nieustannie zwracał się do swego rosyjskiego odpowiednika z prośbą o udzielenie kredytu państwowego – głównie na pokrycie opłat za towary i usługi dostarczane przez stronę rosyjską. W maju 1993 roku wnioskował o 320 mld rubli (ok. 350 mln dolarów²⁷), otrzymał zaś 125 mln rubli (ok. 130 mln

²³ Zob. W. Marciniak, *op. cit.*, s. 234.

²⁴ Jeszcze w 1995 roku sprzedaż bawełny zapewniała 57,9% ogólnych przychodów eksportowych. N. Sirajiddinow, *Handel zagraniczny i polityka handlowa*, [w:] *Uzbekistan. Historia – społeczeństwo – polityka*, red. nauk. T. Bodio, Warszawa 2001, s. 366 (tabela 2).

²⁵ W październiku 1992 roku wynegocjowano międzyrządowy protokół dot. wzajemnych dostaw bawełny oraz produktów naftowych. Zob. *Протокол между Правительством Республики Узбекистан и Правительством Российской Федерации о взаимопоставках нефти и нефтепродуктов из Российской Федерации и хлопка-волокна из Республики Узбекистан в IV квартале 1992 года*, [on-line:] <http://www.lawmix.ru/abrolaw/13334>, dostęp: 7 II 2015. Mimo to w listopadzie 1992 roku ogromny zakład włókienniczy w Barnaule (na Syberii) zaprzestał produkcji z powodu wstrzymania dostaw uzbeckiej bawełny. Zob. *Uzbekistan*, „Za Uralem” 1992, nr 5, s. 8.

²⁶ Zob. *Uzbekistan*, „Za Uralem” 1993, nr 9, s. 8.

²⁷ Oficjalny kurs dolara wobec rubla, ustalany przez Bank Centralny Rosji, w 1993 roku ulegał znaczącym zmianom, co można wiązać z inflacją i postępującą dewaluacją rosyjskiego pieniądza. Z początkiem maja za 1 dolara płacono 823 ruble, jednak w dniu podpisania omawianej umowy (21 maja) jego kurs wynosił już 940 rubli. Z tego względu równowartość opisywanych kredytów w walucie amerykańskiej podawana jest jedynie w formie przybliżonej. Zob. *Курс доллара США к рублю Российской Федерации, установленный Центральным банком Российской Федерации в 1993 году для целей учета и таможенных платежей*, [on-line:] [http://icrating.ru/RUS/KURS_CB/1993/1993-\\$.HTM](http://icrating.ru/RUS/KURS_CB/1993/1993-$.HTM), dostęp: 7 II 2015.

dolarów)²⁸. W czerwcu 1994 roku kolejna umowa sankcjonowała pożyczkę w wysokości 125 mld rubli²⁹ (ok. 65 mln dolarów³⁰). Równolegle zawierano porozumienia restrukturyzujące dotychczasowe zobowiązania finansowe, a na ich mocy zadłużenie strony uzbeckiej przekwalifikowano na oficjalny kredyt państwowy, udzielany przez Rosję. Podobne umowy zawarto w maju oraz w październiku 1993 roku³¹, co pozwalało na spłatę tych zobowiązań w ciągu kilku lat, nie wcześniej zaś niż od 1996 roku. Zabiegi te z jednej strony dowodziły umiejętności negocjacyjnych uzbeckiego przywództwa, z drugiej jednak strony świadczyły o niesłabnącym uzależnieniu ekonomicznym Uzbekistanu od Rosji.

Niepowodzeniem zakończyła się natomiast próba utrzymania się Uzbekistanu w strefie rublowej, podjęta po wprowadzeniu przez rosyjski Bank Centralny w lipcu 1993 roku nowej waluty – rubla rosyjskiego. Sprzeczność interesów ujawniła się już w trakcie realizacji Porozumienia o strefie rublowej nowego typu, podpisanego 7 września 1993 roku w Moskwie. Zakładało ono wykorzystywanie przez sygnatariuszy gotówki rublowej w zamian za silną pozycję Centralnego Banku Rosji w kształtowaniu polityki kredytowo-finansowej tych państw³². Porozumienie owo, w istocie oznaczające zgodę Uzbekistanu na częściowe ograniczenie jego suwerenności ekonomicznej względem Rosji, nie weszło ostatecznie w życie. W październiku Rosja postawiła przed Kazachstanem i Uzbekistanem dodatkowe warunki ich wejścia do unii walutowej, w tym przekazanie posiadanych przez te republiki rezerw walut wymienialnych oraz zapasów złota³³. W tej sytuacji

²⁸ *Соглашение между Правительством Российской Федерации и Правительством Республики Узбекистан о государственном кредите на 1993 год*, [on-line:] <http://www.lawmix.ru/abrolaw/12822>, dostęp: 7 II 2015.

²⁹ *Соглашение между Правительством Российской Федерации и Правительством Республики Узбекистан о государственном кредите на 1994 год*, [on-line:] <http://www.zakonprost.ru/content/base/30869>, dostęp: 7 II 2015.

³⁰ *Zob. Курс доллара США к рублю Российской Федерации, установленный Центральным банком Российской Федерации в 1994 году для целей учета и таможенных платежей*, [on-line:] [http://www.icrating.ru/RUS/KURS_CB/1994/1994-\\$.HTM](http://www.icrating.ru/RUS/KURS_CB/1994/1994-$.HTM), dostęp: 7 II 2015.

³¹ *Соглашение между Правительством Российской Федерации и Правительством Республики Узбекистан о реоформлении задолженности по техническим кредитам по итогам 1992 года и января-апреля 1993 г. в государственный кредит Правительству Республики Узбекистан*, [on-line:] http://www.mid.ru/BDOMP/spd_md.nsf/0/9662F0146B3763A144257AE200338B36, dostęp: 30 XII 2012. Por. *Соглашение между Правительством Российской Федерации и Правительством Республики Узбекистан о реоформлении задолженности по техническим кредитам за 1993 год в государственный кредит Правительству Республики Узбекистан*, [on-line:] <http://www.lawmix.ru/abrolaw/12473>, dostęp: 30 XII 2012.

³² Wspomniane porozumienie podpisały: Rosja, Białoruś, Armenia, Kazachstan, Uzbekistan oraz Tadżykistan. *Zob. Соглашение о практических мерах по созданию рублевой зоны нового мунa*, [on-line:] <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=INT;n=670>, dostęp: 30 XII 2012. Por. *Nowa Strefa Rublowa*, „Za Uralem” 1993, nr 14, s. 26.

³³ *Kazachstan i Uzbekistan poza strefą rublową*, „Za Uralem” 1993, nr 16, s. 28.

10 listopada Islam Karimow poinformował o wprowadzeniu w Uzbekistanie, począwszy od 1994 roku, własnej waluty – suma, oskarżając jednocześnie Rosję o nieprzyjazną względem Azji Centralnej politykę finansową³⁴.

4.2. Budowanie niezależności (1994-1998)

4.2.1. Relacje bilateralne: ochłodzenie, potem odprężenie

Wymuszona przez działania Rosjan decyzja Uzbekistanu o opuszczeniu unii walutowej, chociaż bezpośrednio skutkująca dodatkowymi trudnościami gospodarczymi (dynamiczny wzrost inflacji w latach 1993-1994), miała jednak pozytywne długofalowe skutki dla uzbeckiej polityki zagranicznej, zwłaszcza wobec Rosji. Skłoniła bowiem kraj do większej samodzielności gospodarczej i, co za tym idzie, politycznej. Taszcent nie zamierzał bynajmniej zrywać silnych więzów, zwłaszcza ekonomicznych, łączących go z Moskwą. Jednak Islam Karimow nie mógł nie dostrzegać wyraźnej zmiany politycznej, jaka nastąpiła w tym czasie w Rosji. W efekcie kryzysu październikowego 1993 roku doszło tam do wzmocnienia pozycji ustrojowej prezydenta³⁵. Równolegle zatwierdzona została nowa koncepcja polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej, kładąca nacisk na odtworzenie wpływów tego państwa na obszarze postsowieckim. Efekty tej zmiany stały się widoczne w Azji Centralnej już jesienią 1993 roku, gdy wysłannicy rosyjskiego prezydenta podjęli indywidualne rozmowy z przedstawicielami opozycji tadżyckiej i zaczęli nakłaniać obie strony konfliktu do rozpoczęcia rozmów pokojowych. Ich inicjacja pod egidą Moskwy nastąpiła w marcu 1994 roku³⁶.

Zmiana wektorów rosyjskiej dyplomacji przyjęta została w Taszkencie chłodno, a relacje uzbeckistańsko-rosyjskie pod koniec 1993 roku stały się bardzo napięte. Spotkanie Islama Karimowa z Andriejem Kozyriewem, szefem rosyjskiego MSZ, 16 listopada 1993 roku, przebiegło w nieprzyjaznej atmosferze, czego powodem było nie tylko rozczarowanie rosyjskim podejściem do strefy rublowej, ale również podniesienie przez Moskwę kwestii praw mniejszości rosyjskiej w Uzbekistanie³⁷. Napięcie wzrosło jeszcze bardziej, gdy w przeddzień szczytu WNP w Aszchabadzie (24 grudnia 1993 roku) delegacja rosyjska poinformowała, iż zamierza zaproponować nadanie językowi rosyjskiemu statusu drugiego języka państwowego w krajach WNP oraz szykuje projekt konwencji o ochronie praw

³⁴ *Kazachstan i Uzbekistan poza strefą rublową*, s. 30-31.

³⁵ O następstwach rosyjskiego kryzysu konstytucyjnego w 1993 roku zob. m.in.: W. Marciniak, *op. cit.*, s. 552-566; S. Gardocki, *Instytucja prezydenta w polityce Federacji Rosyjskiej*, Toruń 2008, s. 50-84.

³⁶ M. Lang, *op. cit.*, s. 168-169.

³⁷ *Uzbekistan, „Za Uralem”* 1993, nr 16, s. 29.

własnej diaspory³⁸. Zmiana ta oznaczała istotny zwrot w dotychczasowej polityce Rosji, przeczyła również zapisom traktatu z 30 maja 1992 roku, w myśl których rozwiązanie kwestii podwójnego obywatelstwa miało następować w drodze porozumień bilateralnych, uwzględniających ustawodawstwo obu stron³⁹. Islam Karimow zareagował natychmiast: występując 28 grudnia przed uzbeckim parlamentem, wykluczył możliwość wprowadzenia w republice podwójnego obywatelstwa⁴⁰. Z początkiem stycznia spotkał się natomiast ze swoim kazachstańskim odpowiednikiem, inicjując współpracę regionalną w ramach Centralnoazjatyckiej Wspólnoty Gospodarczej⁴¹. Biorąc pod uwagę niewielki potencjał gospodarczy obu krajów oraz równoległe uwikłanie Kazachstanu w skomplikowane relacje z Rosją (wynikające z niezwykle długiej granicy kazachstańsko-rosyjskiej i „bala-stu” etnicznego w postaci mniejszości rosyjskiej), pomysł ów trudno postrzegać w kategoriach realnej próby zdystansowania Rosji w regionie. Niewątpliwie natomiast miał on służyć jako sygnał wobec Moskwy, iż Taszkent posiada zdolność do rozwijania alternatywnych kierunków współpracy międzynarodowej.

Energiczna polityka Islama Karimowa odniosła spodziewany skutek. Już w trakcie lutowej wizyty Andrieja Kozyriewa w Taszkencie szef rosyjskiej dyplomacji tonował nastroje rosyjskich dziennikarzy, żądających wprowadzenia podwójnego obywatelstwa dla mieszkających w republice Rosjan. Podkreślał również, iż spośród wszystkich państw regionu jedynie Uzbekistan jest w stanie skutecznie przeciwstawić się ekstremizmowi, okiełznać chaos i rozlew krwi⁴². Miesiąc później odbyła się oficjalna wizyta uzbeckiego prezydenta w Rosji. Doszło wówczas do podpisania Deklaracji o rozwoju i pogłębieniu wszechstronnej współpracy pomiędzy Federacją Rosyjską a Republiką Uzbekistan, w której potwierdzono aktualność sformułowań zawartych w wynegocjowanym dwa lata wcześniej traktacie. Zarazem w stosunku do dokumentu z 30 maja 1992 roku nastąpiły istotne zmiany. Na pierwszym miejscu postawiono kwestię rozszerzenia współpracy gospodarczej (art. 2). Duże znaczenie przypisano wspólnym wysiłkom w celu zapewnienia bezpieczeństwa granic zewnętrznych WNP (art. 3) oraz kooperacji militarnej (art. 5). Niemalże pominięta została w deklaracji drażliwa kwestia praw mniejszości narodowych: jej sygnatariusze zobowiązali się jedynie do zapewnienia wszystkim mieszkańcom obu państw – bez względu na płeć, wyznanie czy narodowość – realizacji ich praw i wolności obywatelskich, socjalnych oraz kulturowych (art. 6)⁴³.

³⁸ *Szczyt WNP w Aszchabadzie*, „Za Uralem” 1993, nr 17, s. 31.

³⁹ *Договор об основах межгосударственных отношений, дружбе и сотрудничестве между Российской Федерацией и Республикой Узбекистан*, „Бюллетень международных договоров” 1994, nr 9, s. 21-22.

⁴⁰ *Zob. Uzbekistan*, „Za Uralem” 1993/1994, nr 18, s. 25.

⁴¹ *Zob. ibidem*, s. 26-27.

⁴² *Zapełnianie politycznej próżni. Minister Andriej Kozyriew w Azji Środkowej*, „Za Uralem” 1994, nr 19, s. 37.

⁴³ *Декларация о развитии и углублении всестороннего сотрудничества между Российской Федерацией и Республикой Узбекистан*, [on-line:] <http://www.zakonprost.ru/content/base/28926>, dostęp: 7 II 2015.

Jako sukces Islama Karimowa odczytać należy również pozostałe porozumienia, wynegocjowane przez stronę uzbecką. Zawarto wówczas Traktat o pogłębieniu integracji gospodarczej, przewidujący koordynację działań obu republik na rzecz stopniowej realizacji wspólnej przestrzeni gospodarczej (art. 2)⁴⁴. Najistotniejsze z punktu widzenia Taszkontu wydawały się jednak umowy o kooperacji militarnej. Podpisane 2 marca porozumienia: O współpracy wojskowej oraz O zasadach współpracy w zakresie wyposażenia technicznego i materialnego sił zbrojnych potwierdzały wolę współdziałania Moskwy i Taszkontu w dziedzinie obronności, porządkowały również warunki realizacji wzajemnych zamówień dla sił zbrojnych⁴⁵. dopełnieniem tych zobowiązań było porozumienie międzyrządowe z 15 lipca 1994 roku. Zapewniało ono swobodę przemieszczania się po terytorium Uzbekistanu oraz zwolnienie z uzbeckich opłat tranzytowych wojsk rosyjskich, wypełniających misję ochrony granic zewnętrznych WNP⁴⁶.

Dla Islama Karimowa marcowa wizyta miała poważne znaczenie prestiżowe. Prasa rosyjska odnotowała, że uzbecki przywódca jest pierwszym spośród liderów postsowieckich, którego przyjęto na Kremlu z zachowaniem całego protokołu dyplomatycznego⁴⁷. Podobnie symboliczny wymiar miał fakt, iż przyjazd Islama Karimowa poprzedził wizytę w Moskwie przywódcy Kazachstanu – Nursułtana Nazarbajewa⁴⁸. Taka kolejność spotkań wskazywała na wzmocnienie znaczenia Uzbekistanu, szczególnie wobec chłodno przyjętej – zarówno w Taszkencie, jak i w Moskwie – kazachstańskiej inicjatywy integracyjnej: Związku Eurazjatyckiego.

Z perspektywy Uzbekistanu można wskazać dwie główne przesłanki normalizacji stosunków z Rosją: militarne oraz ekonomiczne. Zawarte w marcu oraz lipcu

⁴⁴ *Соглашение об углублении экономической интеграции между Российской Федерацией и Республикой Узбекистан*, [on-line:] <http://docs.cntd.ru/document/1900458>, dostęp: 7 II 2015.

⁴⁵ Zob. *Договор между Российской Федерацией и Республикой Узбекистан о сотрудничестве в военной области*, „Бюллетень международных договоров” 1994, nr 12, s. 39-42. Por. *Соглашение между Российской Федерацией и Республикой Узбекистан о принципах взаимного технического и материального обеспечения их вооруженных сил*, [on-line:] <http://docs.cntd.ru/document/1900464>, dostęp: 7 II 2015.

⁴⁶ *Соглашение между Правительством Российской Федерации и Правительством Республики Узбекистан о межгосударственных воинских перевозках в интересах охраны внешних границ государств-участников Содружества Независимых Государств*, „Бюллетень международных договоров” 1995, nr 3, s. 48.

⁴⁷ Zob. „Независимая газета” 1994, nr 41, cyt. za: *Islam Karimow – nowe przymierze*, „Za Uralem” 1994, nr 20, s. 40-41.

⁴⁸ Przybył on do Moskwy z analogiczną wizytą 27 marca 1994 roku. W trakcie spotkania z prezydentem Rosji doszło m.in. do podpisania umowy o współpracy militarnej, a także porozumienia o warunkach wykorzystywania kosmodromu Bajkonur. Zob. K. Wańczyk, *Polityka Federacji Rosyjskiej wobec Kazachstanu*, [w:] *Polityka Federacji Rosyjskiej wobec państw członkowskich WNP*, red. nauk. E. Cziomer, M. Czajkowski, Kraków 2006, s. 114.

1994 roku porozumienia pozwalały Uzbekistanowi współpracować z Rosją na preferencyjnych warunkach przy modernizowaniu własnej armii – niezbędnemu wobec niespokojnego sąsiedztwa republiki: ogarniętych wojną domową Tadżykistanu i Afganistanu. W sposób lapidarny ujął tę kwestię sam Islam Karimow, deklarując w Moskwie, iż bez współpracy z Rosją nie jest możliwe istnienie sił zbrojnych Uzbekistanu⁴⁹. Z kolei pomoc finansowa, zwłaszcza korzystne warunki kredytów udzielanych Taszkentowi przez Moskwę, umożliwiały stabilizację tamtejszej gospodarki bez konieczności przeprowadzania radykalnych reform. Islam Karimow zdawał sobie sprawę, że dokonanie „terapii szokowej” w transformującej się gospodarce uzbeckiej mogłoby wywołać wybuch niezadowolenia społecznego, zwłaszcza zaś aktywizację ugrupowań opozycyjnych, krytykujących autorytarny styl sprawowanej przez niego władzy. Konfrontacja polityczna mogła natomiast z łatwością przerodzić się w wojnę domową, posiadającą zresztą już swój precedens regionalny w postaci konfliktu tadżyckiego. Dlatego uzbecki przywódca poczynił w następnych latach wiele wysiłków, aby utrzymać poziom współpracy z Rosją we wspomnianych dziedzinach na jak najwyższym poziomie, jednocześnie unikając zbytniego uzależniania się od Moskwy.

4.2.2. Priorytety: armia i gospodarka

Wspomniane starania znalazły wyraz w postaci kolejnych porozumień dwustronnych, zawieranych w latach 1995-1998. Dnia 27 lipca 1995 roku, podczas wizyty rosyjskiego premiera Wiktora Czernomyrdina w Taszkencie podpisane zostały dwa porozumienia dotyczące współpracy wojskowej. Pierwsze z nich: Protokół o współpracy wojskowej między Federacją Rosyjską a Republiką Uzbekistan, potwierdzało obustronną wolę aktywizacji dotychczasowych form współpracy w zakresie bezpieczeństwa regionalnego, jednocześnie wyrażało zrozumienie dla indywidualnych wysiłków Uzbekistanu, mających na celu budowę własnych, narodowych sił zbrojnych. Strony zobowiązywały się w nim do kooperacji przy wytwarzaniu i eksploatacji sprzętu wojskowego, zwłaszcza do stworzenia wspólnych przedsiębiorstw, produkujących wyposażenie dla obu armii (art. 4)⁵⁰. Uzupełnieniem i rozszerzeniem wspomnianych zapisów była treść wypracowanego wówczas porozumienia o współpracy wojskowo-technicznej⁵¹.

W trakcie wspomnianej wizyty podpisano również porozumienie o współpracy ekonomicznej w latach 1996-1997. W dokumencie tym obie strony zobowiązywały

⁴⁹ Islam Karimow – nowe przymierze, „Za Uralem” 1994, nr 20, s. 40.

⁵⁰ Протокол между Российской Федерацией и Республикой Узбекистан о сотрудничестве в военной сфере, „Бюллетень международных договоров” 1996, nr 3, s. 41.

⁵¹ Соглашение между Правительством Российской Федерации и Правительством Республики Узбекистан о военно-техническом сотрудничестве, „Бюллетень международных договоров” 1996, nr 3, s. 35-37.

się do stopniowej likwidacji wzajemnych ograniczeń w przepływie towarów, kapitału oraz osób (art. 2), a także do usunięcia barier celnych (art. 3). Ponadto zapowiedziano stworzenie uzbecko-rosyjskiej komisji międzyrządowej do spraw współpracy ekonomicznej, z zadaniem wypracowania konkretnych projektów integracji ekonomicznej obu państw (art. 5)⁵². W rozmowach międzyrządowych Taszcent zobowiązał się spłacić w terminie 90 mln dolarów kredytów i pożyczek (z lat 1990-1992), zaś Rosjanie obiecali uregulowanie 189 mln dolarów zaległych opłat za bawełnę. Obie strony porozumiały się wreszcie w sprawie utworzenia wspólnego holdingu włókienniczego⁵³.

Dnia 12 marca 1997 roku w Moskwie premierzy obu państw podpisali umowę o bilateralnej współpracy gospodarczej w latach 1998-2000. Poszczególne artykuły wspomnianego porozumienia dotyczyły konkretnych obszarów współpracy – zwiększenia wymiany handlowej (art. 2), tworzenia wspólnych przedsiębiorstw produkcyjnych (art. 4) czy wzajemnego udzielania kredytów (art. 7)⁵⁴. Uzbekistan po raz kolejny zwrócił się z prośbą o restrukturyzację swego zadłużenia względem Rosji, wynoszącego już 500 mln dolarów. Na podstawie odrębnego porozumienia rząd rosyjski wyraził zgodę na prolongatę spłaty wspomnianego długu do 2007 roku⁵⁵.

Już w październiku 1998 roku Uzbekistan podpisał kolejne porozumienie o współpracy gospodarczej z Rosją, obejmujące lata 1998-2007. Zmiana wobec umowy z 1997 roku sprowadzała się nie tyle do treści porozumienia, ile do jej znaczenia symbolicznego. Porozumienie parałowali prezydenci obu krajów,

⁵² *Соглашение между Правительством Российской Федерации и Правительством Республики Узбекистан об основных принципах и направлениях экономического сотрудничества на 1996-1997 г.г.*, [on-line:] <http://docs.cntd.ru/document/1900711>, dostęp: 7 II 2015. Wspominana Komisja Międzyrządowa do spraw Współpracy Gospodarczej została powołana do życia dopiero w maju 2001 roku, podczas wizyty uzbeckiej delegacji w Moskwie. Celem tej instytucji miała być analiza najważniejszych obszarów współpracy dwustronnej oraz wskazanie jej najbardziej perspektywicznych kierunków (art. 2). Obrady komisji miały odbywać się co najmniej dwa razy do roku, na przemian na terytorium obu państw (art. 5). Zapis ten był niewątpliwą zaletą porozumienia, pozwalał bowiem na regularną koordynację wzajemnych działań. Zob. *Соглашение между Правительством Российской Федерации и Правительством Республики Узбекистан о Межправительственной комиссии по экономическому сотрудничеству между Российской Федерацией и Республикой Узбекистан*, „Бюллетень международных договоров” 2001, nr 8, s. 70-71.

⁵³ *Uzbekistan*, „Za Uralem” 1995, nr 8-9, s. 31.

⁵⁴ *Соглашение между Правительством Российской Федерации и Правительством Республики Узбекистан об основных принципах и направлениях экономического сотрудничества на 1998-2000 годы*, „Бюллетень международных договоров” 1997, nr 8, s. 30.

⁵⁵ *Соглашение между Правительством Российской Федерации и Правительством Республики Узбекистан о реструктуризации задолженности Республики Узбекистан по государственным кредитам, предоставленным Российской Федерацией*, [on-line:] <http://www.bestpravo.ru/rossijskoje/ej-praktika/f6n.htm>, dostęp: 29 XII 2012.

a obejmowało ono długi – dziewięcioletni – okres współpracy⁵⁶. Zmieniły się także warunki, w jakich doszło do zawarcia umowy. Z początkiem roku Rosja zaczęła odczuwać negatywne skutki azjatyckiego kryzysu gospodarczego z 1997 roku oraz ograniczenia wynikające z braku reform strukturalnych w gospodarce, w sierpniu zaś doszło do krachu na rynku finansowym i dewaluacji rubla⁵⁷. Załamanie na rynku wewnętrznym skutkowało ograniczeniem wymiany handlowej z zagranicą, w tym z Uzbekistanem – dwustronne obroty handlowe spadły w 1998 roku niemal o połowę w stosunku do roku poprzedniego⁵⁸. Porozumienie z października 1998 roku pomyślane było zatem jako próba przeciwdziałania tej negatywnej tendencji.

4.2.3. Niechęć wobec integracji pod egidą Rosji

O ile Islam Karimow dostrzegał wymierne korzyści wynikające z kontaktów dwustronnych z Rosją, o tyle względem planów pogłębiania integracji w ramach Wspólnoty Niepodległych Państw wykazywał daleko idącą niechęć, postrzegając je jako próbę zdominowania mniejszych partnerów przez Moskwę. Chociaż sam był inicjatorem Układu o bezpieczeństwie zbiorowym, utracił zainteresowanie dla niego wraz ze względnyim uspokojeniem sytuacji w Tadżykistanie. Jeszcze w Deklaracji o rozwoju i pogłębieniu wszechstronnej współpracy z marca 1994 roku znalazło się symboliczne odniesienie do Traktatu taszkenckiego – obie strony potwierdzały w nim ważne znaczenie tego dokumentu (art. 5)⁵⁹ – jednak późniejsze umowy o charakterze wojskowym miały już wyłącznie dwustronny wydźwięk. Ponadto Islam Karimow konsekwentnie odmawiał zgody na zgłoszoną przez Rosję podczas szczytu WNP w Ałmaty (w lutym 1995 roku) propozycję zawarcia porozumienia o wspólnej ochronie granic zewnętrznych Wspólnoty. Taszkent uzyskał w tej sprawie poparcie ze strony kilku innych republik:

⁵⁶ Układ ten wszedł w życie 17 marca 1999 roku, obowiązywał do 31 grudnia 2007 roku, a zatem niespełna dziewięć lat. Zob. *Договор между Российской Федерацией и Республикой Узбекистан об углублении экономического сотрудничества на 1998-2007 годы*, [on-line:] <http://docs.cntd.ru/document/901725964>, dostęp: 7 II 2015.

⁵⁷ A.J. Chiodo, M.T. Owyang, *A case study of a currency crisis. The Russian default of 1998*, „Federal Reserve Bank of St. Louis Review” 2002, November, s. 7-14. Por. B. Durka, *Budowa gospodarki Rosji – rezultaty i perspektywy*, [w:] *Rosja – refleksje o transformacji*, red. S. Bieleń, A. Skrzypek, Warszawa 2010, s. 106-107.

⁵⁸ Wymiana towarowa Rosji i Uzbekistanu spadła w tym czasie z 1,8 mld dolarów do 1,1 mld dolarów rocznie. Dane za: *Экспорт и импорт России в 1997 г. по странам* oraz *Экспорт и импорт России в 1998 г. распределение по странам*, [on-line:] <http://www.rusimpex.ru/index1.htm?varurl=Content/Economics>, dostęp: 30 XII 2012.

⁵⁹ *Декларация о развитии и углублении всестороннего сотрудничества между Российской Федерацией и Республикой Узбекистан*, [on-line:] <http://www.zakonprost.ru/content/base/28926>, dostęp: 30 XII 2012.

Azerbejdżanu, Ukrainy i Mołdawii⁶⁰. Uzbecki prezydent nie zmienił zdania w tej sprawie nawet wówczas, gdy doszło do zaostrzenia sytuacji w sąsiadującym z nim Afganistanie, gdzie kontrolę nad stolicą i większością kraju uzyskało radykalnie islamskie ugrupowanie talibów. W lutym 1997 roku, podczas spotkania z Ministrem Obrony Federacji Rosyjskiej Igorem Rodionowem⁶¹ prezydent Uzbekistanu stwierdził co prawda w kontekście rozwoju sytuacji w Kabulu, iż silna Rosja pozostaje jedynym gwarantem bezpieczeństwa oraz stabilizacji w regionie⁶². Jednak poczucie zagrożenia od strony południowego sąsiada nie było na tyle silne, aby skłonić Islama Karimowa do konkretnych kroków wobec Rosji. Podobnie zareagował zresztą w sierpniu następnego roku, gdy ofensywa talibów na północy kraju spowodowała ucieczkę z Afganistanu popieranego przez Taszkent gen. Abdula Raszida Dostuma. Islam Karimow ograniczył się wówczas do rozmowy telefonicznej z prezydentem Borysem Jelcynem oraz wysłania przedstawiciela na konsultacje w ramach Układu o bezpieczeństwie zbiorowym. Jednocześnie zaś oświadczył, iż uzbeckistańskie siły zbrojne są w stanie samodzielnie ochronić granicę z Afganistanem⁶³.

Jeszcze bardziej sceptyczny był stosunek władz w Taszkencie do zagadnienia integracji gospodarczej i politycznej w ramach WNP. Uzbekistan dostrzegał w niej ukrytą formę zwiększenia przez Rosję wpływu na swych partnerów ze Wspólnoty i dystansował się wobec kolejnych inicjatyw zacieśniania współpracy wielostronnej oraz tworzenia struktur ponadpaństwowych. Nie przystąpił zatem do tworzonej od początku 1995 roku Unii Celnej, sceptycznie odniósł się także do Układu o pogłębieniu integracji gospodarczej i humanitarnej, podpisanego w marcu 1996 roku przez Rosję, Białoruś, Kazachstan i Kirgistan⁶⁴, skrytykował wreszcie ścisłą współpracę Moskwy i Mińska, które w kwietniu 1996 roku podpisały Układ o utworzeniu Związku Białorusi i Rosji⁶⁵. Podczas oficjalnej wizyty w Czechach w styczniu 1997 roku wypowiedział się przeciwko tej ostatniej inicjatywie, stwierdzając, iż „Rosja ma prawo zapewnić sobie bezpieczeństwo, jednak nie poprzez tworzenie nowych bloków polityczno-wojskowych”⁶⁶. Przy

⁶⁰ Zob. *Szczyt Wspólnoty Niepodległych Państw w Ałmaty*, „Za Uralem” 1995, nr 2 (31), s. 30. Por. *Szczyt bez niespodzianek*, „Za Uralem” 1995, nr 5 (34), s. 42.

⁶¹ Spotkanie odbyło się w Taszkencie, przy okazji debaty przedstawicieli krajów Azji Centralnej i Rosji na temat rozwoju sytuacji w Afganistanie. Zob. *Uzbekistan*, „Za Uralem” 1997, nr 3-4 (56-57), s. 36.

⁶² *Ibidem*.

⁶³ *Rosja i republiki azjatyckie wobec konfliktu w Afganistanie*, „Wiadomości OSW” 1998, nr 146, s. 3-4.

⁶⁴ Nie miały udziału w dystansowaniu się Uzbekistanu od tej propozycji miała postawa Kazachstanu, którego prezydent wprost nazwał podpisane 29 marca porozumienie wcieleniem w życie jego własnej koncepcji Związku Eurazjatyckiego, zgłoszonej przed dwoma laty. Zob. *Czterostronny układ integracyjny*, „Za Uralem” 1996, nr 4 (45), s. 27.

⁶⁵ Е.И. Пивовар, *Постсоветское пространство. Альтернативы интеграции. Исторический очерк*, Санкт-Петербург 2010, s. 55.

⁶⁶ *Uzbekistan*, „Za Uralem” 1997, nr 1-2 (54-55), s. 36.

innej okazji dodał zaś, że nie widzi szans na zbudowanie równoprawnego Związku Białorusi i Rosji, Mińsk będzie bowiem musiał ostatecznie zrezygnować ze swojej suwerenności⁶⁷. Miarą nieufności Islama Karimowa wobec integracji regionalnej był także fakt, iż nie zdecydował się on przyłączyć do tzw. Szanghajskiej Piątki, czyli umowy o współpracy w celu ochrony granic, podpisanej 26 kwietnia w Szanghaju przez Rosję, Chiny oraz trzy republiki centralnoazjatyckie: Kazachstan, Kirgistan oraz Tadżykistan⁶⁸. Fakt ten wydaje się zrozumiały nie tylko dlatego, że Uzbekistan nie graniczył bezpośrednio z Chinami. Równie ważną przyczyną uzbeckiej wstrzeźliwości było zapewne łączne występowanie w niniejszym porozumieniu czterech państw postsowieckich jako wspólnej strony (*совместной стороны*) współpracy w sprawach granicznych⁶⁹. Taszkent musiał zatem postrzegać tę inicjatywę jako formę realizacji rosyjskich interesów kosztem mniejszych partnerów.

Nie bez znaczenia dla wzrostu asertywności Uzbekistanu względem integracji regionalnej pod egidą Rosji była zmiana, jaka nastąpiła w styczniu 1996 roku na stanowisku ministra spraw zagranicznych Federacji. Andrieja Kozyriewa zastąpił Jewgienij Primakow – dotychczasowy dyrektor Służby Wywiadu Zagranicznego (*Служба внешней разведки России*)⁷⁰. Polityk ten przekonywał o konieczności odzyskania przez Rosję silnej pozycji na obszarze postsowieckim, co znalazło wyraz zarówno w negocjacjach z państwami zachodnimi⁷¹, jak i we wspomnianych wyżej inicjatywach regionalnych: powstaniu Związku Białorusi i Rosji oraz Szanghajskiej Piątki. Szef rosyjskiej dyplomacji zamierzał również przekonać uzbeckich partnerów do bliższej współpracy i w tym celu dwukrotnie: w styczniu oraz lutym 1996 roku odwiedził Taszkent. Efekty jego rozmów z tamtejszymi politykami były jednak znikome: szefowie dyplomacji podpisali tylko umowę o współpracy resortów spraw zagranicznych⁷². Równolegle zaś Islam Karimow zorganizował konferencję prasową dla dziennikarzy rosyjskich, na której stwierdził otwarcie, że Uzbekistan przestał być sojusznikiem Rosji, natomiast chce pozostać jej partnerem⁷³.

⁶⁷ *Uzbekistan*, „Za Uralem” 1997, nr 5-6 (58-59), s. 46.

⁶⁸ Zob. *Международные отношения...*, s. 259.

⁶⁹ *Соглашение между российской федерацией, республикой казахстан, Киргизской республикой, республикой таджикистан и китайской. Народной республикой об укреплении доверия в. Военной области в районе границы*, [on-line:] http://www.businesspravo.ru/Docum/DocumShow_DocumID_59150.html, dostęp: 2 I 2013.

⁷⁰ *Евгений Максимович Примаков. Биографическая справка*, [on-line:] <http://ria.ru/spravka/20110221/336839208.html>, dostęp: 30 XII 2012.

⁷¹ Istotą koncepcji nowego ministra, określanej jako „Doktryna Primakowa”, było wymuszenie na państwach zachodnich uznania Rosji za równorzędnego partnera oraz akceptacji „szczególnej odpowiedzialności” Moskwy za rozwój sytuacji na obszarze postsowieckim.

⁷² *Uzbekistan*, „Za Uralem” 1996, nr 3 (44), s. 28.

⁷³ *Ibidem*, s. 29.

4.2.4. Współpraca z Zachodem

Opisanemu powyżej stopniowemu dystansowaniu się Uzbekistanu wobec Rosji sprzyjała także korzystna dla Uzbekistanu ewolucja otoczenia międzynarodowego. Począwszy od 1994 roku, nastąpiło przełamanie, dotychczas nieufnego, podejścia państw zachodnich względem autorytarnych władz w swej rezydencji. W kwietniu 1994 roku uzbecki przywódca gościł w swej rezydencji prezydenta Francji, w maju udał się z oficjalną wizytą do Tokio⁷⁴, w kwietniu 1995 roku do Taszkontu przybył zaś prezydent Niemiec Roman Herzog⁷⁵. Taszkont podpisał wreszcie (w czerwcu 1996 roku) dziesięcioletnie porozumienie o partnerstwie i współpracy z Unią Europejską⁷⁶.

Szczególne znaczenie Islam Karimow przypisywał jednak relacjom ze Stanami Zjednoczonymi, które mogły stanowić przeciwwagę dla zaangażowania rosyjskiego w regionie. W tym kontekście należy postrzegać przystąpienie Uzbekistanu do NATO-wskiego programu Partnerstwo dla Pokoju, co nastąpiło w lipcu 1994 roku⁷⁷. Zapewne podobne przesłanki legły u podstaw ówczesnej intensyfikacji kontaktów Taszkontu z bliskimi sojusznikami USA: Izraelem⁷⁸ oraz Turcją⁷⁹. W październiku 1994 roku, podczas szczytu państw turekojęzycznych w Stambule, zgodził się na proponowany przez stronę turecką zapis o wspólnym zagospodarowywaniu i eksploatacji złóż bogactw naturalnych w Azji Centralnej⁸⁰, co stanowiło zapowiedź przełamania rosyjskiego monopolu w tej dziedzinie. W kwietniu 1995 roku Taszkont odwiedził amerykański sekretarz obrony William Perry⁸¹, w październiku tego roku rewizytę w Waszyngtonie złożył uzbecki minister obrony⁸², zaś w czerwcu 1996 roku doszło do długo przygotowywanego spotkania Islama Karimowa z prezydentem USA Bilem Clintonem, na którym strona amerykańska zadeklarowała zainwestowanie 400 mln dolarów w uzbecki przemysł naftowo-gazowy⁸³. Ten powolny, ale systematyczny rozwój współpracy z USA również

⁷⁴ *Uzbekistan*, „Za Uralem” 1994, nr 6 (23), s. 32.

⁷⁵ *Uzbekistan*, „Za Uralem” 1995, nr 4 (33), s. 40.

⁷⁶ *Uzbekistan*, „Za Uralem” 1996, nr 7 (48), s. 26.

⁷⁷ *Uzbekistan*, „Za Uralem” 1994, nr 7 (24), s. 26.

⁷⁸ Minister spraw zagranicznych Izraela, Szimon Peres, złożył wizytę w Taszkencie 4 lipca 1994 roku. Jako jeden z powodów wizyty uznano pośrednictwo w organizacji wizyty Islama Karimowa w Stanach Zjednoczonych. Zob. *Uzbekistan*, „Za Uralem” 1994, nr 7 (24), s. 25.

⁷⁹ Prezydenci spotkali się w 1994 roku dwukrotnie – w czerwcu 1994 roku podczas oficjalnej wizyty Islama Karimowa w Ankarze oraz w październiku 1994 roku podczas szczytu państw turekojęzycznych w Stambule. Zob. *ibidem*, s. 24; *Szczyt w Stambule*, „Za Uralem” 1994, nr 10 (27), s. 30.

⁸⁰ *Szczyt w Stambule*, „Za Uralem” 1994, nr 10 (27), s. 30.

⁸¹ *Uzbekistan*, „Za Uralem” 1995, nr 4 (33), s. 39-40.

⁸² Doszło wówczas do podpisania memorandum o wzajemnym zrozumieniu i współpracy wojskowej. Zob. *Uzbekistan*, „Za Uralem” 1995, nr 10 (39), s. 21.

⁸³ Zob. *Uzbekistan*, „Za Uralem” 1996, nr 7 (48), s. 23.

traktowany był przez władze uzbeckie jako wyraz asertywności względem Rosji. Uzbekistan wyraził poparcie dla inicjowanego przez USA rozszerzenia NATO o Polskę, Czechy i Węgry, co stało w jawnej sprzeczności ze stanowiskiem zajęтым przez Moskwę. W trakcie wspomnianej już wizyty w Czechach (w styczniu 1997 roku) Islam Karimow zadeklarował, że nie widzi żadnego zagrożenia, jakie dla obszaru postsowieckiego, w tym dla Uzbekistanu, miałyby stanowić NATO⁸⁴. Co więcej, w trakcie spotkania z amerykańskim sekretarzem obrony uzbecki przywódca wskazał na podobne zagrożenie, jednak dostrzegane w postawie Rosji: wyraził wówczas zaniepokojenie odradzaniem się tam nastrojów mocarstwowych oraz nostalgii za ZSRS⁸⁵.

Jak wynika z powyższych rozważań, postawę Uzbekistanu wobec Rosji charakteryzowała w latach 1994-1999 znamienna dychotomia. Władze republiki dbały o korzystny dla siebie rozwój relacji dwustronnych, zwłaszcza współpracy w sferze militarnej oraz gospodarczej. Niechętnie natomiast odnosiły się do wszelkich inicjatyw integracyjnych. Tworzenie jakichkolwiek struktur ponadpaństwowych mogło bowiem, w optyce Taszkontu, grozić ich zdominowaniem przez Rosję, posiadającą zdecydowaną przewagę (polityczną i ekonomiczną) nad wszystkimi pozostałymi członkami WNP. Co jednak istotne, asertywność Uzbekistanu przybrała wówczas bierną, a zarazem pośrednią postać. Władze w Taszkencie powstrzymywały się od udziału w kolejnych inicjatywach integracyjnych, jednak nie opuszczały już funkcjonujących wspólnych instytucji. Prezydent Uzbekistanu często poddawał krytyce posunięcia Rosji, jednak czynił to zasadniczo podczas spotkań z gośćmi zagranicznymi, nie zaś w bezpośrednich kontaktach z Moskwą.

4.3. Rok 1999 – próba zmiany wektora polityki zagranicznej

Sytuacja uległa zasadniczej zmianie na początku 1999 roku. W kwietniu tego roku mijał pięcioletni okres obowiązywania Układu o bezpieczeństwie zbiorowym, w związku z czym władze rosyjskie zwróciły się do dotychczasowych sygnatariuszy tego porozumienia z propozycją jego prolongaty. Odpowiedź Uzbekistanu była odmowna. Już w lutym uzbeckie Ministerstwo Spraw Zagranicznych zapowiedziało, że Taszkent nie jest zainteresowany przedłużeniem swojego udziału

⁸⁴ Podczas spotkania w Pradze, w styczniu 1997 roku, uzbecki prezydent podkreślił, że nie widzi zagrożenia, jakie dla obszaru postsowieckiego, w tym dla Uzbekistanu, miałyby stanowić NATO. Zob. *Uzbekistan*, „Za Uralem” 1997, nr 1-2 (54-55), s. 36.

⁸⁵ *Uzbekistan*, „Za Uralem” 1995, nr 4 (33), s. 40.

w tej inicjatywie⁸⁶. Dnia 2 kwietnia, podczas spotkania Rady Szefów Państw WNP, Islam Karimow oficjalnie potwierdził tę informację i nie podpisał protokołu o prolongacie obowiązywania układu z 15 maja 1992 roku (wraz z nim podobne stanowisko zajęli prezydenci Gruzji i Azerbejdżanu)⁸⁷. Decyzji tej towarzyszyły inne, nieprzyjemne względem Rosji, gesty. Islam Karimow poddał bowiem ostrej krytyce rosyjskie zaangażowanie w Tadżykistanie. Podczas szczytu państw regionu w Aszchabadzie, 9 kwietnia, wyraził sprzeciw wobec planów przemianowania stacjonującej dotychczas w Tadżykistanie 201 Dywizji na rosyjską bazę wojenną⁸⁸. Ponadto wycofał się z udziału w równoległym posiedzeniu Rady Dowódców Wojsk Ochrony Pogranicza WNP⁸⁹. Jednakże najistotniejsze znaczenie miało inne posunięcie Taszkontu, mianowicie przystąpienie do forum konsultacyjnego GUAM (które zmieniło jednocześnie nazwę na GUUAM), co ogłoszono podczas jubileuszowego szczytu NATO w Waszyngtonie, 24 kwietnia 1999 roku⁹⁰.

Wspomniana organizacja, utworzona 10 października 1997 roku podczas szczytu Rady Europy w Strasburgu, skupiała cztery państwa: Azerbejdżan, Gruzję, Mołdawię oraz Ukrainę, a swój skrót zawdzięczała pierwszym literom nazw członków⁹¹. Jednym z najistotniejszych celów GUAM było stworzenie korytarza transportowego „Europa–Kaukaz–Azja”, nieprzebiegającego przez terytorium Rosji⁹², co skutkowało postrzeganiem jej jako proamerykańskiej⁹³. Ów fakt, podobnie jak moment i miejsce przystąpienia Uzbekistanu do tej organizacji – narada szefów państw GUAM w trakcie spotkania Rady Partnerstwa Euroatlantyckiego w Waszyngtonie⁹⁴ – świadczył o wyraźnie antyrosyjskim charakterze działań Taszkontu.

⁸⁶ *Uzbekistan występuje z Układu o bezpieczeństwie zbiorowym WNP*, „Za Uralem” 1999, nr 7 (125), s. 5.

⁸⁷ *Wspólnota Niepodległych Państw*, „Wiadomości OSW” 1999, nr 65 (1860), s. 5.

⁸⁸ Zob. *Republiki azjatyckie*, „Wiadomości OSW” 1999, nr 67, s. 6. Dokument, o którym wspominał Islam Karimow – Układ o warunkach stacjonowania rosyjskiej bazy wojennej na terytorium Tadżykistanu (*Договор между Российской Федерацией и Республикой Таджикистан о статусе и условиях пребывания российской военной базы на территории Республики Таджикистан*) – został podpisany 16 kwietnia 1999 roku w Moskwie. Zob. *Пояснительная записка к проекту федерального закона „О ратификации договора между Российской Федерацией и Республикой Таджикистан о статусе и условиях пребывания российской военной базы на территории Республики Таджикистан”*, [on-line:] <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=PRJ;n=8208>, dostęp: 30 XII 2012.

⁸⁹ Zob. *Republiki azjatyckie*, „Wiadomości OSW” 1999, nr 67, s. 6.

⁹⁰ Zob. *GUAM*, „Wiadomości OSW” 1999, nr 78 (1873), s. 5.

⁹¹ *История ГУАМ*, [on-line:] <http://guam-organization.org/node/242>, dostęp: 30 XII 2012.

⁹² Е.И. Пивовар, *op. cit.*, s. 115.

⁹³ Co interesujące, zdanie takie wyrażają głównie autorzy rosyjscy. Zob. *ibidem*; por. *Международные отношения...*, s. 297; Ю. Никитина, *ОДКБ и ШОС. Модели регионализма в сфере безопасности*, Москва 2009, s. 21.

⁹⁴ *История ГУАМ*.

Można wskazać na kilka przyczyn tak zasadniczej zmiany w polityce zagranicznej Uzbekistanu wobec Rosji. Najistotniejszą niewątpliwie było niekorzystne z punktu widzenia Uzbekistanu osłabienie jego pozycji względem Rosji w Azji Centralnej. Taszcent utracił na rzecz Moskwy wpływy polityczne w Tadżykistanie. Tamtejsze elity prouzbekie – leninabadczycy – zostały zmarginalizowane pod względem politycznym, a reżim rządzącego w Duszanbe Emomalego Rachmonowa postawił na współpracę z Rosją i jej pośrednictwo w rozmowach z opozycją islamską. Podobnie niekorzystnie przebiegała ewolucja wojny domowej w Afganistanie. Islam Karimow najwyraźniej dostrzegał, iż postawa Rosji wobec tego konfliktu nie jest zbieżna z jego własnym stanowiskiem: podczas gdy Uzbekistan wspierał oddziały gen. Abdula Raszida Dostuma, Moskwa udzielała pomocy przedstawicielom mniejszości tadżyckiej pod dowództwem Ahmeda Szacha Masuda⁹⁵. Zaanżagowanie rosyjskie nie zapobiegło zresztą zdobyciu dominacji nad tym krajem przez talibów. W tej sytuacji Taszcent wzmógł wysiłki na rzecz uniezależnienia się od pomocy rosyjskiej, czemu w sukurs przyszło rosnące zainteresowanie regionem ze strony rządu Stanów Zjednoczonych. W lutym 1999 roku, równoległe do pierwszych sygnałów o wyjściu Uzbekistanu z Układu o bezpieczeństwie zbiorowym, przy siedzibie NATO w Brukseli otwarto uzbecką misję⁹⁶. Z kolei w maju tego roku, podczas posiedzenia uzbecko-amerykańskiej komisji międzyrządowej, Islam Karimow oświadczył, że współpraca z USA jest dla republiki podstawowym czynnikiem zapewnienia pokoju i stabilności w regionie⁹⁷.

Duże znaczenie dla posunięć uzbeckiego przywódcy miała również sytuacja gospodarcza. Dotychczasowa współpraca z Rosją pozwoliła republice przetrwać pierwsze lata kryzysu transformacyjnego. Począwszy od 1996 roku, w gospodarce uzbeckiej zaznaczyło się ożywienie, kontynuowane nawet pomimo znaczącego spadku obrotów handlowych z Rosją, do którego doszło w efekcie załamania rosyjskiej gospodarki w sierpniu 1998 roku. W latach 1998-1999 uzbecki PKB, według szacunków MFW, wzrastał rocznie o 2,6%⁹⁸. Wydawało się zatem, iż zarówno argumenty polityczne, jak i ekonomiczne przemawiają za rozluźnieniem więzów łączących Taszcent z Moskwą, co zresztą odpowiadało długofalowej koncepcji polityki zagranicznej, realizowanej przez Islama Karimowa.

⁹⁵ Zob. *Международные отношения...*, s. 283-284.

⁹⁶ *Uzbekistan występuje z Układu o bezpieczeństwie zbiorowym WNP*, „Wiadomości OSW” 1999, nr 67, s. 5.

⁹⁷ *Republiki azjatyckie*, „Wiadomości OSW” 1999, nr 98 (1893), s. 8.

⁹⁸ *World Economic Outlook Database*, September 2004.

4.4. „Kryzys batkeński” i ponowne zbliżenie z Rosją (1999-2001)

Najbliższe miesiące pokazały jednak, iż nadzieje uzbeckiego przywódcy okazały się przedwczesne. W sierpniu 1999 roku rozpoczął się bowiem „kryzys batkeński”: grupa uzbrojonych członków Islamskiego Ruchu Uzbekistanu, która przedostała się z Tadżykistanu do kirgiskiej części Kotliny Fergańskiej z zamiarem dalszego przeniknięcia na terytorium Uzbekistanu, przez kilka tygodni skutecznie opierała się słabej armii Kirgistanu. Działania podejmowane przez uzbeckie lotnictwo wojskowe spotykały się z protestami sąsiadów (zwłaszcza rządu w Duszanbe), co utrudniało wyparcie bojowników i stabilizację sytuacji⁹⁹. Komplikacje, na jakie natrafił Uzbekistan w trakcie samodzielnych prób rozwiązania tego kryzysu, oraz wzrastająca obawa przed aktywizującą swoje działania opozycją islamską¹⁰⁰ spowodowały, że Taszcent ponownie odwołał się do współpracy z Moskwą. Już 1 września do stolicy Uzbekistanu przybył rosyjski minister obrony, w celu omówienia sytuacji w Kirgistanie. Podjęto wówczas decyzję o utworzeniu grupy roboczej, składającej się z przedstawicieli Rosji oraz czterech republik regionu (za wyjątkiem Turkmenistanu), która miała zająć się wypracowaniem metod walki z nielegalnymi ugrupowaniami zbrojnymi¹⁰¹. Wkrótce po rozwiązaniu „kryzysu batkeńskiego” Uzbekistan powrócił także do współpracy wojskowej w ramach WNP. W październiku, pierwszy raz od trzech lat, jego wojska wzięły udział w ćwiczeniach organów dowodzenia wspólnego systemu obrony przeciwlotniczej państw Wspólnoty¹⁰².

Najistotniejsze decyzje tradycyjnie podjęte zostały jednak w relacjach dwustronnych. Dnia 11 grudnia 1999 roku, na zaproszenie Islama Karimowa, do Taszcentu przybył premier Rosji – Władimir Putin. W rezultacie spotkania podpisany został Układ o dalszym pogłębieniu wszechstronnej współpracy wojskowej oraz wojskowo-technicznej¹⁰³. W dokumencie tym, po raz pierwszy w historii stosunków bilateralnych, podkreślono konieczność wspólnej walki z „międzynarodowym terroryzmem oraz nielegalnymi oddziałami zbrojnymi” (art. 1). Sygnatariusze zaznaczali też, że w przypadku powstania zagrożenia ze strony państw trzecich dla któregośkolwiek z nich strony układu przeprowadzą

⁹⁹ Zob. *Republiki azjatyckie*, „Tydzień na Wschodzie” 1999, nr 31 (149), s. 9-10. Por. *Republiki azjatyckie*, „Media” 1999, nr 88, s. 9.

¹⁰⁰ Już w lutym 1999 roku doszło do serii zamachów bombowych w Taszkencie, wymierzonych, zdaniem władz, w Islama Karimowa. O ich dokonanie władze w Taszkencie oskarżyły islamskich ekstremistów. Zob. *Uzbekistan*, „Wiadomości OSW” 1999, nr 63 (1858), s. 6; por. *Uzbekistan*, „Wiadomości OSW” 1999, nr 51 (1846), s. 5.

¹⁰¹ Zob. *Kirgizja*, „Media” 1999, nr 62-63, s. 8.

¹⁰² Zob. *WNP – manewry*, „Media” 1999, nr 102, s. 7.

¹⁰³ *Договор между Российской Федерацией и Республикой Узбекистан о дальнейшем углублении всестороннего сотрудничества в военной и военно-технической областях*, „Бюллетень международных договоров” 2004, nr 5, s. 8-11.

niezbędne konsultacje koordynujące ich działania oraz udzielał sobie niezbędnej pomocy wojskowo-technicznej (art. 1). Uzbekistan i Rosja zobowiązywały się wreszcie do powstrzymania się od udziału w sojuszach militarnych skierowanych przeciwko drugiej stronie (art. 2). Układ potwierdzał wcześniej przyjęte porozumienia dotyczące współpracy w zakresie produkcji sprzętu wojskowego (art. 4, 5), ponadto przewidywał rokroczne spotkania ministrów obrony obu krajów celem wypracowania planów dwustronnej kooperacji militarnej (art. 9). Wagę niniejszego porozumienia podkreślał fakt, iż zaczęło ono tymczasowo obowiązywać od dnia podpisania (art. 14), nie zaś od momentu wymienienia się dokumentami ratyfikacyjnymi (co nastąpiło 4 maja 2001 roku, podczas kolejnego spotkania na najwyższym szczeblu)¹⁰⁴.

W przeciągu kilku miesięcy 1999 roku doszło zatem do dwóch wyraźnych zmian w postawie Uzbekistanu wobec Rosji, co świadczyło wymownie o słabości reżimu w Taszkencie. Dynamiczna ewolucja stosunków uzbecko-rosyjskich dowodziła, iż na trwałe odwrócenie wektora uzbeckiej polityki zagranicznej jest zbyt wcześnie. Nie bez znaczenia dla wołty Uzbekistanu była postawa Stanów Zjednoczonych, które nie zaangażowały się w rozwiązanie „kryzysu batkeńskiego”. Istotnym czynnikiem okazała się również ewolucja sytuacji wewnętrznej w Uzbekistanie. W grudniu 1999 roku odbyły się tam wybory parlamentarne, zaś miesiąc później prezydenckie. Organizacja Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie ostro skrytykowała sposób przeprowadzenia obu głosowań, zarzucając reżimowi Islama Karimowa represje wobec opozycji i niedopuszczenie do demokratycznej rywalizacji wyborczej¹⁰⁵. W tej sytuacji Taszkent zmuszony był niejako do zbliżenia z Moskwą, która podobnych zarzutów nie formułowała. Ocieplenie relacji z Rosją było kontynuowane również w następnych miesiącach. W kwietniu 2000 roku w Uzbekistanie odbyły się manewry wojskowe WNP – „Południowa Tarcza Wspólnoty”; określane jako prewencja na wypadek walki z ekstremizmem religijnym¹⁰⁶. Miesiąc później doszło do kolejnej wizyty Władimira Putina (tym razem już jako prezydenta Federacji Rosyjskiej) w Taszkencie, gdzie rosyjski przywódca zadeklarował, iż jakiegokolwiek zagrożenie Uzbekistanu będzie uznane za zagrożenie Rosji¹⁰⁷. W lipcu tego roku Islam Karimow wziął udział (po raz pierwszy, w charakterze obserwatora) w szczycie Szanghajskiej Piątki, który odbył się w Duszanbe¹⁰⁸.

Kulminacja zbliżenia z Rosją nastąpiła wiosną 2001 roku. W maju Islam Karimow przybył z oficjalną rewizytą do Moskwy. W trakcie spotkania ze swym

¹⁰⁴ *Договор между Российской Федерацией и Республикой...*, s. 11.

¹⁰⁵ *Wybory prezydenckie w Uzbekistanie*, „Tydzień na Wschodzie” 2000, nr 2 (166), s. 8.

¹⁰⁶ *Manewry WNP*, „Za Uralem” 2000, nr 20 (184), s. 7.

¹⁰⁷ Warto dodać, iż wraz z rosyjskim prezydentem przybył do Taszkentu Rem Wiachiriew, szef Gazpromu, który zawarł z rządem uzbeckim umowę na zakup 5 mld m³ gazu ziemnego rocznie. Zob. *Putin w Azji Centralnej*, „Za Uralem” 2000, nr 20 (189).

¹⁰⁸ Ю. Никитина, *op. cit.*, s. 83.

rosyjskim odpowiednikiem parafował Układ o współpracy w sprawie ochrony granic. Porozumienie to kładło nacisk na wspólne wysiłki w celu wyeliminowania zagrożenia ze strony międzynarodowego terroryzmu oraz przeciwdziałania nielegalnemu przewozowi broni (art. 3), zakładało też wspólne konsultacje w przypadku destabilizacji lub zaostrzenia sytuacji na granicach obu państw¹⁰⁹. W trakcie pobytu w Moskwie przywódca Uzbekistanu zadeklarował również przystąpienie swego kraju do Szanghajskiej Piątki¹¹⁰, co nastąpiło rzeczywiście miesiąc później. Dnia 15 czerwca, podczas spotkania w Szanghaju, pozostałe kraje wyraziły zgodę na przyłączenie Uzbekistanu do tej inicjatywy. Równolegle przyjęte zostały: Deklaracja o utworzeniu Szanghajskiej Organizacji Współpracy oraz Szanghajska Konwencja o walce z terroryzmem, separatyzmem i ekstremizmem¹¹¹. Dla Uzbekistanu duże znaczenie miało zwłaszcza przeciwdziałanie ruchom o charakterze radykalnym, z zadowoleniem zatem przyjmował fakt, iż przyjęta w Szanghaju deklaracja zakładała utworzenie regionalnej struktury antyterrorystycznej¹¹².

Determinacja władz uzbeckich do współpracy z Rosją miała jednak swoje granice. Wraz ze stabilizacją sytuacji w regionie Uzbekistan ponownie zaczął wysyłać sygnały świadczące, iż nie zamierza podejmować każdej inicjatywy Rosjan. Porozumienie z grudnia 1999 miało, z punktu widzenia Uzbekistanu, zapewnić szybką ścieżkę współdziałania z Rosją na wypadek gwałtownego kryzysu, jednakże nie wikłało władz republiki w skomplikowane relacje wielostronne, w których, poza interesami Taszcentu, dałyby o sobie znać również potrzeby innych krajów regionu. Pomimo zainicjowanego przez siebie ożywienia w relacjach dwustronnych z Rosją Islam Karimow nie zdecydował się powrócić do Układu o bezpieczeństwie zbiorowym, nerwowo reagował też na pomysły rozmieszczenia rosyjskich jednostek wojskowych na terytorium Uzbekistanu. Już w maju 2000 roku oświadczył, że wojska rosyjskie nie będą stacjonować w republice, ponieważ armia republiki jest w stanie sama zapewnić bezpieczeństwo kraju¹¹³. We wrześniu 2000 roku, podczas wizyty w Turkmenistanie, Islam Karimow otwarcie skrytykował natomiast pomysły stworzenia przez sygnatariuszy Układu o bezpieczeństwie zbiorowym sił szybkiego reagowania w Azji Centralnej¹¹⁴. Postawę Uzbekistanu tłumaczył między innymi fakt sprawnego wyparcia kolejnych oddziałów Islamskiego Ruchu

¹⁰⁹ *Договор между Российской федерацией и Республикой Узбекистан о сотрудничестве по пограничным вопросам*, „Бюллетень международных договоров” 2001, nr 7, s. 81-83.

¹¹⁰ *Wizyta Islama Karimowa w Moskwie*, „Za Uralem” 2001, nr 18 (225), s. 9.

¹¹¹ Ю. Никитина, *op. cit.*, s. 83.

¹¹² *Декларация о создании Шанхайской организации сотрудничества*, [w:] Е.И. Пивовар, *op. cit.*, s. 347.

¹¹³ *Nie będzie wojsk rosyjskich w Uzbekistanie*, „Tydzień na Wschodzie” 2000, nr 21 (185), s. 14.

¹¹⁴ *Karimow postawił się Rosji*, „Tydzień na Wschodzie” 2000, nr 32 (196), s. 15. Ostatecznie oddziały te – Kolektywne Siły Szybkiego Rozwijania Centralnoazjatyckiego Regionu Bezpieczeństwa Zbiorowego (*Коллективные силы быстрого развертывания Центральноазиатского региона коллективной безопасности*) – zostały utworzone w maju 2001 roku. W ich skład we-

Uzbekistanu, jakie pojawiły się w sierpniu 2000 roku na terytorium republiki: w obwodzie surchandaryjskim przy granicy z Tadżykistanem oraz w Kirgistanie, w pobliżu przełęczy Turo (*Typo*), również na granicy z Tadżykistanem¹¹⁵.

4.5. Wojna z terroryzmem – zwrot ku sojuszowi z USA (2001-2003)

4.5.1. Koalicja antyterrorystyczna

Operacja przeciwko Talibom w Afganistanie oraz rozpoczynająca się równolegle wojna z terroryzmem, diametralnie odmieniając otoczenie międzynarodowe Uzbekistanu, otwierały zarazem przed dyplomacją uzbecką zupełnie nowe możliwości. Taszcent, ściśle współpracując z Waszyngtonem – zarówno w ramach operacji w Afganistanie, jak i w łonie koalicji antyterrorystycznej – znacząco podniósł swój prestiż międzynarodowy. Władze uzbeckie zaczęły wykorzystywać ów niespodziewany sukces do zdystansowania Rosji w Azji Centralnej. Co prawda Rosja nie oponowała przeciwko współpracy uzbecko-amerykańskiej, sama zresztą również ze zrozumieniem odniosła się do operacji przeciwko talibom¹¹⁶, jednak już rozmiary współdziałania Taszcentu i Waszyngtonu stanowiły wyraźny sygnał o zmianie układu sił w regionie. Islam Karimow bez zastrzeżeń wyraził zgodę na utworzenie amerykańskiej bazy wojskowej na terytorium republiki, czego wcześniej konsekwentnie odmawiał partnerom rosyjskim. Z kolei w marcu 2003 roku niemal demonstracyjnie poparł amerykańsko-brytyjską operację przeciwko reżimowi Saddama Husajna, co kontrastowało z ostrożnym dystansowaniem się Moskwy względem tych działań¹¹⁷. Równolegle do intensyfikacji relacji uzbecko-amerykańskich nastąpiła wyraźna stagnacja kontaktów Taszcentu z Moskwą. Nie licząc rozmów Islama Karimowa z Władimirem Putinem podczas regularnych szczytów WNP oraz SzOW, pierwszym po 11 września 2001 roku spotkaniem dwustronnym na najwyższym szczeblu była jednodniowa wizyta prezydenta Federacji Rosyjskiej w Uzbekistanie, do której doszło 6 sierpnia 2003 roku¹¹⁸. Rozluźnieniu więzi politycznych towarzyszyło równoczesne osłabienie wymiany handlowej – w 2002 roku wzajemne obroty handlowe wyniosły niespełna

szło 1500 żołnierzy z Rosji, Kazachstanu, Kirgistanu oraz Tadżykistanu. Zob. *Международные отношения...*, s. 322.

¹¹⁵ *Mudżachedini atakują w Uzbekistanie*, „Tydzień na Wschodzie” 2000, nr 27 (191), s. 21. Por. *Международные отношения...*, s. 301.

¹¹⁶ Zob. *Международные отношения...*, s. 319.

¹¹⁷ *Ibidem*, s. 327.

¹¹⁸ *Krótką wizytą prezydenta Putina w Uzbekistanie*, „Tydzień na Wschodzie” 2003, nr 26 (318), s. 11.

800 mln dolarów¹¹⁹, a zatem mniej niż w 1998 roku, gdy w Rosji wybuchł kryzys gospodarczy. W tym samym czasie Islam Karimow powrócił do roli animatora współpracy ekonomicznej z sąsiadami. W lutym 2002 roku w Ałmaty podpisany został traktat o utworzeniu Centralnoazjatyckiej Organizacji Współpracy, skupiającej cztery państwa regionu (poza Turkmenistanem), na czele której stanął właśnie uzbecki prezydent¹²⁰.

4.5.2. Wewnętrzne ograniczenia sojuszu ze Stanami Zjednoczonymi

Najwyraźniej Islam Karimow był przekonany o trwałym zaangażowaniu Stanów Zjednoczonych w regionie. Wierzył w możliwość oparcia swojej polityki zagranicznej na sojuszu z USA i uzyskania dzięki temu silnej pozycji regionalnej, czego nie gwarantowała mu bliska współpraca z Rosją. Na przeszkodzie w realizacji tego celu stanął jednak, nie po raz pierwszy zresztą, niekorzystny dla reżimu w Taszkencie rozwój sytuacji wewnątrz kraju.

Utrzymanie sojuszu ze Stanami Zjednoczonymi, które za jeden z najważniejszych celów swojej dyplomacji uważały promocję wartości demokratycznych, idei praw człowieka oraz zasad wolnego rynku na świecie¹²¹, wymagało od Uzbekistanu przynajmniej częściowej zmiany swojej polityki wewnętrznej, zwłaszcza zaś złagodzenia restrykcji wobec ugrupowań opozycyjnych oraz wprowadzenia bardziej przejrzystych zasad do funkcjonowania uzbeckiej gospodarki. George W. Bush już w marcu 2002 roku, podpisując Deklarację o partnerstwie strategicznym oraz współpracy z Uzbekistanem, wspominał, że Waszyngton zainteresowany jest przestrzeganiem praw człowieka w republice, co uzbecki przywódca przyjął – jak odnotowała prasa – ze zrozumieniem¹²². W czerwcu tego roku Lynn Pascoe, doradca amerykańskiego sekretarza stanu, wezwał władze republiki do jak najszybszego wprowadzenia reform gospodarczych i programu demokratyzacji¹²³. Faktycznie Taszkent podjął nieśmiałe próby liberalizacji stosunków wewnętrznych: już w lipcu 2001 roku zdecydował się na częściowe uwolnienie rynku walutowego¹²⁴, w kwietniu 2003 roku Islam

¹¹⁹ *Экспорт и импорт России в 2002 г. распределение по странам*, [on-line:] <http://www.rusimpex.ru/index1.htm?varurl=Content/Economics>, dostęp: 30 XII 2012.

¹²⁰ Wspomniana organizacja zastępowała istniejącą od 1994 roku, jednak tylko formalnie, Centralnoazjatycką Wspólnotę Gospodarczą. Zob. *Powstanie Centralnoazjatyckiej Organizacji Współpracy*, „Tydzień na Wschodzie” 2002, nr 9 (260), s. 21-22.

¹²¹ Szerzej na temat amerykańskiej polityki zagranicznej zob. P. Pacuła, *Główne kierunki polityki zagranicznej Stanów Zjednoczonych. Cele strategiczne, narzędzia realizacji*, „Bezpieczeństwo Narodowe” 2007, nr 5-6, s. 31-50.

¹²² *Prezydent Uzbekistanu w USA*, „Tydzień na Wschodzie” 2002, nr 11 (262), s. 21.

¹²³ *Lynn Pascoe w Azji Centralnej*, „Tydzień na Wschodzie” 2002, nr 22 (273), s. 13.

¹²⁴ *Uzbekistan: krok w stronę liberalizacji rynku walutowego*, „Tydzień na Wschodzie” 2001, nr 25 (232), s. 19.

Karimow podpisał zaś narodowy program denacjonalizacji i prywatyzacji¹²⁵. W wymiarze polityki wewnętrznej władze republiki również dokonały pewnych ustępstw na rzecz Zachodu: w przeciągu 2003 roku odbyły się, w sposób jawny, dwa kongresy partii Wolność – ugrupowania zdelegalizowanego jeszcze w grudniu 1992 roku – na które rząd w Taszkencie nie zareagował w żaden sposób¹²⁶. Podobnie bierną postawę przyjął wobec aktywizacji w 2003 roku Partii Wolnych Chłopów¹²⁷. Znaczącym gestem w stronę partnerów z USA była również zgoda na wizytę w Uzbekistanie specjalnego wysłannika ONZ do spraw tortur – Theo van Boven – do której doszło w grudniu 2002 roku. Krok ten miał tym większe znaczenie, że Taszkent musiał spodziewać się negatywnej oceny swoich poczynąń: przedstawiciel Organizacji Narodów Zjednoczonych określił tortury w Uzbekistanie jako systemowe¹²⁸.

Wymienione wyżej działania władz uzbeckich na rzecz zbliżenia z Zachodem były jednak maksimum jego możliwości, Islam Karimow nie zamierzał bowiem zmieniać podstaw systemu politycznego republiki. Tymczasem oczekiwane w zamian za własne ustępstwa pogłębienie współpracy politycznej i gospodarczej z USA nie nastąpiło. W trakcie wspomnianej wizyty Islama Karimowa w Waszyngtonie w marcu 2002 roku podpisano jedynie umowę o udzieleniu przez stronę amerykańską kredytu w wysokości 55 mln dolarów na rozwój małych i średnich przedsiębiorstw¹²⁹. Co prawda Stany Zjednoczone skłaniały równolegle międzynarodowe instytucje finansowe – Międzynarodowy Fundusz Walutowy, Azjatycki Bank Rozwoju czy Europejski Bank Odbudowy i Rozwoju – do szerszej pomocy dla Uzbekistanu, jednak jej ostateczne rozmiary nie były imponujące. W 2003 roku bezpośrednio inwestycje EBOiR w republice wyniosły zaledwie 26 mln dolarów, podczas gdy w sąsiednim Kazachstanie – 264 mln dolarów.

Rozczarowanie reżimu Islama Karimowa poziomem współpracy z Zachodem rosło wraz z niepokojącym rozwojem sytuacji wewnętrznej oraz równoległą krytyką poczynąń Taszkentu ze strony USA i Unii Europejskiej. Nieśmiała liberalizacja polityki wewnętrznej doprowadziła nie tylko do aktywizacji nielegalnej opozycji (wspomniane już zjazdy partii Wolność oraz Partii Wolnych Chłopów), ośmieliła również społeczeństwo do bardziej zdecydowanych wystąpień w obronie swoich praw. Manifestacje miały głównie wymiar socjalny: w sierpniu 2003 roku w Ferganie żądano wypłaty zaległych wynagrodzeń¹³⁰, w listopadzie tego roku

¹²⁵ *Uzbekistan: wymuszone reformy przed sesją EBOiR w Taszkencie*, „Tydzień na Wschodzie” 2003, nr 17 (309), s. 13.

¹²⁶ *Kongres zdelegalizowanej partii Erk w Uzbekistanie*, „Tydzień na Wschodzie” 2003, nr 36 (328), s. 19.

¹²⁷ *Средняя Азия. Андижанский сценарий?*, ред. М. Мейер, Москва 2005, s. 160-163.

¹²⁸ *Tortury systemowe*, „Tydzień na Wschodzie” 2002, nr 40 (291), s. 13.

¹²⁹ *Wizyta Islama Karimowa w USA*, „Tydzień na Wschodzie” 2002, nr 40 (291), s. 21.

¹³⁰ *Seria robotniczych strajków we wschodnim Uzbekistanie*, „Tydzień na Wschodzie” 2003, nr 28 (320), s. 14.

strajkujący w Margelanie i Andżanie domagali się przeciwdziałania bezrobociu¹³¹, w styczniu 2004 roku mieszkańcy Andżanu domagali się zaś wypłaty zaległych rent i emerytur¹³². Jednocześnie geografia protestów – miały one miejsce przede wszystkim w uzbekickiej części Kotliny Fergańskiej – wskazywała na rosnące zagrożenie wybuchem społecznego niezadowolenia w narażonym na konflikty etniczne i religijne regionie oraz ich przeniesieniem na cały kraj. Obawy reżimu w Taszkencie potwierdziły się w 2004 roku, gdy doszło do serii zamachów terrorystycznych (na przełomie marca i kwietnia w kilku miejscach w całym kraju, następnie zaś w lipcu w Taszkencie), do których przyznała się nieznana do tej pory Islamska Grupa Dżihadu¹³³. Tymczasem kraje Unii Europejskiej oraz Stany Zjednoczone naciskały na dalsze reformy wewnętrzne. W styczniu 2003 roku Kongres USA przyjął raport krytykujący republikę za nieprzestrzeganie praw człowieka¹³⁴, równoległe spotkanie Rady Współpracy Uzbekistan–Unia Europejska również zdominowane zostało przez wspomnianą kwestię¹³⁵. W tej sytuacji Islam Karimow, aby utrzymać stabilność własnego reżimu, musiał dokonać zmian w swojej polityce – zarówno wewnętrznej, jak i zagranicznej.

W maju 2004 roku zakończono rejestrację partii politycznych przed wyborami parlamentarnymi, które miały się odbyć w grudniu tego roku: żadna ze świeckich sił opozycyjnych nie przeszła procedury rejestracyjnej¹³⁶. Równoległe rząd w Taszkencie wprowadził utrudnienia dla działalności międzynarodowych organizacji pozarządowych – Freedom House, Fundacji George’a Sorosa czy Human Rights Watch – zmuszając je do dopełnienia dodatkowych procedur rejestracyjnych w Ministerstwie Sprawiedliwości. W maju 2004 roku nie zgodził się natomiast na przedłużenie działalności w republice Instytutu Społeczeństwa Otwartego (*Open Society Institute*), finansowanego przez George’a Sorosa¹³⁷. Działaniom tym – stanowiącym jawne wyzwanie wobec oczekiwań stawianych republice przez państwa zachodnie – towarzyszyło ocieplenie relacji z Rosją.

¹³¹ *Znów protesty społeczne w Uzbekistanie*, „Tydzień na Wschodzie” 2003, nr 39 (331), s. 22.

¹³² *Problem w wypłacaniu świadczeń w Uzbekistanie*, „Tydzień na Wschodzie” 2004, nr 2 (336), s. 14.

¹³³ *Uzbekistan: wyniki śledztwa w sprawie zamachów terrorystycznych*, „Tydzień na Wschodzie” 2004, nr 15 (349). Por. Г. Штайнберг, *Исламский союз джихада. Об интернационализации узбекского джихадизма*, „SWP-Aktuell” 2008, nr 23, s. 4.

¹³⁴ *Kongres USA krytykuje Azję Centralną za łamanie praw człowieka*, „Tydzień na Wschodzie” 2003, nr 3 (295), s. 11.

¹³⁵ *Problem łamania praw człowieka zdominował sesję Rady Współpracy Uzbekistan – UE*, „Tydzień na Wschodzie” 2003, nr 4 (296), s. 11.

¹³⁶ *Trzy partie opozycyjne pozostaną w Uzbekistanie nielegalne*, „Tydzień na Wschodzie” 2004, nr 20 (354), s. 17.

¹³⁷ *Soros musi wycofać się z Uzbekistanu*, „Tydzień na Wschodzie” 2004, nr 16 (350), s. 11.

4.6. Zbliżenie z Rosją w obliczu konfliktów wewnętrznych (2003-2006)

4.6.1. Partnerstwo strategiczne

Pierwszym sygnałem świadczącym o chęci odbudowania bliższych stosunków uzbecko-rosyjskich było zawieszenie, w czerwcu 2002 roku, członkostwa Uzbekistanu w organizacji GUUAM¹³⁸. Krok ów interpretowano jednak jako wyraz presji na USA – próbę nakłonienia Waszyngtonu do zwiększenia pomocy gospodarczej dla Taszkentu¹³⁹. W sposób bardziej otwarty Islam Karimow powrócił do współpracy z Rosją w rok później – w sierpniu 2003 roku – gdy gościł w Samarkandzie Władimira Putina. Jednodniowy pobyt rosyjskiego prezydenta w Uzbekistanie nie przyniósł co prawda żadnych konkretnych decyzji, jednak stanowił zapowiedź intensyfikacji współpracy, zwłaszcza gospodarczej oraz w zakresie bezpieczeństwa regionalnego¹⁴⁰. Sygnałem pośrednio wskazującym na odbudowę wzajemnego zaufania było spotkanie ministrów spraw zagranicznych Szanghajskiej Organizacji Współpracy w Taszkencie (we wrześniu 2003 roku), na którym poinformowano o inicjacji działalności Centrum Antyterrorystycznego SzOW, z siedzibą właśnie w stolicy Uzbekistanu¹⁴¹. Współdziałanie Uzbekistanu z Rosją osiągnęło jednak poważne rozmiary dopiero w 2004 roku. Już w kwietniu Islam Karimow udał się z wizytą do Moskwy, zaś miesiąc później gościł w Taszkencie rosyjskiego ministra obrony Siergieja Iwanowa. Zapowiedział wówczas, że Uzbekistan weźmie udział we wspólnych z Rosją manewrach wojskowych w 2005 roku, przyjął także zaproszenie do uczestnictwa (w charakterze obserwatora) w ćwiczeniach antyterrorystycznych Organizacji Układu o Bezpieczeństwie Zbiorowym¹⁴².

Najistotniejszym świadectwem przeorientowania polityki zagranicznej Taszkentu stało się jednak zawarcie w dniu 16 czerwca 2004 roku, podczas spotkania obu prezydentów w Taszkencie, dwustronnego Układu o partnerstwie strate-

¹³⁸ *История ГУАМ*. Ostateczną decyzję o wyjściu z tej organizacji Uzbekistan podjął 5 maja 2005 roku. Zob. *Uzbekistan występuje z GUUAM*, „Tydzień na Wschodzie” 2005, nr 18 (396), s. 13.

¹³⁹ *Uzbekistan zawiesza członkostwo w GUUAM*, „Tydzień na Wschodzie” 2002, nr 23 (274), s. 13.

¹⁴⁰ Prezydenci porozumieli się co do współpracy w sektorze naftowo-gazowym. Zob. *Jednodniowa wizyta Władimira Putina w Samarkandzie*, „Tydzień na Wschodzie” 2003, nr 26 (318), s. 11.

¹⁴¹ Warto zwrócić uwagę na zmianę lokalizacji siedziby tej instytucji. Zgodnie z deklaracją o utworzeniu SzOW, Centrum Antyterrorystyczne miało zostać ulokowane w Bishkeku. Zob. *Декларация о создании Шанхайской организации сотрудничества*, [w:] Е.И. Пивовар, *op. cit.*, s. 347.

¹⁴² Zob. *Siergiej Iwanow w Uzbekistanie*, „Tydzień na Wschodzie” 2004, nr 19 (353), s. 15. Organizacja Układu o Bezpieczeństwie Zbiorowym została powołana do życia 14 maja 2002 roku podczas moskiewskiego spotkania Rady Bezpieczeństwa Zbiorowego. W jej skład weszło początkowo sześć państw, które w 1999 roku zdecydowały się przedłużyć obowiązywanie Układu Taszkenckiego: Rosja, Armenia, Białoruś, Kazachstan, Kirgistan oraz Tadżykistan. Zob. Ю. Никитина, *op. cit.*, s. 24-25.

gicznym. Sygnatariusze podkreślali w nim fundamentalne znaczenie przyjętych dotychczas zobowiązań, wskazując jednocześnie na najważniejsze cele współpracy: zapewnienie bezpieczeństwa i stabilności regionalnej, przeciwdziałanie zagrożeniom globalnym, wreszcie rozszerzenie kooperacji ekonomicznej (art. 1). Podkreślali równolegle konieczność wdrożenia mechanizmu regularnych spotkań na najwyższym szczeblu, celem wypracowania wspólnego stanowiska wobec najbardziej palących kwestii (art. 2). Ponadto autorzy układu deklarowali powstrzymanie się od zawierania z państwami trzecimi umów mogących naruszać suwerenność, bezpieczeństwo czy integralność terytorialną którejkolwiek ze stron porozumienia. Punkt ten dotyczył zwłaszcza zagadnienia wykorzystywania ich terytorium przez państwo trzecie (art. 5). Duże znaczenie przyznano walce z terroryzmem oraz ekstremizmem, podkreślając rolę więzi pomiędzy organami bezpieczeństwa obu krajów, Ministerstwami Obrony oraz Spraw Zagranicznych (art. 6). Szczegółowo opisana została kwestia współpracy wojskowej. Jako priorytetowe cele tej kooperacji potraktowano zwłaszcza: dostawy rosyjskiej produkcji wojennej dla Uzbekistanu, modernizację wyposażenia uzbeckiej armii oraz szkolenia kadry oficerskiej Uzbekistanu w rosyjskich uczelniach wojskowych (art. 7). Zwrócono także uwagę na możliwość wzajemnego wykorzystania, w razie konieczności, obiektów wojskowych znajdujących się na terytorium obu państw (art. 8)¹⁴³.

Zapisy układu wskazywały na powrót Islama Karimowa do wcześniej stosowanej taktyki. W sytuacji zagrożenia destabilizacją sytuacji wewnętrznej skłaniał się on do współpracy z Rosją, postrzegając ją jako jedyne realnego gwaranta bezpieczeństwa własnego reżimu. Współpraca z Moskwą, powstrzymującą się od krytyki autorytarnego systemu politycznego Uzbekistanu¹⁴⁴, ponownie okazała się dla Taszkontu jedynym możliwym rozwiązaniem. Zaznaczyła się ona nie tylko w ścisłym współdziałaniu na polu militarnym, ale też w szerokim zaangażowaniu rosyjskiego kapitału w Uzbekistanie.

Układ z czerwca 2004 roku wskazywał jasno na wzrastające zainteresowanie obu stron rozwijaniem współpracy ekonomicznej. Jego autorzy wyszczególniali jako preferowane obszary współdziałania: kompleks paliwowo-energetyczny, transport i komunikację, bankowość oraz przemysł lotniczy (art. 9)¹⁴⁵. Realizacja wspólnych przedsięwzięć okazała się najbardziej owocna w gospodarce surowcami energetycznymi. Już w 2003 roku Gazprom stał się jedynym operatorem sieci ga-

¹⁴³ Договор о стратегическом партнерстве между Российской Федерацией и Республикой Узбекистан, „Бюллетень международных договоров” 2005, nr 7, s. 75-77.

¹⁴⁴ W grudniu 2004 roku odbyły się wybory parlamentarne w republice, do udziału w których dopuszczono tylko pięć partii, popierających politykę Islama Karimowa. Głosowanie zostało skrytykowane za niedemokratyczny charakter przez OBWE, zaś uznane za wiążące przez Rosję oraz obserwatorów z WNP i SzOW. Zob. *Wybory w Uzbekistanie*, „Tydzień na Wschodzie” 2004, nr 44 (378), s. 13.

¹⁴⁵ Договор о стратегическом партнерстве между..., s. 77-78.

zociągów tranzytowych biegnących przez terytorium republiki¹⁴⁶. W październiku 2004 roku prezes spółki ŁUKoil podpisał z szefem Uzbeknieftiegasu – opiewające na 1 mld dolarów – porozumienie o współpracy w sektorze gazowym¹⁴⁷. W lutym 2005 roku Gazprom podpisał umowę o zakupie w najbliższych miesiącach 5 mld m³ uzbeckiego gazu ziemnego¹⁴⁸. Współpraca z Rosją w dziedzinie surowcowej zapewniła republice oczekiwany przez władze w Taszkencie przyrływ kapitału inwestycyjnego – sam ŁUKoil informuje na swojej stronie internetowej, iż zainwestował dotychczas w Uzbekistanie ponad 5 mld dolarów¹⁴⁹ – a jednocześnie skutkowała poważnym uzależnieniem tego sektora od Rosjan, celowo wykorzystujących siłę własnych koncernów energetycznych do odbudowy swoich wpływów – gospodarczych i politycznych – na terytorium postsowieckim.

4.6.2. Andżan i Układ sojuszniczy z Rosją

Przeorientowanie polityki zagranicznej Uzbekistanu na współpracę z Rosją, podobne w charakterze do wydarzeń następujących po „kryzysie batkańskim”, miało tym razem dłuższy oraz głębszy charakter. Przyczyn takiej ewolucji należy szukać w niepokojącej reżim w Taszkencie serii nagłych zmian politycznych w przestrzeni postsowieckiej oraz w zaostrzającym się kryzysie politycznym wewnątrz kraju. Określane mianem „kolorowych rewolucji” wydarzenia w Gruzji i na Ukrainie, gdzie w wyniku protestów społecznych udało się odsunąć od władzy dotychczasowe elity, obserwowane były w Taszkencie z rosnącym niepokojem. O realnych obawach reżimu Islama Karimowa przed realizacją podobnego scenariusza świadczyć mogło zaostrzenie polityki względem działających w republice międzynarodowych organizacji pozarządowych oraz instytucji broniących praw człowieka. Powszechnie uważano je za instytucje finansowane przez rząd USA, oraz sprzyjające przemianom, jakich dokonano w Tbilisi oraz w Kijowie. Jeszcze większy niepokój w Taszkencie wywołała analogiczna zmiana polityczna, do której doszło na początku 2005 roku w Kirgistanie, tzw. „rewolucja tulipanów”. Gdy zatem 12 maja 2005 roku w Andżanie – mieście położonym w uzbeckiej części Kotliny Fergańskiej, blisko granicy z Kirgistanem – rozpoczęły się masowe protesty mieszkańców miasta, broniących aresztowanej przez władze grupy

¹⁴⁶ E. Wyciszkiewicz, *Rosyjska polityka energetyczna w basenie Morza Kaspijskiego*, [w:] *Geopolityka rurociągów. Współzależność energetyczna a stosunki międzypaństwowe na obszarze postsowieckim*, red. E. Wyciszkiewicz, Warszawa 2008, s. 173.

¹⁴⁷ Dotyczyło ono zwłaszcza podziału produkcji w uzbeckim złożu gazowym Kandym–Chauzak–Szady. Na mocy porozumienia rosyjski koncern, w całości finansujący owo przedsięwzięcie, otrzymywał 90% udziałów w spółce operującej na wspomnianym złożu. Zob. *Uzbecko-rosyjska umowa gazowa*, „Tydzień na Wschodzie” 2004, nr 33 (367), s. 15.

¹⁴⁸ *Rosyjsko-uzbeckie porozumienia gazowe*, „Tydzień na Wschodzie” 2005, nr 6 (384), s. 13.

¹⁴⁹ Zob. *Где мы работаем. Узбекистан*, [on-line:] <http://www.lukoil-overseas.ru/projects/uzbekistan/81.php>, dostęp: 30 V 2012.

przedsiębiorców, Islam Karimow uznał to za początek kolejnej z serii rewolucji i zdecydował o stłumieniu zamieszek za wszelką cenę, co doprowadziło do setek ofiar. Sformułowane przez niego oskarżenie ugrupowań islamskich o inspirację tych wydarzeń miało zapewne stanowić uzasadnienie brutalnej reakcji na protesty, wystosowane pod adresem Stanów Zjednoczonych oraz krajów Unii Europejskiej. Postawa świata zachodniego – Komisja Europejska potępiła pacyfikację Andżanu przez wojsko uzbeckie, USA pomimo początkowego wahania skrytykowały rząd w Taszkencie, obie strony zażądały zaś przeprowadzenia międzynarodowego śledztwa w tej sprawie¹⁵⁰ – rozczarowała Islama Karimowa. Przyczyniła się zarazem do utwierdzenia rosyjskiego wektora w polityce zagranicznej Uzbekistanu, czemu sprzyjała polityka Moskwy.

W odpowiedzi na wydarzenia w Kotlinie Fergańskiej Rosja uznała je za wewnętrzny sprawę Uzbekistanu, oskarżyła też, podobnie jak rząd w Taszkencie, radykalne ugrupowania islamskie o ich inspirację¹⁵¹. W czerwcu do Uzbekistanu przybyła zaś grupa rosyjskich politologów, którzy również potwierdzili oficjalną uzbecką wersję wydarzeń¹⁵². Władze rosyjskie zaangażowały się intensywnie w poszukiwanie winnych wspomnianych zająć: Federalna Służba Bezpieczeństwa w ciągu roku aresztowała i wydała stronie uzbeckiej ponad trzydzieści osób podejrzewanych o inspirację protestów w Andżanie oraz członkostwo w Hizb ut-Tahrir – islamskim ugrupowaniu, oskarżonym przez Islama Karimowa o prowokację zamieszek w tym mieście¹⁵³.

Rosjanie w zamian za pomoc oczekiwali jednak wyraźnego zerwania przez Taszkent współpracy wojskowej z USA. Już w lipcu 2005 roku, podczas szczytu SzOW w Astanie, liderzy państw wchodzących w skład tej organizacji wezwali Stany Zjednoczone do „określenia terminu zakończenia tymczasowego użytkowania obiektów infrastruktury oraz przebywania kontyngentów wojskowych na terytorium państw członkowskich SzOW”¹⁵⁴. W tym samym miesią-

¹⁵⁰ *Tragiczne skutki zamieszek w Uzbekistanie*, „Tydzień na Wschodzie” 2005, nr 19 (397), s. 3-4.

¹⁵¹ *Ibidem*, s. 4.

¹⁵² *UE grozi Uzbekistanowi sankcjami dyplomatycznymi*, „Tydzień na Wschodzie” 2005, nr 22 (400), s. 15.

¹⁵³ Zob. *Taszkent zbiera owoce sojuszu z Moskwą*, „Tydzień na Wschodzie” 2006, nr 15 (436), s. 15. Por. *Ekstradycja „iwanowskich Uzbeków”*, „Tydzień na Wschodzie” 2006, nr 26 (447), s. 15. Współpraca przy poszukiwaniu winnych zamieszek w Andżanie przyczyniła się prawdopodobnie do prawnego uregulowania kwestii readmisji. W kwietniu 2007 roku zawarto międzyrządowe porozumienie, które usprawniało wzajemne przekazywanie sobie obywateli Uzbekistanu i Rosji nielegalnie przebywających na terytoriach obu krajów. Porozumienie dotyczyło również readmisji obywateli innych państw, jeśli zostało potwierdzone, iż przybyli oni na terytorium jednego z sygnatariuszy z obszaru podlegającego jurysdykcji drugiego. Zob. *Соглашение между Правительством Российской Федерации и Правительством Республики Узбекистан о readмиссии*, „Бюллетень международных договоров” 2009, nr 4, s. 44.

¹⁵⁴ *Декларация глав государств-членов Шанхайской организации сотрудничества*, Астана, 5.07.2005, cyt. za: С. Лузянин, *Шанхайская организация сотрудничества: модель*

cu Islam Karimow zażądał od Amerykanów opuszczenia bazy wojskowej pod Karszi¹⁵⁵, co nastąpiło jesienią tego roku. Z kolei w listopadzie Uzbekistan zdecydował o zamknięciu, z dniem 1 stycznia 2006 roku, swojej przestrzeni powietrznej dla samolotów NATO¹⁵⁶. Decyzjom tym towarzyszyło traktatowe potwierdzenie roli Rosji w polityce zagranicznej Uzbekistanu: 14 listopada Islam Karimow podpisał w Moskwie dwustronny Układ sojuszniczy – dokument, stanowiący dowód najściślejszej od 1992 roku współpracy uzbecko-rosyjskiej¹⁵⁷.

Wspomniany traktat nawiązywał treścią do Układu o partnerstwie strategicznym. Zawierał podobne sformułowania dotyczące wzajemnego udostępniania obiektów wojskowych (art. 4), współpracy w zakresie bezpieczeństwa regionalnego (art. 5), przeciwdziałania terroryzmowi, ekstremizmowi oraz rozprzestrzenianiu broni masowego rażenia (art. 6), wreszcie współpracy wojskowo-technicznej (art. 9) oraz współpracy ekonomicznej (art. 8 i 11). Najistotniejsza jego nowość polegała na wyodrębnieniu prawnych skutków ataku zewnętrznego przeciwko jednemu z sygnatariuszy. Rosja i Uzbekistan uznawały, iż akt agresji dokonany przez jakiekolwiek państwo lub grupę państw wobec jednej ze stron układu będzie uważany za akt agresji również wobec drugiej strony (art. 2). W takim przypadku Rosja i Uzbekistan przyznawały sobie prawo do udzielenia sobie wszelkiej pomocy, włącznie z zaangażowaniem wojsk (art. 2)¹⁵⁸.

Podpisanie Układu sojuszniczego nie stanowiło bynajmniej kulminacji gestów Uzbekistanu względem Rosji. W styczniu 2006 roku Uzbekistan został członkiem Euroazjatyckiej Wspólnoty Gospodarczej¹⁵⁹, zaś w czerwcu tego roku dołączył do Organizacji Układu o Bezpieczeństwie Zbiorowym¹⁶⁰. Tym samym Taszcent, pierwszy raz od momentu podpisania Układu o bezpieczeństwie zbiorowym w 1992 roku, zdecydował się na przyłączenie się do rosyjskich inicjatyw integracji na poziomie regionalnym. W tym przypadku można było zatem mówić o symbolicznym uznaniu przez władze uzbeckie rosyjskiej wizji rozwoju przestrzeni postsowieckiej.

образца 2008 года, [on-line:] http://www.perspectivi.ru/oykumena/azia/shanchayskaya_organisaciya_2008-3-28.htm, dostęp: 3 I 2013.

¹⁵⁵ USA nie zapłaci Uzbekom za bazę, „Tydzień na Wschodzie” 2005, nr 34 (412), s. 15.

¹⁵⁶ NATO ma opuścić Uzbekistan, „Tydzień na Wschodzie” 2005, nr 40 (418), s. 11.

¹⁵⁷ Jego ratyfikacja przebiegła niezwykle szybko. Układ sojuszniczy zaczął obowiązywać w sierpniu 2006 roku. Zob. Договор о союзнических отношениях между Российской Федерацией и Республикой Узбекистан „Бюллетень международных договоров” 2007, nr 1, s. 74.

¹⁵⁸ Ibidem, s. 70-73.

¹⁵⁹ Е.И. Пивовар, *op. cit.*, s. 85.

¹⁶⁰ Ю. Никитина, *op. cit.*, s. 15.

4.7. Ponowna odbudowa niezależności (po 2006 roku)

Wydarzenia ostatnich lat dowiodły jednak, że Islam Karimow na krótko zdecydował się odgrywać rolę bliskiego – i uległego – sojusznika Rosji. Wzrost asertywności Taszkontu stał się widoczny najpierw w kwestiach ekonomicznych, zwłaszcza związanych z sektorem surowcowym. Począwszy od 2006 roku, uzbecki narodowy koncern paliwowy – Uzbekneftigaz – rokrocznie podnosił cenę sprzedaży gazu ziemnego dla Gazpromu. W latach 2005-2009 zwiększyła się ona z 48 dolarów do 300 dolarów za 1 000 m³ gazu¹⁶¹, co miało tym istotniejsze znaczenie, że zapotrzebowanie rosyjskiego potentata gazowego wciąż rośnie (w 2006 roku Gazprom kupił od Uzbekistanu 9 mld m³ tego surowca¹⁶²). Równolegle Uzbekistan zaczął rozważać swój udział w chińskiej propozycji budowy gazociągu łączącego kraje Azji Centralnej z ChRL. Prace przy budowie uzbeckiego odcinka tego projektu, sprzyjającego dywersyfikacji kierunków handlu paliwem wydobywanym w republice, rozpoczęto w czerwcu 2008 roku¹⁶³. Wkrótce, w październiku, zainaugurowała swoją działalność uzbecko-chińska spółka *joint venture*, zajmująca się eksploatacją złoża naftowego Mingbulak, w obwodzie namangańskim¹⁶⁴. Uzbekistan skutecznie dezawuował też rosyjskie propozycje nawiązania współpracy przy wydobyciu oraz odsprzedaży wydobywanego w republice uranu. Dotychczasowy monopol USA na handel tym surowcem (od 1992 roku wyłącznym prawem na odsprzedaż niewzbogaconego uzbeckiego uranu dysponowała amerykańska spółka NUKEM) został przełamany w 2011 roku, gdy – jak podawały media – Taszkent nawiązał współpracę z japońską spółką Itochu Corporation¹⁶⁵, następnie zaś z Chińską Korporacją Jądrową (*China General Nuclear Power Corporation, CGNPC*)¹⁶⁶. Tymczasem podobne propozycje koncernu Interros (*Интеррос*), należącego do rosyjskiego oligarchy Władimira Potanina (Владимир Потанин)¹⁶⁷, zostały przez stronę uzbecką odrzucone¹⁶⁸.

¹⁶¹ Wizyta szefa Gazpromu w Uzbekistanie, „Tydzień na Wschodzie” 2006, nr 4 (425), s. 18-19; M. Falkowski, *Miedwiediew w Uzbekistanie – Rosja wysyła sprzeczne sygnały do Azji Centralnej*, „Tydzień na Wschodzie” 2009, nr 4 (79), s. 4.

¹⁶² Wizyta szefa Gazpromu w Uzbekistanie, s. 19.

¹⁶³ Ruszyła budowa uzbeckiego odcinka gazociągu z Turkmenistanu do Chin, „Tydzień na Wschodzie” 2008, nr 23 (57), s. 16-17.

¹⁶⁴ Zacieśnianie uzbecko-chińskiej współpracy energetycznej, „Tydzień na Wschodzie” 2008, nr 35 (69), s. 14.

¹⁶⁵ США поделились с Японией монополией на узбекский уран, [on-line:] <http://www.mineral.ru/News/43820.html>, dostęp: 5 I 2013. Por. Wizyta prezydenta Uzbekistanu w Japonii, „Tydzień na Wschodzie” 2011, nr 6 (166), s. 12.

¹⁶⁶ W. Burchard, *China's Energy Policy – Nuclear Power instead of Smog*, [on-line:] <http://www.vdma.org/en/article/-/articleview/4907959>, dostęp: 7 II 2015.

¹⁶⁷ Zob. Команда, [on-line:] <http://www.interros.ru/team>, dostęp: 5 I 2013.

¹⁶⁸ Узбекский уран ждет от Интерроса быстроты и эффект, [on-line:] http://www.fromuz.com/news/uzb_uran_jdet_ot_interrossa_bistroti, dostęp: 5 I 2013.

Islam Karimow zaczął również poszukiwać przeciwwagi dla zbyt ścisłych – jego zdaniem – więzi łączących republikę z Moskwą. Zmierzał zwłaszcza do odbudowy zerwanych w 2005 roku bliskich relacji z USA, czemu sprzyjało nieustające amerykańskie zaangażowanie w Afganistanie. W kwietniu 2008 roku uzbecki prezydent zaproponował krajom NATO wykorzystywanie terytorium republiki w charakterze korytarza transportowego dla wojsk oraz sprzętu niezbędnego dla afgańskiej operacji pokojowej sojuszu¹⁶⁹. Jego uruchomieniu w 2009 roku¹⁷⁰ towarzyszyło znaczące ocieplenie kontaktów Taszkontu z Waszyngtonem: w sierpniu podpisana została uzbecko-amerykańska umowa o współpracy wojskowej przewidująca między innymi szkolenia uzbeckiej kadry oficerskiej przez wojskowych USA¹⁷¹. Decyzje te formalnie nie stały w sprzeczności z zobowiązaniami Uzbekistanu wynikającymi z Układu sojuszniczego z Rosją oraz z jego obecności w Organizacji Układu o Bezpieczeństwie Zbiorowym. Były jednak czytelnym sygnałem dla władz w Moskwie, iż partner z Taszkontu ponownie zaczyna prowadzić bardziej samodzielłą politykę.

Islam Karimow, nauczony dotychczasowym doświadczeniem, nie ograniczył się tym razem wyłącznie do zbliżenia z partnerami zachodnimi. Po raz pierwszy zdecydował się na zmianę, dotąd ostrożnej, polityki względem Chin. Współpraca z Pekinem, obserwowana już w opisanym powyżej zaangażowaniu we wspólne przedsięwzięcia w sektorze energetycznym, została potwierdzona wizytą, jaką prezydent Uzbekistanu złożył w Chinach w kwietniu 2011 roku. Zawarto wówczas umowę o znaczącym – sięgającym 1,5 mld dolarów – kredycie chińskim dla Taszkontu¹⁷². Współdziałanie obu stron zauważalne było również na forum Szanghajskiej Organizacji Współpracy. Tam też ujawniły się wspólne interesy nie tylko gospodarcze, ale również polityczne. Zarówno Uzbekistan, jak i Chiny niezwykle wstrzemięźliwie odpowiedziały na rosyjski apel o wsparcie działań Moskwy wobec Gruzji w sierpniu 2008 roku. W reakcji na konflikt rosyjsko-gruzyński uczestnicy szczytu Szanghajskiej Organizacji Współpracy w Duszanbe wezwali 28 sierpnia obie strony do rozwiązywania sporu drogą pokojową, natomiast zaproponowane przez Moskwę uznanie Abchazji i Osetii Południowej pominęli milczeniem, podkreślając znaczenie zasady integralności terytorialnej państw¹⁷³.

Powolna odbudowa własnej pozycji międzynarodowej pozwoliła władzom uzbeckim na stopniowe dystansowanie się wobec polityki Rosji. W listopadzie Taszkont poinformował o zawieszeniu swojego – czysto formalnego zresztą –

¹⁶⁹ *Prezydenci Uzbekistanu i Turkmenistanu w Bukareszcie*, „Tydzień na Wschodzie” 2008, nr 13 (47), s. 16.

¹⁷⁰ Uzbekistan udostępnił wojskom NATO lotnisko w Termezie dla wykonywania międzylądowań w drodze do Afganistanu. Zob. M. Falkowski, *op. cit.*, s. 5.

¹⁷¹ *Uzbekistan zacieśnia współpracę z USA*, „Tydzień na Wschodzie” 2009, nr 28 (103), s. 13.

¹⁷² *Wizyta Islama Karimowa w Chinach*, „Tydzień na Wschodzie” 2011, nr 16 (176), s. 11.

¹⁷³ *Szczyt Szanghajskiej Organizacji Współpracy w Duszanbe*, „Tydzień na Wschodzie” 2008, nr 23 (61), s. 18.

członkostwa w Euroazjatyckiej Wspólnocie Gospodarczej (EaWG). Uzasadniając tę decyzję, Uzbekcy podkreślali niechęć wobec automatycznego wstępowania członków EaWG do aktywizowanej właśnie Unii Celnej¹⁷⁴. W podobny sposób Taszkent rozluźnił swoje więzi z Organizacją Układu o Bezpieczeństwie Zbiorowym. W czerwcu 2009 roku odmówił podpisania Umowy o Wspólnych Siłach Operatywnego Reagowania OUBZ¹⁷⁵, skutecznie unikał również ratyfikacji porozumień przyjętych w ramach jej dotychczasowej działalności¹⁷⁶. W czerwcu 2012 roku Uzbekistan poinformował zaś pozostałych członków o swoim wystąpieniu z OUBZ¹⁷⁷. Dwadzieścia lat po uzyskaniu niepodległości Uzbekistan kolejny raz zademonstrował zatem, iż jest niełatwym i zarazem niestałym partnerem Federacji Rosyjskiej. Kolejny zwrot w polityce zagranicznej Taszkentu wobec Moskwy symbolicznie wyrażały dwa, czysto propagandowe, gesty Islama Karimowa. W listopadzie 2009 roku w stolicy Uzbekistanu zdemontowany został pomnik ku czci bohaterów Wielkiej Wojny Ojczyźnianej. W jego miejsce dwa miesiące później, w obecności prezydenta, odsłonięto monument upamiętniający żołnierzy uzbeckich¹⁷⁸. Decyzja ta wywołała zrozumiałe protesty strony rosyjskiej¹⁷⁹: wiceminister spraw zagranicznych Federacji Grigorij Karasin podkreślił

¹⁷⁴ Uzbekistan zawiesza członkostwo w EaWG, „Tydzień na Wschodzie” 2008, nr 37 (71), s. 14.

¹⁷⁵ Rosja tworzy siły reagowania operacyjnego w ramach OUBZ, „Tydzień na Wschodzie” 2009, nr 22 (97), s. 13-14.

¹⁷⁶ Д. Кислов, Узбекистан – ОДКБ: „Давай, до свидания”, [on-line:] <http://www.fergana-news.com/articles/7409>, dostęp: 7 II 2015.

¹⁷⁷ M. Matusiak, Uzbekistan ponownie występuje z OUBZ, „Tydzień na Wschodzie” 2012, nr 24 (225), [on-line:] <http://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/tydzien-na-wschodzie/2012-07-11/uzbekistan-ponownie-wystepuje-z-oubz>, dostęp: 30 XII 2012.

¹⁷⁸ Послу Узбекистана в Москве пришлось объясняться о демонтаже памятника советским солдатам, [on-line:] <http://www.newsru.com/russia/15jan2010/uzmonument.html>, dostęp: 7 II 2015.

¹⁷⁹ Władze Federacji Rosyjskiej kontynuują pod wieloma względami sowiecką politykę historyczną. Daty wydarzeń związanych z II wojną światową (określaną jako Wielka Wojna Ojczyźniana, *Великая Отечественная Война*) mają status świąt państwowych oraz dni pamięci, zaś żołnierze sowieccy, którzy w latach 1941-1945 walczyli z armią hitlerowską i jej sojusznikami, nazywani są bohaterami narodowymi. Rada Najwyższa Federacji Rosyjskiej już w 1995 roku przyjęła stosowną ustawę w tej sprawie: „O dniach chwały wojennej i datach pamiętnych w historii Rosji”. Zob. *Федеральный закон от 13 марта 1995 г. №32-ФЗ „О днях воинской славы и памятных датах России”*, [on-line:] http://stat.doc.mil.ru/documents/quick_search/more.htm?id=10353178@egNPA#txt, dostęp: 7 I 2013. W 2005 roku, wraz ze zbliżającą się 60. rocznicą zwycięstwa w II wojnie światowej, Rosja wyraźnie zaktywizowała swoją politykę historyczną. W jej ramach w maju 2009 roku przyjęto nową Strategię Bezpieczeństwa Narodowego, w której określono podejmowanie przez inne kraje prób rewizji rosyjskiej historii jako zagrożenie dla bezpieczeństwa narodowego. Zob. M. Menkiszak, A. Dubas, *Rosyjska kampania historyczna*, „Tydzień na Wschodzie” 2009, nr 28 (103), s. 2-4. W tym kontekście działania podjęte zaledwie trzy miesiące później przez władze uzbeckie trudno postrzegać inaczej niż jako doraźnie nieprzyjazny gest wobec Moskwy.

w rozmowie z uzbeckim ambasadorem zaniepokojenie oraz negatywną reakcję społeczności rosyjskiej z powodu wspomnianych wydarzeń. Odpowiedź uzbecka na te zarzuty była charakterystyczna: Islam Karimow nazwał usunięty pomnik odzwierciedleniem starej ideologii¹⁸⁰. Równie symboliczna okazała się odmowa udziału uzbeckiej głowy państwa w jubileuszowym moskiewskim szczycie WNP we wrześniu 2011 roku. Na czele delegacji Uzbekistanu podczas obchodów dwudziestolecia istnienia Wspólnoty Niepodległych Państw stanął premier a nie prezydent tej centralnoazjatyckiej republiki¹⁸¹.

Przeprowadzony w pracy opis oraz analiza polityki zagranicznej Uzbekistanu wobec Rosji w latach 1991-2013 pozwalają na wskazanie siedmiu najważniejszych etapów ewolucji owej polityki oraz na wyodrębnienie w ich ramach kluczowych momentów, w których następowała zmiana w zakresie badanego zjawiska.

Pierwszy etap obejmował lata **1991-1993**. W okresie tym, zasadniczym dla formowania i konsolidacji młodej państwowości, władze w Taszkencie – pomimo deklarowanej niezależności swoich działań na arenie międzynarodowej – stawiały na ścisłą współpracę gospodarczą i polityczną z Moskwą. Kontynuowały ją zarówno w wymiarze dwustronnym, jak i wielostronnym. Prawnym wyrazem tej kooperacji były podpisane w maju 1992 roku dokumenty: Układ o bezpieczeństwie zbiorowym i Traktat o podstawach stosunków międzypaństwowych, przyjaźni i współpracy, a także przyjęte we wrześniu 1993 roku Porozumienie o strefie rublowej nowego typu. Stanowiły one – podobnie jak równoległe obustronne zaangażowanie wojskowe w Tadżykistanie – wyraz determinacji władz Uzbekistanu, dążących do przetrwania pierwszego okresu transformacji ustrojowej bez radykalnych zmian politycznych i ekonomicznych w kraju. Momentem kluczowym, który przyniósł zmianę w ówczesnej polityce Taszkentu, było opuszczenie strefy rublowej, podyktowane dodatkowymi wymaganiami strony rosyjskiej w zakresie ograniczenia suwerenności ekonomicznej republiki.

Drugi okres obejmuje lata **1994-1999**. W tym czasie Uzbekistan nie zrezygnował co prawda z bliskiej współpracy dwustronnej z Rosją, która znalazła wyraz w podpisanej w marcu 1994 roku Deklaracji o rozwoju i pogłębieniu wszechstronnej współpracy pomiędzy Federacją Rosyjską a Republiką Uzbekistan oraz szeregu umów międzyrządowych dotyczących współpracy w dziedzinie wojskowej i ekonomicznej, ale zarazem zaczął dystansować się od inicjatyw rosyjskich, mających na celu ściślejszą integrację krajów wchodzących w skład

¹⁸⁰ *Послу Узбекистана в Москве пришлось объясняться о демонтаже памятника советским солдатам.*

¹⁸¹ *Медведев: альтернативы СНГ не существует*, [on-line:] <http://russian.rt.com/inoty/2011-09-04/Medvedev-alternativi-SNG-ne-sushhestvuet>, dostęp: 7 II 2015.

Wspólnoty Niepodległych Państw. Wyrazem dążeń do usamodzielnienia na arenie międzynarodowej były między innymi wzmożone kontakty z krajami spoza obszaru WNP: Stanami Zjednoczonymi, Turcją, Niemcami i Francją, wreszcie z ich instytucjami wspólnotowymi: NATO oraz Unią Europejską. Za moment zwrotny dla tego okresu można umownie uznać decyzję władz uzbeckich z kwietnia 1999 roku o odmowie ponownego parafowania Układu o bezpieczeństwie zbiorowym.

Trzeci etap obejmuje zaledwie kilka miesięcy **1999 roku**, w trakcie których reżim Islama Karimowa podejmował działania świadczące o chęci radykalnej przebudowy stosunków z Federacją Rosyjską. Wyrazem tej postawy było przede wszystkim wspomniane opuszczenie Układu o bezpieczeństwie zbiorowym oraz równoległe wstąpienie do – postrzeganego jako antyrosyjskie i zarazem proamerykańskie – forum konsultacyjnego GUAM. Symbolicznym momentem zwrotnym dla tego okresu był sierpniowy „kryzys batkeński”, który unaoczniał skalę trudności wewnętrznych (opozycja islamska) i regionalnych (konflikty z sąsiadami), przed jakimi stanął autorytarny reżim w Taszkencie.

Cezury wyznaczające **czwarty etap** polityki zagranicznej Uzbekistanu wobec Rosji związane są z ewolucją sytuacji w bezpośrednim sąsiedztwie republiki. Można przyjąć, że rozpoczął go wspomniany kryzys w kirgiskiej części Kotliny Fergańskiej, natomiast jego koniec wyznaczyły zamachy terrorystyczne w Nowym Jorku we wrześniu **2001 roku**, które skutkowały operacją wojsk NATO w Afganistanie i radykalną przebudową układu międzynarodowego. W tym czasie reżim Islama Karimowa ponownie oparł swoją politykę zagraniczną na współpracy dwustronnej z Rosją. W grudniu 1999 roku podpisany został Układ o dalszym pogłębieniu wszechstronnej współpracy wojskowej oraz wojskowo-technicznej, natomiast w czerwcu 2001 roku Układ o współpracy w sprawie ochrony granic. W perspektywie regionalnej owa współpraca była już mniej wyraźna: Uzbekistan przystąpił do tworzonej pod auspicjami Rosji i Chin Szanghajskiej Organizacji Współpracy, jednak wykazał wstrzemięźliwość względem projektów integracyjnych w ramach przestrzeni WNP: zwłaszcza Układu o bezpieczeństwie zbiorowym oraz Euroazjatyckiej Wspólnoty Gospodarczej. Nie zrezygnował także ze współpracy ze Stanami Zjednoczonymi.

Operacja wojsk NATO w Afganistanie oraz ścisła współpraca wojskowa Taszkentu z Waszyngtonem wyznacza kolejny – **piąty** – etap w polityce Uzbekistanu wobec Rosji. Dla tego okresu (obejmującego lata **2001-2003**) charakterystyczne było radykalne ograniczenie kontaktów – zarówno w wymiarze dwu-, jak i wielostronnym. Pomiędzy czerwcem 2001 roku a sierpniem 2003 roku nie doszło do żadnego bilateralnego spotkania na najwyższym szczeblu, a kontakty między oboma krajami miały charakter techniczny (odbywały się przy okazji szczytów WNP oraz SzOW lub w ramach współpracy międzyresortowej), co świadczyło o praktycznym zamrożeniu współpracy. Jednocześnie Uzbekistan podejmował działania sugerujące oparcie swej polityki zagranicznej i bezpieczeństwa na sojuszu ze Stanami Zjednoczonymi. Trudno wskazać jednoznacznie na moment

kluczowy w zmianie tego stanowiska. Modyfikacja nastawienia do Rosji następowała stopniowo, wraz z zaostrzającą się sytuacją wewnętrzną (uaktywnienie opozycji – zarówno świeckiej, jak i religijnej) oraz międzynarodową krytyką autorytarnego reżimu Islama Karimowa.

Zauważalne od 2003 roku ocieplenie relacji na linii Taszkent–Moskwa stanowił początkową kolejnego – **szósty etap** – w polityce zagranicznej Uzbekistanu wobec Federacji Rosyjskiej. Począwszy od tego momentu, aż **do 2006 roku** trwał okres najintensywniejszego od roku 1992 zbliżenia między oboma krajami. Doszło wówczas do podpisania Układu o partnerstwie strategicznym (czerwiec 2004 roku), przypieczętowanego półtora roku później Układem sojuszniczym, a także do niezwyklej intensyfikacji współpracy gospodarczej. W wymiarze wielostronnym zmiana wektora uzbeckiej polityki zagranicznej ujawniła się przystąpieniem republiki, w ciągu 2006 roku, do Organizacji Układu o Bezpieczeństwie Zbiorowym oraz Euroazjatyckiej Wspólnoty Gospodarczej. Równoległe władze w Taszkencie radykalnie ograniczyły swoje kontakty ze Stanami Zjednoczonymi i ich sprzymierzeńcami, zamykając własną przestrzeń powietrzną i lądową dla wojsk Sojuszu Północnoatlantyckiego, co można było odczytywać jako kroki jednoznacznie przyjazne wobec Rosji.

Ostatni jak do tej pory – **siódmy** – etap ewolucji badanego zjawiska obejmuje poczynania Uzbekistanu **po 2006 roku**. W tym czasie Taszkent stopniowo odbudowywał własną pozycję międzynarodową, dystansując się zarazem wobec polityki Moskwy. Gestem świadczącym o jego asertywności względem Rosji było wystąpienie z Organizacji Układu o Bezpieczeństwie Zbiorowym (w 2008 roku) oraz z Euroazjatyckiej Wspólnoty Gospodarczej (w 2012 roku). Równoległe do tych poczynąń następowało zbliżenie gospodarcze z Chinami oraz ponowne zacieśnienie współpracy wojskowej ze Stanami Zjednoczonymi.

Zakończenie

Celem niniejszej pracy były opis oraz analiza polityki zagranicznej Uzbekistanu wobec Rosji po 1991 roku. Podzielone na cztery części badania polegały na przedstawieniu genezy analizowanego zjawiska, scharakteryzowaniu najważniejszych wyznaczników polityki zagranicznej Uzbekistanu oraz ustaleniu ogólnej dynamiki stosunków uzbeckańsko-rosyjskich w ostatnim dwudziestoleciu. Eksploracja prowadzona była w oparciu o przekonanie, iż najważniejszym celem dyplomacji uzbeckiej po 1991 roku było uzyskanie samodzielności na arenie międzynarodowej oraz silnej pozycji w postsowieckiej Azji Centralnej. Cele te wchodziły w konflikt z zamierzeniami strony rosyjskiej, dążącej do utrzymania własnych wpływów na obszarze byłego Związku Sowieckiego, a zatem również w regionie, którego częścią jest Uzbekistan. Ów konflikt interesów wskazywał, że polityka zagraniczna władz w Taszkencie względem partnerów w Moskwie przybierze charakter asertywny. Motywowało to zaadaptowanie opracowanej przez Samuela Huntingtona koncepcji **świata jedno-wielobiegunowego** do przewodu logicznego niniejszych rozważań. W myśl tej logiki Uzbekistan – **siła drugiego rzędu**, dążąc do uniezależnienia się od Rosji: **mocarstwa regionalnego**, powinien szukać możliwości współpracy ze Stanami Zjednoczonymi, czyli **supermocarstwem**.

Punktem wyjścia dla podsumowania prowadzonych w toku pracy rozważań są wskazane w rozdziale czwartym etapy ewolucji polityki zagranicznej Uzbekistanu wobec Rosji. Potwierdzają one – chociaż nie w sposób całkowity – pierwotne założenie, mówiące o skłonności do asertywności polityki Uzbekistanu względem Rosji oraz dokonywanych przez ten kraj wysiłkach zbliżenia ze Stanami Zjednoczonymi. Taszkent wielokrotnie podejmował próby realizacji takiego scenariusza. Najbardziej widoczne były one w etapie trzecim (w pierwszej połowie 1999 roku), gdy Uzbekistan opuścił promowany przez Rosję Układ o bezpieczeństwie zbiorowym i równolegle wstąpił do forum konsultacyjnego GUAM, oraz w etapie piątym (lata 2001-2003), kiedy kraj ten zaangażował się w ścisłą współpracę wojskową

z USA w ramach koalicji antyterrorystycznej, rozluźniając zarazem więzi z Rosją. W mniejszym stopniu odpowiadały temu schematowi działań etapy: drugi (lata 1994-1999), gdy Taszkent stopniowo nawiązywał współpracę z aktorami spoza obszaru postsowieckiego, oraz siódmy (po 2006 roku), kiedy opisywana republika ponownie podjęła współpracę z USA przy okazji operacji w Afganistanie, jednocześnie opuszczając prorosyjskie organizacje: EaWG oraz OUBZ.

Nietrudno zauważyć, iż polityka Uzbekistanu nie była w tym względzie jednolita. Wspomniane powyżej okresy asertywności Taszkontu względem Moskwy przeplatały się z momentami ściślejszej współpracy uzbecko-rosyjskiej. Można wśród tych ostatnich wymienić etap pierwszy (lata 1992-1993), gdy Uzbekistan nawiązał ścisłą współpracę z Federacją Rosyjską na tle wojny w Tadżykistanie, zwłaszcza jednak etapy: czwarty (schyłek 1999 roku), w którym nastąpiła nagła zmiana wektora uzbeckiej polityki zagranicznej na prorosyjską, oraz szósty (2003-2006), który przyniósł mniej nagły, za to głębszy w skutkach, zwrot w stronę Rosji. Częstotliwość zmian dokonujących się w uzbeckiej polityce zagranicznej po 1991 roku każe powątpiewać w pełną adaptowalność koncepcji Samuela Huntingtona do badanego zjawiska. Uzbekistan konsekwentnie podejmował co prawda wysiłki na rzecz opuszczenia rosyjskiej strefy wpływów oraz zbliżenia ze Stanami Zjednoczonymi. Wykazywał zatem powtarzalną skłonność do prowadzenia asertywnej polityki wobec Rosji, charakterystyczną w dla relacji państwo – **siła drugiego rzędu – mocarstwo regionalne**. Zarazem częste zmiany w postawie uzbeckiej dyplomacji wskazują na niewielką skuteczność działań podejmowanych przez władze w Taszkencie.

Biorąc pod uwagę nadrzędne cele dyplomacji Uzbekistanu w stosunkach z Rosją – uniezależnienie się od silniejszego partnera oraz uzyskanie statusu równoprawnego wobec Moskwy gracza regionalnego – wspomniana niejednolitość postawy uzbeckiej świadczy o niezrealizowaniu postawionego zadania. Taszkent, pomimo czynionych wielokrotnie wysiłków, nie zdołał w pełni uniezależnić swojej polityki od Moskwy, zaś jego aktywność regionalna nie zrównoważyła wpływów Rosji w Azji Centralnej. Ponad dwadzieścia lat po uzyskaniu niepodległości kraj ten pozostaje wciąż pod wieloma względami uzależniony od potężnego sąsiada. Na poziomie prawnomiędzynarodowym doszło nawet do wzmocnienia owego podporządkowania. Świadczą o tym zawarte w latach 2004-2005 umowy dwustronne: Układ o partnerstwie strategicznym oraz Układ sojuszniczy. Dokumenty te, posiadające wciąż moc obowiązującą, wykraczają dalece poza sformułowania zawartego u zarania niepodległości Układu o podstawach stosunków dwustronnych, stanowiąc bazę bilateralnego sojuszu wojennego. Biorąc pod uwagę potencjał obu krajów, trudno oczekiwać równorzędności pomocy na wypadek agresji zewnętrznej i należy traktować owe zapisy jako formę pomocy ze strony Rosji. Świadczy o tym także niesłabnąca przez ostatnie dwadzieścia lat współpraca militarna obu krajów (obejmująca wspomniane wyżej układy, a także szereg porozumień dwustronnych zawartych w latach 1994-1999), pozwalająca

Uzbekistanowi dokonywać reformy własnych sił zbrojnych na preferencyjnych warunkach.

Pod względem gospodarczym Uzbekistanowi nie udało się zdobyć w pełni niezależnej od Rosji pozycji. Co prawda zdołał on zdywersyfikować kierunki swojej współpracy gospodarczej, jednak było to w większym stopniu efektem czynników niezależnych – rozpadu ZSRS, rozpadu strefy rublowej oraz kryzysu rosyjskiego w 1998 roku – niż jego własnych działań. Tymczasem w pierwszych latach XXI stulecia dał się zauważyć powrót do uzależnienia gospodarki uzbeckiej od Rosji – zwłaszcza w kluczowej dla rozwoju kraju i całego regionu kwestii wydobycia i transportu surowców energetycznych. Federacja Rosyjska wciąż pozostaje największym partnerem handlowym Uzbekistanu, absorbując więcej niż czwartą część jego eksportu i importu. Nadzieję na zmianę tego stanu rzeczy daje jedynie rozwijająca się dynamicznie w ostatnich latach współpraca z Chinami, kontynuowana również w dziedzinie surowcowej.

Niepowodzeniem zakończyły się próby odegrania przez Uzbekistan poważnej roli w regionie Azji Centralnej i osiągnięcia w ten sposób równorzędnej względem Rosji pozycji. Zaangażowanie Uzbekistanu w rozwiązanie konfliktów regionalnych: w Afganistanie oraz Tadżykistanie, oraz podejmowane przez niego próby podporządkowania ekonomicznego Biszkeku i Duszanbe odniosły niewielki skutek. Wzrost oddziaływania Taszkontu wobec Kabulu uwidocznił się dopiero dzięki pojawieniu się tam sił amerykańskich w 2001 roku. Z kolei agresywna polityka względem mniejszych partnerów przyczyniła się do ich zwrotu w kierunku Rosji i tym samym umocnienia pozycji Moskwy w regionie. Noszące znamiona rywalizacji z Kazachstanem oraz Rosją inicjatywy współpracy regionalnej promowane przez Uzbekistan – Centralnoazjatycka Wspólnota Gospodarcza (1994) oraz Centralnoazjatycka Organizacja Współpracy (2002) – nie wyszły poza stadium deklaracji, ujawniały zaś niewielkie możliwości oddziaływania Uzbekistanu na sąsiadów. Wymiernym efektem aktywności Taszkontu w regionie był natomiast fakt, iż Rosja, podejmując działania w Azji Centralnej, zaczęła liczyć się z jego stanowiskiem. Wymownie odzwierciedla to fakt powstrzymania się Moskwy od ingerencji w Kirgistanie w 2010 roku, pomimo wezwania ze strony tamtejszego rządu tymczasowego, oraz realny wpływ Taszkontu na politykę „wodną” i rozbudowę potencjału hydroenergetycznego mniejszych sąsiadów.

Najbardziej asertywna okazała się polityka Uzbekistanu względem inicjatyw integracyjnych, promowanych przez Federację Rosyjską. Jednakże nawet w tej sferze efekt dwudziestoletnich starań różni się z oczekiwaniami władz uzbeckich. Taszkont odmawiał udziału w projektach integracyjnych mogących ograniczyć jego suwerenność na rzecz jakichkolwiek struktur ponadpaństwowych, samą Wspólnotę Niepodległych Państw traktował zaś bardziej jako forum wymiany opinii niż rzeczywistą platformę integracyjną. Jednak i w tej materii nie okazał się do końca konsekwentny. To Uzbekistan był głównym inicjatorem podpisania Układu o bezpieczeństwie zbiorowym (1992). Również przejściowe członkostwo

tej republiki w Organizacji Układu o Bezpieczeństwie Zbiorowym (2006-2012) i Euroazjatyckiej Wspólnocie Gospodarczej (2006-2008), chociaż zasadniczo deklaratywne, świadczyło o niejednolitości postawy Uzbeków, zwłaszcza że towarzyszyło zmianie wektora polityki na prorosyjski.

Uzbekistan nie osiągnął zatem deklarowanego celu w żadnym z wymiarów swej polityki zagranicznej wobec Rosji. Chwiejność jego dyplomacji każe powątpiewać, jakoby stał się on prawdziwym huntingtonowskim państwem – **siłą drugiego rzędu**. Nie osiągnął on również statusu przypisywanego przez wspomnianego już we wstępie Donalda Kagana państwom trzeciej kategorii. Uzbekistan nie realizował całkowicie niezależnej polityki zagranicznej, nie stał się zatem Koryntem ani Tebami wobec Rosji – Sparty. Wydaje się natomiast, iż jego poczynania wobec Moskwy w poważnym stopniu przypominają działania podejmowane przez Kaganowską drugą kategorię państw – sojuszników Sparty:

Na drugą kategorię składają się państwa silniejsze, bardziej odległe lub jedno i drugie, ale nie tak silne lub odległe, by uniknąć kary. (...) Gdy Sparta była silna – mogła i żądała od nich posłuszeństwa; gdy była słaba lub zaabsorbowana czym innym – mogły one działać po swojemu, atakować sąsiadów, którzy mogli być też stowarzyszeni ze Spartą, przyjmować demokratyczne konstytucje, a nawet zawierać sojusze z innymi państwami nieprzyjawnymi wobec Sparty. Taka niezależność zawsze była tymczasowa i czasem kosztowna¹.

Wydaje się wszakże, że przyczyn niepowodzenia uzbeckiej strategii należy szukać nie tylko w słabości lub sile Rosji w danym okresie. Sugerowałoby to, iż państwa należące do strefy wpływów danego mocarstwa mogą uzyskać niezależność tylko i wyłącznie w rezultacie osłabienia hegemonu. Tymczasem Donald Kagan wskazuje na zjawisko potęgi danego państwa i jej wielowymiarowości jako na drugi (obok geograficznego oddalenia) warunek niezależności – i przejścia do trzeciej kategorii w ramach wprowadzonej przez tego autora typologii. Niepowodzenie działań Uzbekistanu wobec Rosji można zatem rozpatrywać również przez pryzmat nieuzyskania odpowiedniego poziomu potęgi. Dlatego warto skupić się na momentach kluczowych, które doprowadzały do odrotu od asertywnej polityki Taszkentu wobec Moskwy i skutkowały okresami bliższej współpracy uzbecko-rosyjskiej. Pierwszym z takich momentów były lata 1992-1993, zaś jego genezę wyznaczały: starania rządu uzbeckiego o powstrzymanie rozprzestrzeniania się na obszar republiki kryzysu politycznego, do którego doszło w sąsiednim Tadżykistanie; obawy o destabilizację polityczną wskutek kryzysu gospodarczego. Kolejny etap (schyłek 1999-2001) zapoczątkowany został przez „kryzys batkeński”. Główną rolę w ociepleniu zamrożonych zaledwie parę mie-

¹ D. Kagan, *The Outbreak of the Peloponnesian War*, Ithaca 1969, s. 21-22, cyt. za: J. Bryła, *Strefy wpływów w stosunkach międzynarodowych. Aspekty teoretyczne i praktyczne na przykładzie supermocarstw*, Poznań 2002, s. 137.

sięcy wcześniej stosunków uzbecko-rosyjskich odegrały: niepokój wynikający ze wzrostu znaczenia radykalnie opozycyjnych organizacji islamskich (Islamskiego Ruchu Uzbekistanu); niewiara w możliwość rozwiązania kryzysu we współpracy z sąsiadami. Trzeci etap bliższej współpracy obejmuje lata 2003-2006. Brak tu wydarzenia stanowiącego wyraźny punkt zwrotny w polityce Uzbekistanu (zamieszki w Andżanie w maju 2005 roku przyczyniły się już tylko do ugruntowania tego zwrotu), można natomiast wskazać następujące przyczyny ówczesnej zmiany postawy reżimu Islama Karimowa: narastająca krytyka systemu politycznego Uzbekistanu ze strony państw zachodnich przy równoczesnym zaostrzeniu sytuacji wewnątrz kraju; niezadowolenie z poziomu współpracy gospodarczej z USA oraz państwami europejskimi.

Na podstawie powyższej charakterystyki można wskazać dwie, powtarzające się, przesłanki, które w znacznej mierze warunkowały nietypową ewolucję polityki Uzbekistanu w kierunku współpracy z Rosją. Były nimi: obawa o utrzymanie władzy przez autorytarny reżim Islama Karimowa oraz nawracające trudności gospodarcze. Nawiązanie do scharakteryzowanych w drugim oraz trzecim rozdziale wyznaczników polityki zagranicznej Uzbekistanu wskazuje, iż dla ostatecznego efektu działań uzbeckiej dyplomacji względem Rosji kluczowe znaczenie miały czynniki wewnętrzne obiektywne: charakter systemu politycznego republiki oraz potencjał gospodarczy tego kraju. Potwierdza to zarazem przekonanie Ryszarda Zięby, który, wychodząc z założenia, że polityka zagraniczna stanowi „działalność celową państwa skierowaną na środowisko międzynarodowe”, sugeruje, iż generalnie „prymat należy przyznać uwarunkowaniom wewnętrznym przed zewnętrznymi, zaś w każdej z tych grup obiektywnym przed subiektywnymi”².

Autorytaryzm ekipy Islama Karimowa skutkował wzrastającą w czasie radykalizacją partii opozycyjnych, zwłaszcza ruchów islamskich. Ugrupowania religijne, dążące do obalenia urzędującego prezydenta, odwoływały się również do metod ataków terrorystycznych, które z kolei wywoływały w odpowiedzi nasilające się represje ze strony reżimu. Niechęć Taszkentu do liberalizacji polityki wewnętrznej przyczyniała się z kolei do osłabienia jego pozycji międzynarodowej, skutkując zwłaszcza niemożnością nawiązania trwałej współpracy z krajami zachodnimi: USA oraz członkami Unii Europejskiej. W konsekwencji, w sytuacji powtarzających się kryzysów mających za swoją przyczynę charakter systemu politycznego Uzbekistanu, jedynym sprawdzonym partnerem dla władz uzbeckich okazywała się Rosja, powstrzymująca się od krytyki panujących tam stosunków wewnętrznych. Autorytaryzm ekipy Islama Karimowa ograniczał możliwości wynikające zarówno z korzystnej (zwłaszcza po 2001 roku) ewolucji otoczenia międzynarodowego Uzbekistanu, jak i z determinacji Taszkentu do przewyciężenia stanu podporządkowania względem Moskwy. Wzmagало to

² R. Zięba, *Uwarunkowania polityki zagranicznej państwa*, [w:] *Wstęp do teorii polityki zagranicznej państwa*, red. nauk. i d m, Toruń 2004, s. 19.

z kolei negatywne oddziaływanie innych czynników: wzrastającej z biegiem czasu determinacji Rosji do odbudowy swoich wpływów w Azji Centralnej, relatywnie niskiego potencjału militarnego republiki (zwłaszcza w porównaniu z Federacją Rosyjską), wreszcie nierozwiązanych problemów gospodarczych i społecznych.

Zrozumiałe jest zatem podobnie negatywne oddziaływanie czynnika ekonomicznego. Uzbekistan przejął w 1991 roku gospodarkę na niskim poziomie rozwoju, niezdolną do konkutowania na rynkach światowych i ściśle związaną z otaczającym go obszarem postsowieckim. Niechęć władz do przeprowadzenia radykalnych reform ekonomicznych powodowała, iż dla utrzymania równowagi ekonomicznej konieczne były poważne inwestycje kapitałowe. Z tego też względu, pomimo częstych zmian w polityce zagranicznej Uzbekistanu wobec Rosji, kraj ten zasadniczo przez cały opisywany okres sprzyjał dwustronnej kooperacji gospodarczej. Jeśli z początkiem lat 90. polityka ta sprowadzała się do zaciągania nisko oprocentowanych pożyczek oraz wysiłków na rzecz utrzymania strefy rublowej, w następnym okresie – zwłaszcza zaś po 2002 roku – materializowała się w staraniach o inwestycje w rozwijający się dynamicznie sektor naftowo-gazowy. Uzbekistan zasadniczo nie był w stanie wykorzystać możliwości wynikających z jego centralnego usytuowania w regionie oraz potencjału ekonomicznego, zwłaszcza surowcowego. Fakt, iż graniczy on z wszystkimi pozostałymi republikami, nie uczynił z niego ośrodka integracji gospodarczej Azji Centralnej, głównie przez wzgląd na agresywną politykę gospodarczą Taszkentu, szczególnie widoczną w gałęzi energetycznej. Niumiejętność, a wręcz brak skłonności do współpracy z sąsiadami uniemożliwił mu zatem stworzenie realnej alternatywy wobec więzi z Rosją. Z kolei niechęć wobec nawet ostrożnej liberalizacji gospodarki utrudniała nawiązanie współpracy z państwami zachodnimi oraz międzynarodowymi instytucjami finansowymi, petryfikując dotychczasowy układ, czyli zaangażowanie inwestorów rosyjskich.

Rezultaty przeprowadzonej analizy pozwalają na pewne wnioski o charakterze prognostycznym w kwestii polityki zagranicznej Uzbekistanu w najbliższej przyszłości. Wydaje się, iż Uzbekistan będzie kontynuował dotychczasowe wysiłki na rzecz opuszczenia rosyjskiej strefy wpływów, na co wskazują już wydarzenia ostatnich lat: zawieszenie członkostwa w EaWG (listopad 2008), wyjście z OUBZ (czerwiec 2012) oraz ponowne zbliżenie ze Stanami Zjednoczonymi (udział republiki w stworzeniu północnego korytarza transportowego dla wojsk NATO w Afganistanie). Rzecz jasna balansowanie pomiędzy Rosją a Stanami Zjednoczonymi mogą utrudniać republice oba czynniki, których negatywne działanie ujawniało się do tej pory: charakter systemu politycznego oraz potencjał gospodarczy Uzbekistanu.

Warto jednak zwrócić uwagę na nową, istotną zmienną, jaką w polityce międzynarodowej (w tym w Azji Centralnej) jest rosnące zaangażowanie ze strony Chin. Symptomy wzrastających ambicji regionalnych Państwa Środka obserwowane są już teraz. W kontekście jego relacji z Uzbekistanem świadczy o tym nie tylko rosnąca wymiana handlowa (Chiny są już teraz drugim partnerem gospodarczym Uzbekistanu) oraz obecność chińskich korporacji na uzbeckim rynku energetycznym, ale również współpraca polityczna. Nietrudno zauważyć, iż obecnie jedyną (nie licząc WNP) organizacją regionalną na obszarze postsowieckim, na forum której Taszkent przejawia istotną aktywność, jest Szanghajska Organizacja Współpracy. W tej ostatniej zaś interesy Federacji Rosyjskiej równoważone są przez stanowisko Chińskiej Republiki Ludowej. Współpraca uzbeckistańsko-chińska jest tym bardziej obiecująca, iż Pekin, podobnie jak Moskwa, w przeciwieństwie zaś do USA, skłonny jest realizować poważne inwestycje gospodarcze w Uzbekistanie (czego przejawem jest sprawna budowa gazociągu Azja Centralna-Chiny od 2008 roku), nie ingeruje natomiast w politykę wewnętrzną partnera. Długofalowo zatem to Chiny, nie zaś USA, stanowiąc będą dla władz w Taszkencie najpoważniejszą alternatywę wobec współpracy z Moskwą.

Jeśli powyższy scenariusz zostanie zrealizowany, oznaczać to będzie zarazem istotną korektę założeń huntingtonowskiej koncepcji świata **jedno-wielobiegunowego**. Okaże się bowiem, iż państwo – **siła drugiego rzędu** może osiągnąć stan niezależności od **mocarstwa regionalnego** nie tyle poprzez współpracę z **supermocarstwem**, ile z innym **mocarstwem regionalnym**, pod warunkiem, że w prezentowanym przypadku Chińska Republika Ludowa tym ostatnim pozostanie. Można także prowadzić ów wywód ku jeszcze radykalniejszej konkluzji: polityka Uzbekistanu wobec Rosji stanie się wektorem drugorzędnym, na równi ze stosunkami z USA, ponieważ państwa te będą musiały uznać nowego hegemon na terytorium azjatyckim, godząc się tym samym na nieaktualność zarówno koncepcji **The Lonely Superpower**, jak i wizji świata wielobiegunowego.

Bibliografia

Źródła pierwotne

1. Akty normatywne (w porządku chronologicznym)

Ustawa o podstawach Niepodległości Państwowej Republiki Uzbekistan, 31 VIII 1991, [w:] T. Bodio, T. Mołdawa, *Konstytucje państw Azji Centralnej. Tradycje i współczesność*, Warszawa 2007, s. 515-517, *Współczesna Azja Centralna*;

Konstytucja Republiki Uzbekistan (uchwalona 8 grudnia 1992 roku na XI Sesji Rady Najwyższej XIX kadencji ze zmianami z 28 grudnia 1993 roku oraz z 24 kwietnia 2003 roku), [w:] T. Bodio, T. Mołdawa, *Konstytucje państw Azji Centralnej. Tradycje i współczesność*, Warszawa 2007, s. 518-551, *Współczesna Azja Centralna*.

Мирный договор между Россией и Хивой, 12 (24) VIII 1873, [w:] *Международные отношения в Центральной Азии. События и документы*, ред. А.Д. Богатуров, Москва 2011, s. 391-393;

Договор о дружбе между Россией и Бухарой, 28 IX (10 X) 1873, [w:] *Международные отношения в Центральной Азии. События и документы*, ред. А.Д. Богатуров, Москва 2011, s. 393-396;

Декларация прав народов России, 2 (17) XI 1917, [on-line:] http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_16.htm;

Соглашение о создании Содружества Независимых Государств, 8 XII 1991, [on-line:] <http://www.cis.minsk.by/page.php?id=176>;

Алма-Атинская декларация, 21 XII 1991, [on-line:] <http://cis.minsk.by/reestr/ru/index.html#reestr/view/text?doc=4>;

Декларация Совета Республик Верховного Совета СССР в связи с созданием Содружества Независимых Государств, 26 XII 1991, [on-line:] <http://www.unipotsdam.de/u/slavistik/zarchiv/1296m/k242-14.htm>;

Письмо МИД РФ от 13.01.1992 N 11/Угп Об осуществлении прав и выполнении обязательств, вытекающих из международных договоров, заключенных СССР, [on-line:] <http://www.bestpravo.ru/federalnoje/eh-pravila/t8p.htm>;

- Соглашение между Республикой Казахстан, Республикой Кыргызстан, Республикой Узбекистан, Республикой Таджикистан и Туркменистаном „О сотрудничестве в сфере совместного управления использованием и охраной водных ресурсов межгосударственных источников”, 18 II 1992, [on-line:] http://www.icwc-aral.uz/statute1_ru.htm;*
- Решение Совета глав государств – участников Содружества Независимых Государств от 20.03.92 о правопреемстве в отношении договоров, представляющих взаимный интерес, государственной собственности, государственных архивов, долгов и активов бывшего Союза ССР, [on-line:] http://lawrussia.ru/texts/legal_185/doc185a655x748.htm;*
- Договор о коллективной безопасности, 15 V 1992, [on-line:] <http://www.mid.ru/bdomp/Ns-rsng.nsf/3a813e35eb116963432569ee0048fdbf/7b26f92ab3bc6b0843256b0b0027825a!OpenDocument>;*
- Договор об основах межгосударственных отношений, дружбе и сотрудничестве между Российской Федерацией и Республикой Узбекистан, 30 V 1992, „Бюллетень международных договоров” 1994, nr 9;*
- Протокол между Правительством Республики Узбекистан и Правительством Российской Федерации о взаимопоставках нефти и нефтепродуктов из Российской Федерации и хлопка-волокна из Республики Узбекистан в IV квартале 1992 года, 7 X 1992, [on-line:] <http://www.lawmix.ru/abrolaw/13334>;*
- Соглашение между Правительством Российской Федерации и Правительством Республики Узбекистан о переоформлении задолженности по техническим кредитам по итогам 1992 года и января-апреля 1993 г. в государственный кредит Правительству Республики Узбекистан, 19 V 1993, [on-line:] http://www.mid.ru/BDOMP/spd_md.nsf/0/9662F0146B3763A144257AE200338B36;*
- Соглашение между Правительством Российской Федерации и Правительством Республики Узбекистан о государственном кредите на 1993 год, 21 V 1993, [on-line:] <http://www.lawmix.ru/abrolaw/12822>;*
- Соглашение о практических мерах по созданию рублевой зоны нового типа, 7 IX 1993, [on-line:] <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=INT;n=670>;*
- Соглашение между Правительством Российской Федерации и Правительством Республики Узбекистан о переоформлении задолженности по техническим кредитам за 1993 год в государственный кредит Правительству Республики Узбекистан, 15 X 1993, [on-line:] <http://www.lawmix.ru/abrolaw/12473>;*
- Указ Президента Российской Федерации от 10 января 1994 г. № 66 „О структуре федеральных органов исполнительной власти”, [on-line:] <http://base.garant.ru/10102835>;*
- Декларация о развитии и углублении всестороннего сотрудничества между Российской Федерацией и Республикой Узбекистан, 2 III 1994, [on-line:] <http://www.zakonprostr.ru/content/base/28926>;*
- Договор между Российской Федерацией и Республикой Узбекистан о сотрудничестве в военной области, 2 III 1994, „Бюллетень международных договоров” 1994, nr 12;*
- Соглашение между Российской Федерацией и Республикой Узбекистан о принципах взаимного технического и материального обеспечения их вооруженных сил, 2 III 1994, „Бюллетень международных договоров” 1995, nr 1;*

- Соглашение об углублении экономической интеграции между Российской Федерацией и Республикой Узбекистан*, 2 III 1994, [on-line:] <http://docs.cntd.ru/document/1900458>;
- Соглашение между Правительством Российской Федерации и Правительством Республики Узбекистан о государственном кредите на 1994 год*, 1 VI 1994, [on-line:] <http://www.zakonprost.ru/content/base/30869>;
- Соглашение между Правительством Российской Федерации и Правительством Республики Узбекистан о межгосударственных воинских перевозках в интересах охраны внешних границ государств- участников Содружества Независимых Государств*, 15 VII 1994, „Бюллетень международных договоров” 1995, nr 3;
- Федеральный закон от 13 марта 1995 г. №32-ФЗ „О днях воинской славы и памятных датах России”*, [on-line:] http://stat.doc.mil.ru/documents/quick_search/more.htm?id=10353178@egNPA#txt;
- Протокол между Российской Федерацией и Республикой Узбекистан о сотрудничестве в военной сфере*, 27 VII 1995, „Бюллетень международных договоров” 1996, nr 3;
- Соглашение между Правительством Российской Федерации и Правительством Республики Узбекистан о военно-техническом сотрудничестве*, 27 VII 1995, „Бюллетень международных договоров” 1996, nr 3;
- Соглашение между Правительством Российской Федерации и Правительством Республики Узбекистан об основных принципах и направлениях экономического сотрудничества на 1996-1997 г.г.*, 27 VII 1995, [on-line:] <http://docs.cntd.ru/document/1900711>;
- Стратегический курс России с государствами – участниками Содружества Независимых Государств*, 14 IX 1995, [on-line:] <http://www.legis.ru/misc/doc/2406>;
- Соглашение между Российской Федерацией, Республикой Казахстан, Киргизской Республикой, Республикой Таджикистан и Китайской Народной Республикой об укреплении доверия в Военной области в районе границы*, 26 IV 1996, [on-line:] http://www.businesspravo.ru/Docum/DocumShow_DocumID_59150.html;
- Закон „Об основных принципах внешнеполитической деятельности Республики Узбекистан”*, 26 XII 1996, [on-line:] http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=801;
- Соглашение между Правительством Российской Федерации и Правительством Республики Узбекистан об основных принципах и направлениях экономического сотрудничества на 1998-2000 годы*, 12 III 1997, „Бюллетень международных договоров” 1997, nr 8;
- Соглашение между Правительством Российской Федерации и Правительством Республики Узбекистан о реструктуризации задолженности Республики Узбекистан по государственным кредитам, предоставленным Российской Федерацией*, 14 III 1997, [on-line:] <http://www.bestpravo.ru/rossijskoje/ej-praktika/f6n.htm>;
- Указ Президента Российской Федерации от 30 апреля 1998 г. № 483 „О структуре федеральных органов исполнительной власти”*, 30 IV 1998, [on-line:] <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=LAW;n=50502>;
- Договор между Российской Федерацией и Республикой Узбекистан об углублении экономического сотрудничества на 1998-2007 годы*, 12 X 1998, [on-line:] <http://docs.cntd.ru/document/901725964>;

- Договор между Российской Федерацией и Республикой Узбекистан о дальнейшем углублении всестороннего сотрудничества в военной и военно-технической областях*, 11 XII 1999, „Бюллетень международных договоров” 2004, nr 5;
- Концепция внешней политики Российской Федерации (утверждена Президентом Российской Федерации В. Путиным 28 июня 2000 г.)*, 27 VI 2000, [on-line:] <http://www.scrf.gov.ru/documents/25.html>;
- Договор об учреждении Евразийского экономического сообщества*, 10 X 2000, [w:] Е.И. Пивовар, *Постсоветское пространство. Альтернативы интеграции. Исторический очерк*, Санкт-Петербург 2010, s. 291-299;
- Договор между Российской федерацией и Республикой Узбекистан о сотрудничестве по пограничным вопросам*, 4 V 2001, „Бюллетень международных договоров” 2001, nr 7;
- Соглашение между Правительством Российской Федерации и Правительством Республики Узбекистан о Межправительственной комиссии по экономическому сотрудничеству между Российской Федерацией и Республикой Узбекистан*, 4 V 2001, „Бюллетень международных договоров” 2001, nr 8;
- Декларация о создании Шанхайской организации сотрудничества*, 15 VI 2001, [w:] Е.И. Пивовар, *Постсоветское пространство. Альтернативы интеграции. Исторический очерк*, Санкт-Петербург 2010, s. 345-348;
- Договор о стратегическом партнерстве между Российской Федерацией и Республикой Узбекистан*, 16 VI 2004, „Бюллетень международных договоров” 2005, nr 7;
- Договор о союзнических отношениях между Российской Федерацией и Республикой Узбекистан*, 14 XI 2005, „Бюллетень международных договоров” 2007, nr 1;
- Соглашение между Правительством Российской Федерации и Правительством Республики Узбекистан о реадмиссии*, 4 VII 2007, „Бюллетень международных договоров” 2009, nr 4;
- Концепция внешней политики Российской Федерации, Утверждена Президентом Российской Федерации Д.А. Медведевым 12 июля 2008 г.*, 12 VII 2008, [on-line:] <http://www.rusemb.ee/news/archive/22-07-2008>.

2. Wystąpienia i wypowiedzi polityków, prace o charakterze programowym

- Каримов И., *Uzbekistan na progu XXI wieku*, tłum. D. Muszyńska-Wolny, Warszawa 2001, *Współczesna Azja Centralna*.
- Калинин М., *Международное и внутреннее положение. Доклад на первом учредительном съезде Коммунистической партии Узбекистана 6 февраля 1925 г.*, [w:] М. Калинин, *Избранные произведения в четырех томах*, t. 1, Москва 1960;
- Каримов И., *Готов спорить с любым оппонентом*, [w:] И. Каримов, *Собрание трудов в XI томах*, t. 1, Ташкент 2004 (praca dostępna w formie nagrania na nośniku elektronicznym);
- Каримов И., *Наш путь – путь независимой государственности и прогресса. Речь на пятнадцатой сессии Верховного Совета Республики Узбекистан двенадцатого созыва 5 мая 1994 года*, [w:] И. Каримов, *Собрание трудов в XI томах*,

- t. 1, Ташкент 2004 (tekst wystąpienia dostępny w formie nagrania na nośniku elektronicznym);
- Каримов И., *Не построив новый дом, не разрушай старого*, [w:] И. Каримов, *Собрание трудов в XI томах*, t. 1, Ташкент 2004 (praca dostępna w formie nagrania na nośniku elektronicznym);
- Каримов И., *О приоритетах экономической политики Узбекистана. Речь на XIII сессии Верховного Совета Республики Узбекистан 2 сентября 1993 г.*, [w:] И. Каримов, *Собрание трудов в XI томах*, t. 1, Ташкент 2004 (tekst wystąpienia dostępny w formie nagrania na nośniku elektronicznym);
- Каримов И., *Принципы обеспечения национальной безопасности*, [w:] И. Каримов, *Собрание трудов в XI томах*, t. 1, Ташкент 2004 (praca dostępna w formie nagrania na nośniku elektronicznym);
- Каримов И., *Путь к независимости. Проблемы и планы. Выступление на X сессии Верховного Совета Республики Узбекистан XII созыва, 2 июля 1992 года*, [w:] И. Каримов, *Собрание трудов в XI томах*, t. 1, Ташкент 2004 (tekst wystąpienia dostępny w formie nagrania na nośniku elektronicznym);
- Каримов И., *Собственная модель перехода на рыночные отношения*, [w:] И. Каримов, *Собрание трудов в XI томах*, t. 1, Ташкент 2004 (praca dostępna w formie nagrania audio na nośniku elektronicznym);
- Ленин В.И., *Письмо А.А. Иоффе от 13.IX.1921*, [w:] В.И. Ленин, *Полное собрание сочинений*, t. 53: *Письма июнь – ноябрь 1921*, Москва 1965;
- Обращение от 24 ноября 1917 года ко всем трудящимся мусульманам России и Востока*, [on-line:] http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_41.htm;
- Путин В., *Новый интеграционный проект для Евразии – будущее, которое рождается сегодня*, „Известия” 2011, 3 X, [on-line:] <http://izvestia.ru/news/502761>.

3. Reportaże, wspomnienia

- Burnaby F., *Wyprawa do Chiwy. Podróże i przygody w Azji Środkowej*, tłum. T. Bieroń, Poznań 2010, *Podróże Retro*;
- Goetel F., *Patrzac wstecz. Wspomnienia*, wstęp I. Sadowska, oprac. M. Urbanowski, Kraków 1998.

4. Dane statystyczne

- Всероссийская перепись населения 2002 года. Национальный состав населения и владение языками, гражданство*, [on-line:] <http://www.perepis2002.ru/index.html?id=17>;
- Динамические ряды. Основные показатели социально-экономического развития Республики Узбекистан 1999-2002*, [on-line:] <http://www.stat.uz/rows>;
- Окончательные итоги Всероссийской переписи населения 2010 года. Национальный состав населения Российской Федерации*, [on-line:] http://www.perepis-2010.ru/results_of_the_census/results-inform.php;
- Основные показатели социально-экономического развития Республики Узбекистан за январь-декабрь 2010*, [on-line:] <http://www.stat.uz/rows/78>;

- Основные показатели социально-экономического развития Республики Узбекистан за январь-декабрь 2011*, [on-line:] <http://www.stat.uz/rows/78>;
- Экспорт и импорт России в 1997 г. по странам*, [on-line:] <http://www.rusimpex.ru/index1.htm?varurl=Content/Economics>;
- Экспорт и импорт России в 1998 г. распределение по странам*, [on-line:] <http://www.rusimpex.ru/index1.htm?varurl=Content/Economics>;
- Экспорт и импорт России в 2002 г. распределение по странам*, [on-line:] <http://www.rusimpex.ru/index1.htm?varurl=Content/Economics>.

Opracowania

1. Monografie i syntezy

- Åslund A., *Jak budowano kapitalizm. Transformacja Europy Środkowej i Wschodniej, Rosji i Azji Środkowej*, tłum. M. Rusiński, Warszawa 2010;
- Baluk W. (red.), *Polityka zagraniczna i bezpieczeństwa krajów Wspólnoty Niepodległych Państw*, Wrocław 2008;
- Baluk W., Herbuś R. (red.), *Transformacja systemów politycznych państw obszaru byłego Związku Radzieckiego*, Wrocław 2010, *Acta Universitatis Wratislaviensis*, nr 3257;
- Bieleń S., *Tożsamość międzynarodowa Federacji Rosyjskiej*, Warszawa 2006;
- Bieleń S., Stępień-Kuczyńska A. (red.), *Rosja w okresie prezydentury Władimira Putina*, Toruń 2008.
- Bodio T. (red.), *Tadżykistan. Historia – społeczeństwo – polityka*, Warszawa 2002, *Współczesna Azja Centralna*;
- Bodio T. (red.), *Uzbekistan. Historia – społeczeństwo – polityka*, Warszawa 2001, *Współczesna Azja Centralna*;
- Bodio T., Mołdowa T., *Konstytucje państw Azji Centralnej. Tradycje i współczesność*, Warszawa 2007, *Współczesna Azja Centralna*;
- Bodio T., Załęski P., *Elity władzy w Azji Centralnej. Tradycja – modernizacja – polityka*, Warszawa 2008, *Współczesna Azja Centralna*;
- Bryc A., *Rosja w XXI wieku. Gracz światowy czy koniec gry?*, Warszawa 2009.
- Bryła J., *Strefy wpływów w stosunkach międzynarodowych. Aspekty teoretyczne i praktyczne na przykładzie supermocarstw*, Poznań 2002;
- Capisani G.R., *Nowe państwa Azji Środkowej*, tłum. M. Czeakański et al., Warszawa 2004;
- Carrère d'Encausse H., *Bolszewicy i narody czyli Wielkie Urągowisko 1917-1930*, tłum. K. Kowalski, Warszawa 1992;
- Carrère d'Encausse H., *Islam and the Russian Empire. Reform and Revolution in Central Asia*, Berkeley 1988;
- Carrère d'Encausse H., *La gloire des nations ou la fin de l'Empire soviétique*, Paris 1990;
- Carrère d'Encausse H., *Spękanie Imperium*, Warszawa 1985;
- Chojnowski A., Burski J.J., *Ukraina*, Warszawa 2006, *Historia Państw Świata w XX Wieku*;
- Ciesielski S., Hryciak G., Srebrakowski A., *Masowe deportacje ludności w Związku Radzieckim*, Toruń 2002;
- Czarnocki A., Topolski I. (red.), *Federacja Rosyjska w stosunkach międzynarodowych*, Lublin 2006.

- Cziomer E. (red.), *Międzynarodowe stosunki polityczne*, Kraków 2008;
- Cziomer E., Czajkowski M. (red.), *Polityka Federacji Rosyjskiej wobec państw członkowskich WNP*, Kraków 2006.
- Eberhardt P., *Geografia ludności Rosji*, Warszawa 2002;
- Gardocki S., *Instytucja prezydenta w polityce Federacji Rosyjskiej*, Toruń 2008;
- Gawlikowski K., Paradowski R. (red.), *Rosja – Chiny. dwa modele transformacji*, Toruń 2001;
- Heller M., *Historia Imperium Rosyjskiego*, tłum. E. Melech, T. Kaczmarek, Warszawa 2005;
- Jasiewicz Z., *Rodzina, społeczność lokalna i grupa etniczna w Polsce i Azji Środkowej. Studia i szkice etnologiczne zebrane i wydane z okazji siedemdziesiątej rocznicy urodzin Autora*, Poznań 2004;
- Kapuśniak T. (red.), *Federacja Rosyjska – Wspólnota Niepodległych Państw*, Lublin–Warszawa 2011, *Studia Wschodnie Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej*.
- Kapuśniak T. (red.), *Wspólnota Niepodległych Państw. Fragmegracja – bezpieczeństwo – konflikty etniczne*, Lublin–Warszawa 2011, *Studia Wschodnie Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej*;
- Khodarkovsky M., *Na granicach Rosji. Budowanie imperium na stepie, 1500-1800*, tłum. B. Malarecka, Warszawa 2009;
- Kieniewicz J., *Od ekspansji do dominacji. Próba teorii kolonializmu*, Warszawa 1985, *Wielkie Problemy Dziejów Człowieka*;
- Kieniewicz J., *Wprowadzenie do historii cywilizacji Wschodu i Zachodu*, Warszawa 2003;
- Kołodziejczyk D., *Turcja*, Warszawa 2000, *Historia Państw Świata w XX Wieku*;
- Kozłowski K., *Rewolucja tulipanów w Kirgistanie. Geneza, przebieg, następstwa*, Warszawa 2009, *Współczesna Azja Centralna*;
- Landau J., Kellner-Heinkele B., *Politics of Language in the ex-Soviet Muslim States. Azerbaijan, Uzbekistan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Turkmenistan, and Tajikistan*, Ann Arbor 2001;
- Legucka A., Malak K. (red.), *Polityka zagraniczna i bezpieczeństwa na obszarze Wspólnoty Niepodległych Państw*, Warszawa 2008.
- Łukawski Z., *Dzieje Azji Środkowej*, przedm. W.A. Serczyk, Kraków 1996;
- Małowist M., *Tamerlan i jego czasy*, Warszawa 1985, *Rodowody Cywilizacji*;
- Marciniak W., *Rozgrabione imperium. Upadek Związku Sowieckiego i powstanie Federacji Rosyjskiej*, Kraków 2001, *Arkana Historii*;
- Maryński A., *Geografia ekonomiczna Związku Radzieckiego*, Warszawa 1987;
- Materski W., *Gruzja*, Warszawa 2010, *Historia Państw Świata w XX Wieku*;
- Okoń-Horodyńska E. (red.), *Transformacja systemowa w gospodarkach posocjalistycznych*, Katowice 1995, *Prace Naukowe – Akademia Ekonomiczna im. Karola Adamieckiego*;
- Oniszczyk W., *Czynniki zewnętrzne transformacji gospodarki Rosji. Handel zagraniczny, kapitał zagraniczny, transfer technologii*, Warszawa 2002, *Problemy Gospodarki Światowej*, 3;
- Pipes R., *Rosja bolszewików*, tłum. W. Jeżewski, Warszawa 2005;
- Roy O., *The New Central Asia. The Creation of Nations*, New York 2000;
- Sakwa R., *Postcommunism*, Buckingham–Philadelphia 1999;
- Smaga J., *Narodziny i upadek imperium. ZSRR 1917-1991*, Kraków 1992;

- Smoleń M., *Stracone dekady. Historia ZSRR 1917-1991*, Warszawa-Kraków 1994;
- Staniszkis J., *Postkomunizm. Próba opisu*, Gdańsk 2001, *Idee. Słowo/Obraz Terytoria*;
- Szczepanik E., *Radzieckie Republiki Azji Środkowej 1917-1941. Dzieje, gospodarka, społeczeństwo*, Wrocław 1987;
- Szczepanik E., *Republiki Azji Środkowej 1941-1945. Oblicze gospodarczo-społeczne*, Wrocław 1983;
- Szelenyi I., Treiman D., Wnuk-Lipiński E. (red.), *Elity w Polsce, w Rosji i na Węgrzech. Wymiana czy reprodukcja?*, Warszawa 1995;
- Topolski I., *Siła militarna w polityce zagranicznej Federacji Rosyjskiej*, Lublin 2004;
- Tryjarski E., *In confinibus Turcarum. Szkice turkologiczne*, Warszawa 1995;
- Vambery A., *Reise in Mittelasien von Teheran durch die Turkmanische Wüste an der Ostküste des Kaspischen Meeres nach Chiwa, Bochara und Samarkand, ausgeführt im Jar 1863*, Leipzig 1865;
- Wierzbicki A., *Etnopolityka w Azji Centralnej. Między wspólnotą etniczną a obywatelską*, Warszawa 2008, *Współczesna Azja Centralna*;
- Włodkowska A., *Polityka Federacji Rosyjskiej na obszarze WNP*, Toruń 2006;
- Wyciskiewicz E. (red.), *Geopolityka rurociągów. Współzależność energetyczna a stosunki międzypaństwowe na obszarze postsowieckim*, Warszawa 2008;
- Zamarajewa A., *Kazachstan – Uzbekistan. Rywalizacja o przywództwo w Azji Centralnej*, Pułtusk 2007;
- Zapaśnik S., *„Walczący islam” w Azji Centralnej. Problem społecznej genezy zjawiska*, Wrocław 2006, *Monografie Fundacji na rzecz Nauki Polskiej. Seria Humanistyczna*;
- Zięba R. (red.), *Wstęp do teorii polityki zagranicznej państwa*, Toruń 2004;
- Zubok V., *Nieudane imperium. Związek Radziecki okresu zimnej wojny, od Stalina do Gorbaczowa*, tłum. A. Czwojdrak, Kraków 2010, *Historiai*.
- Абашин С.Н. (ред.), *Центральная Азия в составе Российской империи*, Москва 2008;
- Арутюнян Ю.В., *Трансформация постсоветских наций. По материалам этносоциологических исследований*, Москва 2003;
- Богатуров А.Д. (ред.), *Международные отношения в Центральной Азии. События и документы*, Москва 2011;
- Буттино М., *Революция наоборот. Средняя Азия между падением царской империи и образованием СССР*, Москва 2007;
- Зайончковская Ж.А., Витковская Г.С. (ред.), *Постсоветские трансформации: отражение в миграциях*, Москва 2009;
- Жуков С., Резникова О., *Центральная Азия в социально-экономических структурах современного мира*, Москва 2001;
- Жумаев Р., *Политическая система Республики Узбекистан. Становление и развитие*, Ташкент 1996;
- Ильхамов А. (ред.), *Этнический атлас Узбекистана*, Ташкент 2002;
- Левитин Л., *Узбекистан на историческом повороте. Критические заметки сторонника Президента Ислама Каримова*, Москва 2001, [on-line:] <http://lib.rus.ec/b/32957/read>;
- Мейер М. (ред.), *Средняя Азия. Андижанский сценарий?*, Москва 2005;
- Никитина Ю., *ОДКБ и ШОС. Модели регионализма в сфере безопасности*, Москва 2009;

- Парфенов Л., *Намедни. Наша эра. 1961-1970*, Москва 2010;
Парфенов Л., *Намедни. Наша эра. 1971-1980*, Москва 2010;
Парфенов Л., *Намедни. Наша эра. 2001-2005*, Москва 2012;
Пивовар Е.И., *Постсоветское пространство. Альтернативы интеграции. Исторический очерк*, Санкт-Петербург 2010;
Тюриков В., Шагулямов Р., *Независимая республика Узбекистан. Памятные даты и события 1991-1996*, Tashkent 1997;
Халид А., *Ислам после коммунизма. Религия и политика в Центральной Азии*, Москва 2010;
Чокай-оглы М. (Чокаев М.), *Туркестан под властью советов*, Париж 1935.

2. Artykuły naukowe i rozdziały w monografiach

- Eberhardt A., *Polityka zagraniczna Republiki Uzbekistanu (1991-2003)*, „Polski Przegląd Dyplomatyczny” 2003, t. 3, nr 6 (16), s. 121-148;
Chiodo A.J., Owyang M.T., *A Case Study of a Currency Crisis. The Russian Default of 1998*, „Federal Reserve Bank of St. Louis Review” 2002, November, s. 7-14;
Diec J., *Wstęp. W poszukiwaniu istoty przemiany*, [w:] *Rozpad ZSRR i jego konsekwencje dla Europy i świata*, cz. 3: *Kontekst międzynarodowy*, red. J. Diec, Kraków 2011, s. 13-27;
Durka B., *Budowa gospodarki Rosji – rezultaty i perspektywy*, [w:] *Rosja – refleksje o transformacji*, red. S. Bieleń, A. Skrzypek, Warszawa 2010, s. 99-120;
Huntington S.P., *The Lonely Superpower*, „Foreign Affairs” 1999, nr 2 (78), s. 35-49, [on-line:] <http://dx.doi.org/10.2307/20049207>;
Jabłoński Ł., *Uwarunkowania wzrostu gospodarczego w posocjalistycznych krajach Europy i WNP po 1989 roku*, [w:] *Rozpad ZSRR i jego konsekwencje dla Europy i świata*, cz. 4: *Reinterpretacja po dwudziestu latach*, red. A. Jach, M. Kuryłowicz, Kraków 2012, s. 193-215;
Pacula P., *Główne kierunki polityki zagranicznej Stanów Zjednoczonych. Cele strategiczne, narzędzia realizacji*, „Bezpieczeństwo Narodowe” 2007, nr 5-6, s. 31-50;
Pietraś Z.J., *Polityka zagraniczna państwa*, [w:] *Współczesne stosunki międzynarodowe*, red. Łoś-Nowak, Wrocław 1995, s. 50-68;
Popov P., *Shock Therapy Versus Gradualism Reconsidered. Lessons from Transition Economies after 15 Years of Reforms*, „Comparative Economic Studies” 2007, nr 49, s. 1-31, [on-line:] <http://dx.doi.org/10.1057/palgrave.ces.8100182>;
Sajduk B., *Tradycyjne metody analizy polityki zagranicznej*, [w:] *Podmiotowość geopolityczna. Studia nad polską polityką zagraniczną*, red. K. Szczerski, Warszawa 2009, s. 59-86;
Teles Fazendeiro B., *Uzbekistan's Afghan Interests and its Foreign Policy After 2014. A Turning Point for Opening Central Asia*, „Central Asia Series” 2003, nr 12, s. 1-15;
Zajac J., *Destabilizująca rola USA na Bliskim Wschodzie*, [w:] *Czynniki stabilizacji i destabilizacji w stosunkach międzynarodowych na początku XXI wieku. Księga pamiątkowa poświęcona Profesorowi Lubomirowi Zyblikiewiczowi*, red. I. Stawowy-Kawka, Kraków 2009, s. 359-368.

- Валиханов Ч., *О мусульманстве в степи*, [w:] Ч. Валиханов, *Собрание сочинений в 5-и томах*, t. 4, Алма-Ата 1985, s. 325-354;
- Валиханов Ч., *Очерки Джунгарии*, [w:] Ч. Валиханов, *Собрание сочинений в 5-и томах*, t. 3, Алма-Ата 1985, s. 71-79;
- Курылович М., *Чокан Валиханов, или мысль Достоевского в степи*, [w:] *Fiodor Dostojewski i problemy kultury*, red. A. Rażny, Kraków 2011, s. 311-317, *Prace Katedry Rosyjskiej Kultury Nowożytnej Uniwersytetu Jagiellońskiego*;
- Халид А., *Узбекистан. Рождение нации*, „Неприкосновенный запас. Дебаты о политике и культуре” 2011, nr 4 (78), s. 34-46.

3. Podręczniki akademickie

- Czaputowicz J., *Teorie stosunków międzynarodowych. Krytyka i systematyzacja*, Warszawa 2007;
- Cziomer E., Zyblikiewicz L.W., *Zarys współczesnych stosunków międzynarodowych*, Warszawa-Kraków 2001;
- Dobroczyński M., Stefanowicz J., *Polityka zagraniczna*, Warszawa 1984;
- Kostecki W., *Polityka zagraniczna. Teoretyczne podstawy badań*, Warszawa 1988;
- Krauz-Mozer B., Szostak W., *Teoria polityki. Podstawy metodologiczne politologii empirycznej*, Kraków 1993, *Skrypty Uczelniane / Uniwersytet Jagielloński. Instytut Nauk Politycznych*, nr 681;
- Łoś-Nowak T., *Stosunki międzynarodowe. Teorie, systemy, uczestnicy*, Wrocław 2000, *Acta Universitatis Wratislaviensis*, nr 2161;
- Wojciechowski M., Purc J., *Wybrane teksty źródłowe do historii narodów ZSRR (1801-1945)*, Toruń 1975, *Skrypty i Teksty Pomocnicze – Uniwersytet Mikołaja Kopernika*.

4. Raporty wykonane na zlecenie agend rządowych oraz organizacji międzynarodowych

- T.J. Brown et al., *World Mineral Production 2006-2010*, Nottingham 2012;
- Common Country Assessment of Uzbekistan 2001*, United Nations President Coordination System Uzbekistan 2001;
- Irrigation in the Countries of the Former Soviet Union in Figures*, „FAO Water Reports” 1997, nr 15.
- Naruniec A., Borko H., Gębski P. (red.), *Uzbekistan. Przewodnik dla przedsiębiorców*, Warszawa 2005;
- O. Isengildina-Massa, S. MacDonald, *U.S. Cotton Prices and the World Cotton Market. Forecasting and Structural Change*, „Economic Research Report” 2009, September;
- The Military Balance 2012*, International Institute for Strategic Studies, 7 III 2012.

5. Biuletyny informacyjne

- „Media” 1999;
- „Tydzień na Wschodzie. Biuletyn Informacyjny OSW” 2000-2012;
- „Wiadomości OSW” 1992-2009;
- „Za Uralem. Przegląd wydarzeń z obszaru azjatyckiej części byłego ZSRR” 1992-2000.

6. Strony World Wide Web zapisane w alfabecie łacińskim

Central Intelligence Agency Webside, www.cia.gov;
Food and Agriculture Organisation Webside, www.fao.org;
Human Development Reports Webside, www.hdr.undp.org;
International Monetary Fund Webside, www.imf.org;
Strona Ośrodka Studiów Wschodnich, www.osw.waw.pl;
U.S. Department of State Webside, www.state.gov;
United Nations Conference on Trade and Development Webside, www.unctad.org;
United Nations High Commissioner Webside, www.unhcr.org;
Strona Urzędu Regulacji Energetyki, www.ure.gov.pl;
Portal Wirtualny Nowy Przemysł, www.wnp.pl;
World Bank Webside, www.worldbank.org.

Сайт Центрального Банка России, www.cbr.ru;
Информационный Сайт Центразия, www.centrasia.ru;
Интернет-портал СНГ, www.e-cis.info;
Сайт информационного агентства Фергана.news, www.fergananews.com;
Сайт организации ГУАМ, www.guam-organization.org;
Сайт газеты Коммерсант, www.kommersant.ru;
Сайт нефтяной компании Лукойл, www.lukoil.ru;
Сайт Министерства иностранных дел Республики Узбекистан, www.mfa.uz;
Сайт информационного агентства Регнум, www.regnum.ru;
Сайт информационного агентства РИА-Новости, www.ria.ru.

Indeks nazwisk

- Abaszyn Siergiej [Абашин Сергей] 27
Abdul-Ahad 41
Abdullodżonow Abdumalik 121
Abdułłajew Jewgienij [Абдуллаев Евгений] 72
Abduraszydchanow Munawwar-Kori [Аб-
дурашидханов Мунаввар-Кори] 43
Achmatowa Anna 67
Achunbabajew Juldasz [Ахунбабаев
Юлдаш] 61
Akajew Askar 134
Aleksander III, car 35, 37-38, 43
Andropow Jurij 73
Arutiunian Jurij [Арутюнян Юрий] 72,
89-90
Åslund Anders 94
- Bajazyd 31
Bakijew Kurmanbek 134-135, 147
Baluk Walenty 9-10, 135
Baskakow Aleksandr [Баскаков Алек-
сандр] 62
Bedrintsev Aleksander 94
Bhutto Benazir 129
Bieleń Stanisław 8-9, 24, 79-80, 117, 140,
163
Bodio Tadeusz 9-10, 26-27, 46, 51-53, 57-
59, 61, 65-67, 70-77, 80, 86-87, 89-90,
105-107, 111
Bodnar Artur 23
- Bogaturow Aleksiej [Богатуров Алексей]
26, 73
Bogdanowicz Natalia 71, 75-76, 87
Borko Henryk 11
Boven Theo van 175
Breżniew Leonid 70-71, 73
Bruski Jan Jacek 135
Bryc Agnieszka 8, 140, 142-146
Bryła Jolanta 14-16, 192
Burchard Wolfgang 182
Burnaby Frederick 33
Bush George W. 127, 130, 174
Buttino Marco [Буттино Марко] 36-39,
43-47, 50-51, 54
- Capisani Giampaolo R. 71, 80-81, 119, 134
Carlisle Donald 65
Carrère d'Encausse Hélène 25, 50-51, 54-
55, 58-59, 62-65, 69, 71-72, 74
Chidojatowa Nigara 109
Chiodo Abbigail J. 163
Chodżajew Fajzulla [Ходжаев Файзул-
лах] 56, 58, 60-61, 63-65
Chodżajew Nizametdin 55
Chojnowski Andrzej 135
Chruszczow Nikita 70
Chudojberdijew Mahmud 121-122
Chudonazarow Dawlat 119, 155
Ciesielski Stanisław 68
Clinton Bill 166

- Clinton Hillary 132
 Czachor Rafał 126
 Czajkowski Marek 9, 134, 160
 Czaputowicz Jacek 12
 Czarnocki Andrzej 9
 Czekański Marek 71
 Czerniajew Michaił 33
 Czernomyrdin Wiktor 156, 161
 Cziomer Erhard 9, 16-18, 21, 117
 Czokaj-Ogly Mustafa [Чокай-оглы Мустафа] zob. Czokajew Mustafa
 Czokajew Mustafa [Чокаев Мустафа] 51, 61, 63
 Czurbanow Jurij 73
 Czwojdrak Aleksandra 70

 Diec Joachim 7, 24
 Dieripaska Oleg [Дерипаска Олег] 147
 Dobroczyński Michał 17
 Dostum Abdul Raszid 87, 123-124, 131, 164, 169
 Dubas Agata 184
 Dukczy-iszan 39
 Durka Barbara 163
 Dutow Aleksandr 54
 Dżalałow Abdulhawiz 109

 Eberhardt Adam 10, 118, 128
 Eberhardt Piotr 85, 88, 154
 Eisenstein Siergiej 67
 Enver Pasza 53
 Ergashev Ibadulla 108-109
 Ergaszew Bachodyr [Эргашев Баходыр] 108

 Falkowski Maciej 182-183
 Fitrat Abdulrauf [Фитрат Абдурауф] 43, 56, 58, 65
 Frunze Michaił 55-56

 Gajdar Jegor 155
 Gardocki Sylwester 105, 158
 Gasprinski Ismail Bej 43
 Gawlikowski Krzysztof 47-48, 66, 104-105
 Gdlian Telman 75

 Gely Johan 81
 Gębski Paweł 11, 82
 Głogowski Aleksander 123
 Goetel Ferdynand 44
 Gojło Juliusz 79
 Gorbaczow Michaił 76-77
 Górecki Wojciech 87
 Grib Natalia [Гриб Наталья] 148
 Gumilow Lew 32

 Haushofer Karl 18
 Hekmatjar Gulbuddin 124
 Heller Michaił 33
 Herbut Ryszard 135
 Herzog Roman 166
 Hryciuk Grzegorz 68
 Huntington Samuel P. 12-13, 189-190
 Husajn Saddam 173

 Ikramow Akmal [Икрамов Акмаль] 61, 65
 Ilchamow Aliszer [Ильхамов Алишер] 27
 Irgasz-Baj 53, 55
 Isengildina-Massa Olga 97
 Islomov Sadidlo 87
 Iwanow Siergiej 177

 Jabłoński Łukasz 92
 Jach Anna 92
 Jakubowski Wojciech 108-109
 Janukowycz Wiktor 135
 Janyszew Sid [Янышев Сид] 81
 Jasiewicz Zbigniew 62-63
 Jelcyn Borys 76-77, 139-142, 144, 151, 155
 Jeżewski Władysław 50
 Jintao Hu 138
 Jusupow Usman [Юсупов Усман] 67

 Kaczmarek Tadeusz 33
 Kagan Donald 15, 192
 Kajum Weli [Каюм Вели] 68
 Kalet Ałmaz [Калет Алмаз] 133
 Kalinin Michaił [Калинин Михаил] 60
 Kamałow Sabir [Камалов Сабир] 67

- Kanařina Źanar [Канафина Жанар] 61, 68
 Karuřniak Tomasz 9
 Karasin Grigorij 184
 Karimow Islam [Islom Karimov, Ислам Каримов] 22, 75-77, 89-90, 93, 104-110, 112-115, 118, 120-128, 130-132, 134-135, 137, 145, 152, 154, 158-161, 163-187, 193
 Karzaj Hamid 123, 131
 Kaufman Konstantin 33, 37-38
 Kellner-Heinkele Barbara 66, 75, 89
 Khalid Adeeb [Халид Адиб] 27, 39, 41, 43, 45-46, 57-59, 61-65, 67-68, 70-72, 110, 131
 Khodarkovsky Michael 33
 Kieniewicz Jan 7, 32, 35, 42
 Kiereński Aleksander 44
 Kisłow Danił [Кислов Даниил] 184
 Kołodziejczyk Dariusz 43, 51, 53
 Konieczna Joanna 135
 Kostecki Wojciech 16-17
 Kowalski Krzysztof 25
 Kozłowski Krzysztof 134
 Kozyriew Andriej [Козырев Андрей] 24, 139-140, 142, 158-159, 165
 Krauz-Mozer Barbara 23
 Krawczuk Leonid 77
 Krestowskij Wsiewołod 41
 Kryżanowskij Nikołaj 33
 Kudriaszow Andriej [Кудряшов Андрей] 81
 Kułow Feliks 135
 Kuropatkin Aleksiej 44
 Kuryłowicz Michał 42, 92, 123

 Laden Osama bin zob. Ladin Usama ibn
 Ladin Usama ibn 130
 Landau Jacob 66, 75, 89
 Lang Józef 132
 Lang Maciej 87, 104, 119-121, 144, 155, 158
 Lapin Szir-Ali 50
 Legucka Agnieszka 9
 Lenin Włodzimierz [Ленин Владимир] 48-49, 54-55, 57, 59
 Lessar Paweł 40
 Leupp Gary 124, 129
 Lewitin Leonid [Левитин Леонид] 60, 64
 Łoś-Nowak Teresa 11-12, 17
 Łukawski Zygmunt 31-38, 40, 43, 47, 50, 53-54, 56-57, 71
 Łuzjanin Siergiej [Лузянин Сергей] 180

 MacDonald Stephen 97
 Madamin-Bek 53, 55
 Madaminow Salaj [Мадаминов Салай] 74
 Maksakowa Ludmiła [Максакова Людмила] 88, 137
 Malak Kazimierz 9
 Malarecka Bogumiła 33
 Małowist Marian 31
 Marciniak Włodzimierz 30, 59, 72, 76-77, 140, 146, 151, 154, 156, 158
 Maryński Andrzej 85, 91, 98
 Masud Ahmed Szach 123-124, 131, 169
 Materski Wojciech 135
 Matusiak Marek 87, 184
 Matwiejewa Natalia [Матвеева Наталья] 56-58, 60, 65
 Mavlyanov Aslan 108
 Melech Eugeniusz 33
 Menkiszak Marek 184
 Michalski Stefan 32
 Miedwiediew Dmitrij 142
 Miejer Michaił [Мейер Михаил] 109, 175
 Mikołaj II, car 38
 Mitterrand François 118
 Mohammed Atta 131
 Molo Beata 16
 Mołdawa Tadeusz 46, 53, 57-58, 74, 77, 105-107, 111
 Monstrow Konstantin 53
 Muchitdinow Abdulkadyr 60
 Muchitdinow Nuriddin [Мухитдинов Нуритдин] 67
 Muszyńska-Wolny Dorota 93

 Nabijew Rahmon 119-120, 123
 Nadżibullah Mohammad 87, 123
 Namangani Dżuma 131

- Naruniec Alina 11
 Nazarbajew Nursułtan 110, 125, 137, 160
 Nijazow Amin [Ниязов Амин] 67
 Nikitina Julija [Никитина Юлия] 145, 168, 171-172, 177, 181
 Nisanow Rafik [Нишанов Рафик] 73
 Nowak Andrzej 32

 Okoń-Horodyńska Ewa 91
 Oniszczyk Wojciech 91
 Otunbajewa Roza 135-136
 Owyang Michael T. 163

 Pacuła Przemysław 174
 Paradowski Ryszard 47
 Parfionow Leonid [Парфенов Леонид] 71-74, 88
 Pascoe Lynn 174
 Peres Szimon 166
 Perry William 166
 Pietraś Ziemowit Jacek 17-19
 Pipes Richard 50
 Piwowar Jefim [Пивовар Ефим] 24, 136, 145-146, 164, 168, 172, 177, 181
 Podolski Antoni 105
 Popov Vladimir 94
 Potanin Władimir [Потанин Владимир] 182
 Primakow Jewgienij [Примаков Евгений] 142, 145, 165
 Pułatow Abdurachim [Пулатов Абдурахим] 74
 Purc Jerzy 49
 Putin Władimir [Путин Владимир] 142, 145-148, 170-171, 173, 177

 Rabbani Burhanuddin 123-124
 Rachmonow Emomali 120-121, 169
 Rasulev Alisher 91, 93, 95
 Raszydow Szaraf [Рашидов Шараф] 67, 69-73
 Razzakow Fiodor [Раззаков Федор] 75
 Rażny Anna 43
 Richthofen Ferdinand von 25
 Rieznikowa Oksana [Резникова Оксана] 85, 91-92, 99

 Rodionow Igor 164
 Roszyk Lucyna 94
 Roy Olivier 59
 Rusiński Michał 94
 Ryskułow Turar [Рыскулов Турар] 54-55
 Rywkin Michael 75

 Sadowska Ida 44
 Sagdullaev Anatoli 71, 75-76, 87
 Sajduk Błażej 22, 79
 Sajnóg Miłosz 10, 126
 Sakwa Richard 105
 Samsonow Aleksandr 40
 Sawicki Stefan 79
 Serczyk Władysław 31
 Shaw Malcolm 79
 Sirajiddinov Nishanbay 91, 96, 156
 Skrzypek Andrzej 163
 Smaga Józef 30, 70
 Smoleń Mieczysław 7, 54, 64-65, 69
 Solich Muhammad [Солих Мухаммад] 74, 105, 128
 Sołowjow Władimir [Соловьев Владимир] 148
 Soros George 176
 Sprout Harold 17
 Sprout Margaret 17
 Srebrakowski Aleksander 68
 Stalin Józef 51, 64, 69
 Staniszkis Jadwiga 105
 Stankiewicz Siergiej [Станкевич Сергей] 140
 Stawowy-Kawka Irena 117, 205
 Stefanowicz Janusz 17
 Steinberg Guido [Штайнберг Гуидо] 176
 Stępień-Kuczyńska Alicja 9, 24, 80
 Stołypin Piotr 36
 Strachota Krzysztof 135
 Sultanov Asker 80
 Szaguliamow Rustam [Шагулямов Рустам] 77, 152
 Szakleina Tatjana [Шаклеина Татьяна] 141
 Szczepanik Elżbieta 50-52, 55, 59, 63-64, 68
 Szczepkin Nikołaj 45

- Szczerski Krzysztof 22, 79
 Szelenyi Ivan 70
 Szewardnadze Eduard 135
 Szostak Władysław 23
 Szustow Aleksandr [Шустов Александр] 147
 Szuszkiewicz Stanisław 77
 Śmidowski Witold 27, 66, 86-87, 90

 Tamerlan 31
 Teles Fazendeiro Bernardo 123, 131-132
 Tiurikow Władimir [Тюриков Владимир] 77, 152
 Tołstoj Aleksiej 67
 Topolski Ireneusz 9, 103
 Treiman Don 70
 Trostianski Dmitri 95
 Truchan Andriej [Трухан Андрей] 24
 Tryjarski Edward 25-26

 Umarow Sanżar 109
 Urbanowski Maciej 44
 Usmanchodżajew Inamżon [Усманходжаев Инамжон] 73

 Vámbéry Ármin 31-32
 Vareikis Iosif 60

 Walichanow Czokan [Валиханов Чокан] 30-31, 34, 42
 Wańczyk Kasper 160

 Wiachiriew Riem 171
 Wierzbicki Andrzej 24-27, 59-61, 64-66, 69, 76, 84, 125
 Witkowskaja Galina [Витковская Галина] 88
 Włodkowska Agata 8
 Wnuk-Lipiński Edmund 70
 Wojciechowski Mieczysław 49
 Wołosiewicz Aleksiej [Волосевич Алексей] 81
 Wreński Aleksandr 38-39
 Wyciszkiewicz Ernest 9, 97-99, 146, 179

 Zabłudowski Tadeusz 32
 Zając Justyna 117
 Zajonczkowskaja Żanna [Зайончковская Жанна] 88
 Załęski Piotr 51-52, 59, 61, 65, 67, 70-73, 75, 89-90, 106
 Zamarajewa Aleksandra 10, 86, 125-126, 136-137, 146
 Zapaśnik Stanisław 27, 40, 43-44, 59, 62-63, 68-69, 110-111
 Zasada Grzegorz 110
 Zięba Ryszard 17-21, 193
 Zubok Vladislav 70
 Zyblikiewicz Lubomir W. 16

 Żukow Stanisław [Жуков Станислав] 85, 91-92, 99
 Żumajew Rustam [Жумаев Рустам] 108

Indeks geograficzny

- Abchazja 183
- Afganistan 10, 14, 26, 33, 41, 58, 80, 87, 104, 107, 110, 118-119, 121-125, 128-132, 138, 143-145, 149, 153, 161, 164, 169, 173, 183, 186, 190-191, 194
- Afryka 12
- Ajdarkul jez. (Aydark'ol Ko'li) 82
- Ałmaty (Ałma-Ata) 121, 133, 152, 163, 174
- Ałtaj 26
- Ameryka Łacińska 12
- Amu-daria (Amudaryo) 32, 36, 40, 60, 80, 82-84, 86-87, 133
- Anatolia 51
- Andiżan (Andijon) 39, 50, 81, 102, 111, 131, 135, 137-138, 145, 176, 179-180, 193, 217
- Anglia 31-34, 65
- Ankara 31, 127-128, 166
- Arabia Saudyjska 113
- Armenia 76, 152-153, 157, 177
- Astana 126, 136-137, 139, 146-148, 180
- Aszchabad 121, 124, 152, 158, 168
- Aulie-Ata 54
- Azerbejdżan 24, 152, 164, 168
- Azja 25
- Azja Centralna 8, 10-11, 13, 22-27, 29-38, 40-42, 44-45, 47-51, 53-54, 57, 59-62, 64-66, 68, 70-71, 73, 79-80, 82, 85, 87, 91, 96, 103, 106, 110, 112-113, 115, 118, 122, 124-125, 127, 129-130, 133, 137, 139, 144, 146-147, 149, 152, 158, 164, 166, 169, 172-173, 182, 189-191, 194-195, 215
- Azja Środkowa 7, 24-25, 31-33, 40, 59-60
- Azja Środkowa i Kazachstan 24-26
- Sowiecka Azja Centralna 26
- Rosyjska Azja Centralna 25
- Azja Południowa 12-13, 70
- Azja Wschodnia 12, 47
- Baku 66
- Barnaul 156
- Baszkiria 58
- Batken (Баткен) 122
- Berlin 132
- Białoruś 47, 136, 146, 148, 157, 164, 177
- Biszkek 82, 87, 134-135, 139, 145, 147, 177, 191
- Brazylia 12
- Bruksela 13, 169
- Buchara (Buhoro) 31, 33-34, 36, 39-41, 46-47, 56-58, 60, 63, 84, 86, 98, 110, 120, 217
- Bucharska Ludowa Republika Sowiecka 57, 60
- Bukareszt 132
- Buriacja 26
- Chanat Chiwy (Chanat Chiwański) 27, 29, 31, 34-36, 40, 56

- Chanat Kokandu (Chanat Kokandzki) 27, 29, 31, 34-35
- Chiny 10, 12, 25, 83, 94, 99, 113, 118, 137-139, 145, 165, 183, 186-187, 191, 195
- Chińska Republika Ludowa (ChRL) 71, 99, 137, 195
- Chiwa 31, 33-34, 36, 39-41, 46-47, 56-57
- Chodżent (Leninabad) 87, 119-121
- Chorasán 26
- Chorezmijska Ludowa Republika Sowiecka 56, 60
- Czechy 164, 167
- Czon-Gara (Chong-Kara) 81, 219
- Czyrczyk (Chirchiq) 81
- Damaszek 70
- Dunaj 32
- Duszanbe 120, 122-123, 125, 128-129, 139, 144, 147, 169-171, 183, 191
- Dżalalabad 136
- Dżizak (Jizzax) 45, 67, 81, 217
- Emirat Buchary (Emirat Bucharski) 27, 29, 31, 35, 40, 56, 119
- Estonia 8, 24
- Eurazja 7, 12-13, 127
- Europa 12-13, 61, 68, 117, 127
- Europa Środkowo-Wschodnia 15, 47
- Europa Wschodnia 8
- Europa Zachodnia 139
- Fergana (Farg'ona, Skobielew) 50, 63, 81, 102, 175, 217
- Francja 12-13, 166, 186
- Gruzja 24, 68, 76, 135, 168, 179, 183
- Gruzińska Socjalistyczna Republika Sowiecka 72
- Górski Karabach 140
- Gulistan (Guliston) 217
- Indie 12-13, 25, 33, 70-71, 83, 113
- Irak 117, 131
- Iran 10, 12, 26, 43, 113, 127-128, 144
- Persja 33, 40-41, 71
- Islamabad 121
- Izrael 128, 166
- Japonia 12, 94
- Jezioro Aralskie (Oról Dengizi) 80, 82, 86
- Kabul 87, 123-125, 128-129, 131-132, 164, 191
- Kamczyk (Qamchiq) 81
- Karaczi 128
- Karakum 83
- Karszi (Qarshi) 81, 104, 130-131, 181, 217
- Kaszgar 138
- Kaszmir 26
- Kaukaz Południowy 8, 47, 57
- Kazachstan 10, 24-26, 79-82, 84, 86-87, 92, 95-96, 99, 102-103, 118, 125-126, 129, 132-133, 136-137, 139, 145-148, 152-153, 157, 159-160, 164-165, 173, 175, 177, 191
- Kazachska Autonomiczna Socjalistyczna Republika Sowiecka (Kazachska ASRS) 86
- Kazachska Socjalistyczna Republika Sowiecka (Kazachska SRS) 25, 59
- Kijów 8, 140, 152, 179
- Kirgistan 10, 24, 80-82, 84, 87, 102, 104, 110, 122, 125-126, 129, 132-137, 145-148, 152-153, 164-165, 170, 173, 177, 179, 191
- Kirgiska Socjalistyczna Republika Sowiecka (Kirgiska SRS) 25, 59
- Kokand 31, 51-52
- Korynt 15-16, 192
- Kotlina Fergańska 39, 44, 50-51, 53, 57, 60, 81-82, 85, 87, 100, 102, 104, 110, 115, 119, 122, 124-126, 134-135, 138, 170, 176, 179-180, 186, 218
- Krym 33, 42
- Kunduz 131
- Kuwejt 117
- Lichtenstein 80
- Litwa 8, 24
- Londyn 34, 42

- Lublin 9
 Łotwa 8, 24
- Margelan 63, 176
 Mazar-i-Szarif 124, 132
 Mekka 39
 Mińsk 125, 164-165
 Mołdawia 32, 76, 152, 164, 168
 Mongolia 26, 32
 Mongolia Wewnętrzna 26
 Morze Kaspijskie 35
 Moskwa 8, 10-11, 13, 16, 22-23, 25, 30, 45, 54-55, 58-59, 61, 63-64, 67-68, 71, 73, 75-77, 91, 115, 121, 123, 125, 136, 140, 142, 144-149, 151, 154-165, 167, 169-173, 177-178, 180-181, 183-185, 187, 189-193, 195
- Namangan 50, 81, 217
 Naryn (Norin) 102
 Nawoi (Navoiy) 217
 Niemcy 12-13, 68, 99, 132, 166, 186
 Nigeria 12
 Nowo Michajłowski 44
 Nukus 217
- Orenburg 33, 35, 54
 Osetia Południowa 183
 Osz 136, 138
- Pakistan 13, 71, 83, 113, 127-129
 Pamir 26, 81
 Paryż 42, 61
 Pekin 137, 139, 183, 195
 Petersburg (Piotrogród) 33-35, 37, 40-42, 45-47, 49, 51, 54, 56
 Polska 57, 93, 167
 Półwysep Koreański 143
 Praga 167
 Republika Karakałpacka 80, 86, 217
 Karakałpacka Autonomiczna Socjalistyczna Republika Sowiecka 60
- Republika Korei (Korea Południowa) 94, 99
 Republika Południowej Afryki (RPA) 12
- Rosja 7-8, 11-16, 21-26, 29-30, 32-50, 52, 54-56, 76, 78-80, 84-88, 91-93, 95-103, 112-115, 117-121, 125-129, 134, 136-149, 151-174, 176-187, 189-195
 Federacja Rosyjska 10, 13, 15-16, 22-23, 80, 88, 92, 98, 100-101, 103, 114, 139-143, 146, 149, 151-152, 155, 158-159, 161, 164-165, 171-173, 184-187, 190-191, 194-195
 Imperium Rosyjskie 22, 29, 33, 35, 38, 40, 152
 Rosyjska Federacyjna Socjalistyczna Republika Sowiecka (Rosja Sowiecka, RFSRS) 30, 52, 55, 57, 64, 77
- Samarkanda (Samarqand) 50, 60, 63, 67, 81, 86, 120, 177, 217
 Sarwak (Sarvak) 81, 219
 Sarykamysz, jez. (Sariqamish Ko'li) 82
 Skobielew, zob. Fergana
 Soch (So'x) 81-82, 219
 Sparta 15-16, 192
 Sztambuł 51, 166
 Konstantynopol 31
- Stany Zjednoczone Ameryki Północnej (Stany Zjednoczone, USA) 12-14, 33, 70, 83, 97, 104, 109, 117-118, 127, 130-132, 134-135, 139, 143, 147, 166-167, 169, 171, 174-176, 179-180, 182-183, 186-187, 189-190, 193-195
- Strasburg 168,
 Syberia 32, 64, 156
 Syr-daria (Sirdaryo) 32, 36, 60, 81-82, 84, 102, 133
 Szachimardan (Shohimardon) 81, 219
 Szanghaj 145, 165, 172
- Tadżykistan 10, 24, 53, 57, 80-82, 84, 86-87, 102, 104, 107, 110, 119-122, 124, 127-129, 132-133, 136, 140, 144-149, 152-155, 157, 161, 163, 165, 168-170, 173, 177, 185, 190-192
 Tadżycka Autonomiczna Socjalistyczna Republika Sowiecka 60

- Tadżycka Socjalistyczna Republika Sowie-
cka (Tadżycka SRS) 25-26, 59, 64, 119
 Taszkent (Toshkent) 13, 16, 22, 34-35,
37-40, 46, 50-51, 54, 60, 63, 67-68,
71, 75-77, 80-83, 86-87, 89-90, 97-
-98, 102-103, 110, 115-116, 118, 120-
-126, 128-139, 145, 147, 149, 153-
-156, 158-187, 189-195, 217
 Tbilisi 8, 179
 Teby 15-16, 192
 Teheran 121, 128
 Tel Awiw 128
 Tengiz 137, 146
 Termez (Termiz) 120, 128, 130, 183, 217
 Tokio 166
 Turcja 34, 43, 51, 94, 99, 113, 127-129,
166, 186
 Imperium Osmańskie 43
 Turkiestan 24-26, 35-38, 40, 43-47, 50-
-59, 63
 Turkiestan Rosyjski 25
 Turkiestan Chiński 25
 Turkmenistan 10, 24, 79-80, 82-83, 87,
124, 133, 138, 147, 152, 170, 172, 174
 Turkmeńska Socjalistyczna Republika So-
wiecka (Turkmeńska SRS) 25, 59
 Turo (Typo) 173
 Tursunzade 121
 Tuwa 26
 Tybet 26
- Ukraina 13, 24, 32, 47, 79, 85, 135, 140,
164, 168, 179
 Urgencz (Urganch) 217
 Uzbekistan 9-16, 21-24, 26, 29-30, 37, 60,
62-64, 66-68, 70-71, 73-77, 80-93, 95-
140, 142, 145-149, 151-175, 177-187,
189-195, 216
 Republika Uzbekistan 10, 77, 79, 107,
111-112
 Uzbecka Socjalistyczna Republika Sowie-
cka (Uzbecka SRS) 25-27, 29-30, 48-
-49, 59-60, 62-64, 66-69, 71-73, 75-
-76, 79, 92, 119
 Waszyngton 13, 118, 130, 132, 138, 166,
168, 173-175, 177, 183, 186
 Węgry 167
 Wielka Brytania 13, 34
 Wiskule 77-78
 Woruch (Vorukh) 219
 Xinjiang 26
 Zatoka Perska 128
 Związek Socjalistycznych Republik So-
wieckich (Związek Sowiecki, ZSRS)
7-8, 11, 13-15, 22, 24, 27, 29-30, 32,
47, 59-60, 64-66, 69-71, 73-79, 84,
86, 88-91, 93, 103-104, 113-114, 117-
-119, 122-123, 125, 139-140, 143,
146, 148, 151-152, 154, 167, 189, 191

Резюме

Настоящая работа посвящается характеристике и анализу внешней политики Узбекистана по отношению к России в период с 1991 по 2013 год. Автор делает попытку представить общую динамику действий ташкентских властей в отношении их московских партнеров, а также выделить ключевые моменты, в которых менялась позиция узбекской дипломатии. Исследования основывались на гипотезе, что главной целью узбекской дипломатии после 1991 года было приобретение самостоятельности на международной арене и завоевание сильной позиции в постсоветской Центральной Азии. Эти цели вступали в конфликт с намерениями российской стороны, стремившейся к сохранению собственного влияния на территории бывшего Советского Союза, то есть в регионе, частью которого является Узбекистан. Этот конфликт интересов приводил к убеждению, что внешняя политика ташкентских властей по отношению к московским партнерам станет ассертивной. В таком контексте объясняется использование сформулированной Саммуилом Хантингтоном концепции одно-многополюсного мира для последовательного хода настоящих рассуждений. Исходя из этой логики Узбекистан – *второстепенная сила*, стремясь стать независимым от России: *региональной державы*, будет искать возможности сотрудничества с Соединенными Штатами Америки, то есть со *сверхдержавой*.

Диссертация состоит из введения и четырех глав. В введении автор излагает самые главные терминологические вопросы, вводя определения иностранной политики и связанных с ней факторов. Существенной составной этой части являются рассуждения насчет понятий, связанных с конкретным, описываемым в работе, геополитическим пространством. Уточняются для нужд настоящего анализа нижеследующие термины: Центральная Азия, Средняя Азия, Туркестан и Узбекистан.

Первая глава посвящается развитию узбекско-российских отношений вплоть до момента распада Советского Союза в 1991 году. Автор в этой части оценивает последствия, к которым привело присоединение узбекских земель к Российской империи во второй половине девятнадцатого столетия, после чего последовало включение этой территории в состав Союза Советских Социалистических Республик. Особенно важным в этой части является представление изменения

отношения элит и узбекского общества к управляющим ими российским (советским) властям.

Во второй главе автор проводит анализ внутренних факторов иностранной политики Узбекистана. Охарактеризованы здесь такие факторы, как: географическая среда современного Узбекистана, его демографический, экономический, военный потенциалы, но также характер политического строя в этой стране. Намерение автора в этой части это не только дать характеристику Узбекистана как государственного субъекта, но также вступительно обратить внимание на значение вышеуказанных факторов для проводимой властями в Ташкенте внешней политики. Дополнением к этой главе является анализ избранных субъективных факторов: концепции иностранной политики Узбекистана и способа восприятия России узбекскими элитами.

Третья глава посвящается характеристике внешних факторов иностранной политики Узбекистана. Внимание здесь уделяется процессам, происходящим в ближайшем международном окружении этого государства: переменам в ближайшем соседстве и росту интереса к центральноазиатскому региону со стороны других государств, в том числе крупнейших держав. Автор, подвергая этот вопрос анализу, пытается одновременно определить активность Узбекистана по отношению к меняющейся в его окружении политической действительности. Принимая во внимание тему диссертации, автор в этой главе учитывает прежде всего роль таких факторов, как эволюция российских концепций иностранной политики после 1991 года и рост активности Российской Федерации по отношению к постсоветскому пространству.

Последняя, четвертая глава представляет общую динамику внешней политики Узбекистана по отношению к России в минувшем двадцатилетии. Внимание здесь уделяется анализу конкретных шагов узбекской дипломатии в отношении России, в сфере как дву-, так и многосторонних отношений. Вышеуказанные рассуждения касались сотрудничества или противостояния в политической, экономической, военной сферах, также в области безопасности. Результатом проведенных в этой главе исследований является выделение ключевых моментов, в которых наступали изменения позиции Узбекистана по отношению к России, но также определение причин, приводивших к этим изменениям.

Основной метод, который применялся в настоящей работе, это ситуационный анализ, который означает исследование процесса принятия решений в субъективном или объективном контексте, то есть с учетом окружения, влияющего на систему принятия решений. Ситуационный анализ проводится в четвертой главе настоящей работы, в которой затрагивается проблематика, связанная с очередными этапами внешней политики Узбекистана по отношению к России. В первой главе в свою очередь применяется модель анализа исторических процессов, благодаря которому можно уловить решающие моменты, приводящее к изменениям в рамках исследуемого явления. Во второй главе автор воспользовался методом сравнительного анализа, благодаря которому можно определить геополитический, демографический, экономический или военный потенциалы данной страны в сопоставлении с другими действующими лицами в международных отношениях, в этом конкретном случае – потенциалов Узбекистана и России. И наконец третья глава включает в себя анализ, проводимый на уровне систем.

Проведенное автором исследование позволило определить семь основных этапов эволюции зарубежной политики Узбекистана по отношению к России, а также выделить внутри них ключевые моменты, приводящее к изменениям в рамках исследуемого явления.

Первый этап охватывает **1991-1993 годы**. В тот период, решавший для формирования и консолидации молодой узбекской государственности, власти в Ташкенте – несмотря на провозглашенную независимость своих действий на международной арене – сосредотачивались на тесном экономическом и политическом сотрудничестве с Москвой. Они продолжали его как в двусторонних, так и многосторонних отношениях. Как подписанные тогда соглашения, так и параллельное узбекско-российское военное вмешательство в Таджикистане свидетельствовали о сильном желании сохранить свою позицию властями Узбекистана, стремившимися переждать переходной период в условиях трансформации строя без радикальных политических и экономических изменений в стране. Ключевым моментом, который способствовал повороту в тогдашней политике Ташкента, стал выход из рублевой зоны, продиктованный дополнительными требованиями российской стороны в области ограничения экономической независимости республики.

Второй период включает в себя годы **1994-1999**. В это время Узбекистан, не отказываясь от близкого двустороннего сотрудничества с Россией, одновременно начал дистанцироваться от российских инициатив, целью которых являлась более тесная интеграция между странами, входившими в СНГ. Проявлением стремлений приобрести независимость на международной арене являлась, между прочим, интенсификация контактов со странами, не принадлежавшими к СНГ: Соединенными Штатами, Турцией, Германией, Францией и наконец с объединявшими их структурами такими как НАТО и ЕС. Как поворотный момент этого периода можно условно считать решение узбекских властей, принятое в апреле 1999 года, об отказе повторного подписания *Договора о коллективной безопасности*.

Третий этап охватывает лишь несколько месяцев **1999 года**, на протяжении которых в режиме Ислама Каримова принимаются действия, свидетельствующие о желании радикального пересмотреть отношения с Российской Федерацией. Подтверждением такой позиции был прежде всего вышеупомянутый выход из *Договора о коллективной безопасности*, а также параллельное вступление в – воспринимаемый как антироссийский и одновременно проамериканский консультативный форум ГУАМ. Символическим поворотным моментом для этого периода был августовский „Баткенский кризис“, который обнаружил масштаб внутренних сложностей (исламская оппозиция) и региональных (конфликты с соседями), которые предстали перед авторитарным режимом в Ташкенте.

Временные рамки, определяющие **четвертый этап** в зарубежной политике Узбекистана по отношению к России, связаны с изменением обстановки в непосредственном соседстве республики. Согласно убеждению автора, можно принять, что он начался с упомянутого кризиса в киргизской части Ферганской долины, однако его завершение обозначили теракты в Нью-Йорке в сентябре 2001 года, последствиями которых стали операция сил НАТО в Афганистане и радикальный пересмотр международных отношений. В то время режим Ислама Ка-

римова опять же в своей внешней политике повернулся в сторону двустороннего сотрудничества с Россией. В декабре 1999 года был подписан *Договор о дальнейшем углублении всестороннего сотрудничества в военной и военно-технической областях*, в свою очередь – в июне 2001 года: *Договор о сотрудничестве по пограничным вопросам*.

Операция НАТО в Афганистане наряду с тесным военным сотрудничеством между Ташкентом и Вашингтоном открывает очередной – **пятый** этап в политике Ташкента в отношении Москвы. Характерной чертой для узбекских действий, касавшихся России в тот период (охватывающий, по мнению автора, годы **2001-2003**), было радикальное ограничение двусторонних контактов и многостороннего сотрудничества. Одновременно Узбекистан предпринимал действия, свидетельствовавшие о перемещении центра тяжести в своей зарубежной политике и политике безопасности на союз с Соединенными Штатами. Сложно однозначно указать на ключевой момент, доказывающий изменение этой позиции. Изменение отношения к России наступало постепенно вместе с обострявшейся внутренней обстановкой (активизация оппозиции – как светской, так и религиозной), а также под влиянием международной критики авторитарного режима Ислама Каримова.

Наблюдаемое с 2003 года потепление в отношениях между Ташкентом и Москвой – положило начало следующему, **шестому** этапу в зарубежной политике Узбекистана по отношению к Российской Федерации. Исходя из этого момента вплоть до **2006** года это было время самого интенсивного после 1992 года сближения позиций обеих стран. Тогда был подписан *Договор о стратегическом партнерстве* (июнь 2004), закрепленный спустя полтора года *Договором о союзнических отношениях*, а также наступила сильная интенсификация экономического сотрудничества. Одновременно власти в Ташкенте радикально ограничили свои контакты с Соединенными Штатами и их сторонниками, закрыв свое воздушное и сухопутное пространство для сил Североатлантического альянса, что можно было воспринимать как шаги, однозначно направленные в сторону России.

Последний на данный момент – **седьмой** – этап эволюции исследуемого явления касается действий Узбекистана **после 2006 года**. В это время Ташкент постепенно восстанавливает свою собственную международную позицию, дистанцируясь однако от политики Кремля. Жестом – проявлением его асертивности в отношении России являлся выход из *Организации договора о коллективной безопасности* (в 2008 году) и *Евразийского экономического сообщества* (в 2012 году). Одновременно наступало экономическое сближение с Китаем и повторное укрепление военного сотрудничества с Соединенными Штатами.

Легко заметить, что политика Узбекистана по отношению к России не была однородной. Этапы асертивности Ташкента в отношении Москвы переплетались с моментами более тесного узбекско-российского сотрудничества. Спустя более двадцати лет после приобретения независимости, несмотря на провозглашаемый Узбекистаном принцип равенства в отношениях с Россией, эта азиатская республика постоянно и во многом остается в зависимости от России. На законодательно-международном уровне даже укрепились эта подчиненность. Свидетельством этому являются заключенные в 2004-2005 годы двусторонние договоры: *Договор о стратегическом партнерстве* и *Договор о союзнических от-*

ношениях. Эти документы, которые постоянно остаются в силе, в значительной степени отличаются от формулировок, положенных в основу заключенного на пороге независимости *Договора об основах межгосударственных отношений* и являются основой для двустороннего военного союза.

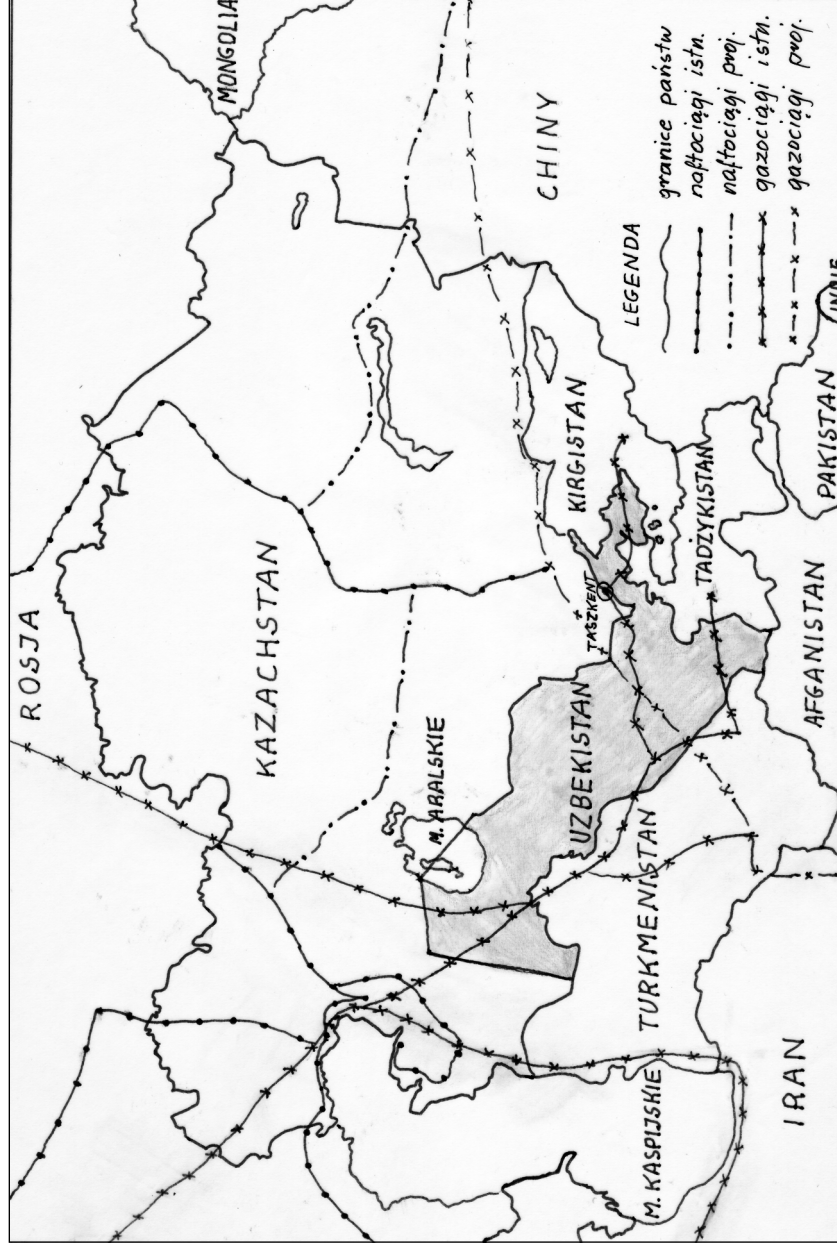
С точки зрения экономики Узбекистан не смог выработать вполне независимой от России позиции. Правда, он сумел диверсифицировать направления своего экономического сотрудничества, но однако это произошло в большей степени благодаря внешним факторам, таким как: развал СССР, распад рублевой зоны, а также российский кризис 1998 года, чем благодаря его сознательным действиям. Однако в первые годы XXI столетия можно заметить возвращение к зависимости узбекской экономики от России – в частности по основному для страны и всего региона вопросу добычи и транспорта энергоносителей.

Неудачей завершились попытки Узбекистана сыграть серьезную роль в центральноазиатском регионе и добиться таким образом позиции равноправного партнера России. Вовлеченность Узбекистана в разрешение региональных конфликтов в Афганистане и Таджикистане, а также предпринимаемые им попытки, чтобы экономически подчинить себе Бишкек и Душанбе, принесли небольшой результат. Рост воздействия Ташкента на Кабул стал заметным только благодаря появлению там американских сил в 2001 году. В свою очередь агрессивная политика по отношению к небольшим партнерам способствовала их повороту в сторону России, то есть укреплению позиции этой страны в регионе.

Самую ассертивную позицию Узбекистан продемонстрировал в отношении интеграционных инициатив, продвигаемых Российской Федерацией. Ташкент отказывался от участия в интеграционных проектах, которые могли бы ограничить его суверенитет в пользу каких-либо сверхгосударственных структур, к одному Содружеству Независимых Государств относился в большей степени как к платформе для обмена мнениями, чем к настоящей интегрирующей платформе.

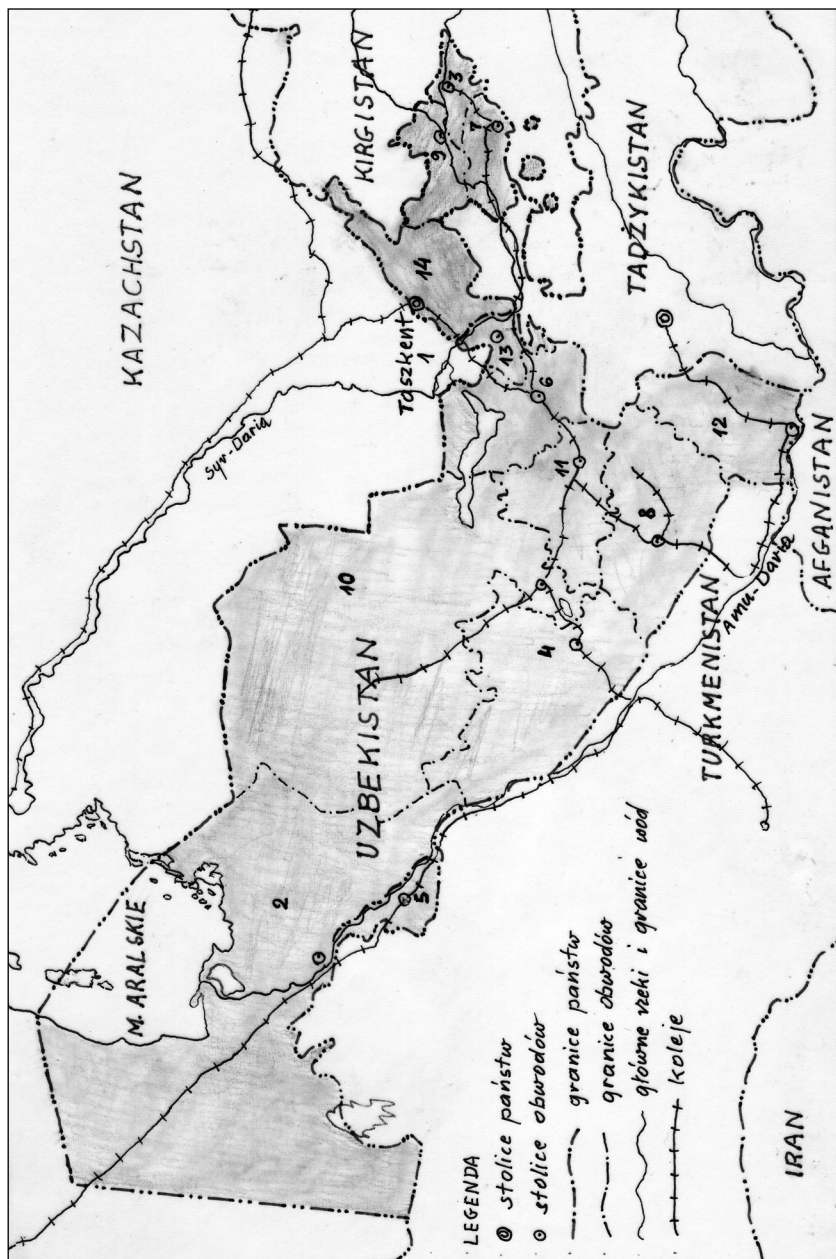
Принимая во внимание высшие цели узбекской дипломатии в отношениях с Россией – то есть желание независимости от более мощного партнера и приобретение статуса равноправного России регионального игрока – следует констатировать, что упомянутая неоднородность узбекской позиции свидетельствует о невыполнении поставленной перед собой задачи. Ташкент, несмотря на прилагаемые многократно усилия, политически не смог стать вполне независимым от Кремля государством и его активность в регионе не смогла сбалансировать влияния России в Центральной Азии.

Aneks nr 1. Azja Centralna – widok ogólny, schemat sieci przesyłowej surowców energetycznych

Źródło: opracowanie własne na podstawie *Central Asia – Asia's Central Focus*,
 [on-line:] <http://www.2point6billion.com/news/2008/07/14/central-asia-asias-central-focus-804.html>

Aneks nr 2. Uzbekistan – widok ogólny, podział administracyjny

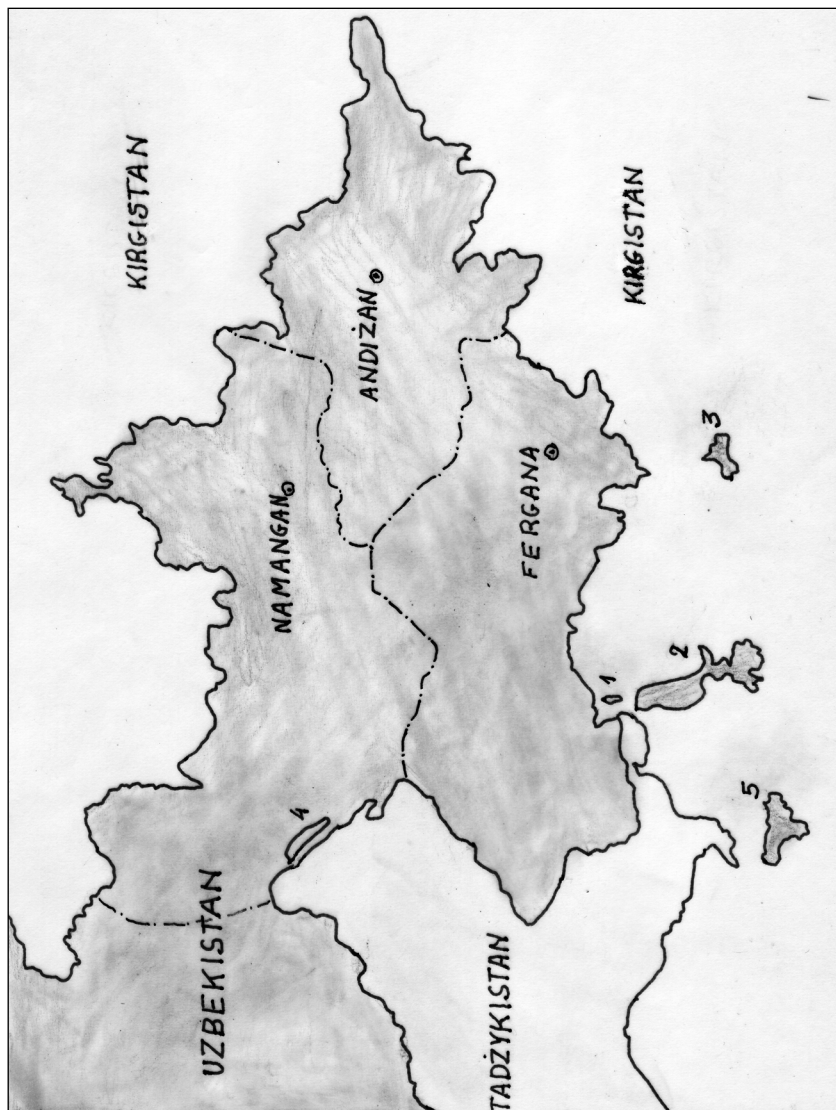
Źródło: opracowanie własne na podstawie

O'zbekiston Respublikasi Ma'muriy – Hududiy Bo'linishi [mapa Uzbekistanu], Toshkent 2005

Objaśnienia symboli do Aneksu nr 2

Symbol	Nazwa regionu administracyjnego (nazwa w języku uzbeckim)	Stolica regionu (nazwa w języku uzbeckim)
1	Taszkent – miasto wydzielone (Toshkent)	Taszkent (Toshkent)
2	Republika Karakałpacka (Qoraqalpogʻiston Respublikasi)	Nukus (Nukus)
3	Obwód Andiżański (Andijon Viloyati)	Andiżan (Andijon)
4	Obwód BucharSKI (Buhoro Viloyati)	Buchara (Buhoro)
5	Obwód Chorezmijski (Xorazm Viloyati)	Urgencz (Urganch)
6	Obwód DżizakSKI (Jizzax Viloyati)	Dżizak (Jizzax)
7	Obwód Fergański (Fargʻona Viloyati)	Fergana (Fargʻona)
8	Obwód Kaszkadaryjski (Qashqadaryo Viloyati)	Karszi (Qarshi)
9	Obwód Namangański (Namangan Viloyati)	Namangan (Namangan)
10	Obwód Nawojski (Navoiy Viloyati)	Nawoi (Navoiy)
11	Obwód Samarkandzki (Samarkand Viloyati)	Samarkanda (Samarqand)
12	Obwód Surchandaryjski (Surxondaryo Viloyati)	Termez (Termiz)
13	Obwód Syrdaryjski (Sirdaryo Viloyati)	Gulistan (Guliston)
14	Obwód Taszkencki (Toshkent Viloyati)	Taszkent (Toshkent)

Aneks nr 3. Kotlina Fergańska – widok ogólny

Źródło: opracowanie własne na podstawie
 O'zbekiston Respublikasi Ma'muriy – Hadudiy Bo'linishi [mapa Uzbekistanu], Toshkent 2005

Objaśnienia symboli do aneksu nr 3

Symbol	Nazwa eksklawy (nazwa w języku uzbeckim)	Przynależność państwowa eksklawy
1	Czon-Gara (Chong-Kara)	Uzbekistan
2	Soch (So'x)	Uzbekistan
3	Szachimardan (Shohimardon)	Uzbekistan
4	Sarwak (Sarvak)	Tadżykistan
5	Woruch (Vorukh)	Tadżykistan

**W serii *Rosja wczoraj, dziś i jutro. Polityka – kultura – religia*
pod redakcją Mieczysława Smoleń, Joachima Dieca i Anny Jach ukazały się:**

1. Anna Jach, *Rosja 1991-1993. Walka o kształt ustrojowy państwa*, 2011.
2. *Rozpad ZSRR i jego konsekwencje dla Europy i świata*, cz. 1: *Federacja Rosyjska*, red. Anna Jach, 2011.
3. *Rozpad ZSRR i jego konsekwencje dla Europy i świata*, cz. 2: *Wspólnota Niepodległych Państw*, red. Mieczysław Smoleń i Michał Lubina, 2011.
4. *Rozpad ZSRR i jego konsekwencje dla Europy i świata*, cz. 3: *Kontekst międzynarodowy*, red. Joachim Diec, 2011.
5. *Rozpad ZSRR i jego konsekwencje dla Europy i świata*, cz. 4: *Reinterpretacja po dwudziestu latach*, red. Anna Jach i Michał Kuryłowicz, 2012.
6. Olga Nadskakuła, *Kategorie „swój” i „obcy” w rosyjskim myśleniu politycznym*, 2013.
7. Joachim Diec, *Konserwatywny nacjonalizm. Studium doktryny w świetle myśli politycznej Igora Szafariewicza*, 2013.
8. *Rosyjskie siły zbrojne. Aspekty wewnętrzne i kontekst polski*, red. Anna Jach, 2013.
9. Дмитрий Романовский, Антоний Храповицкий. *философия, богословие, культура*, 2013.
10. Dymitr Romanowski, *Trzeci Rzym. Rozwój rosyjskiej idei imperialnej*, 2013.
11. *Ценности в политике. Опыт Польши и России*, red. Богдан Шляхта, Анна Ях, 2013.
12. Anna Kadykało, *Dzieciństwo jako rosyjski temat kulturowy w XX wieku*, 2014.
13. Małgorzata Flig, *Mitotwórcza funkcja kina i literatury w kulturze stalinowskiej lat 30. XX wieku*, 2014.
14. *Fenomen Rosji – pamięć o przeszłości i perspektywy rozwoju*, cz. 1: *Pamięć o przeszłości w idei i kulturze Rosji*, red. Martyna Kowalska i Michał Kuryłowicz, 2014.
15. *Fenomen Rosji – pamięć o przeszłości i perspektywy rozwoju*, cz. 2: *Kontekst polityczny i gospodarczy*, red. Joachim Diec i Anna Jach, 2014.
16. *Fenomen Rosji – pamięć o przeszłości i perspektywy rozwoju*, cz. 3: *Na wschód od linii Curzona. Księga Jubileuszowa dedykowana Profesorowi Mieczysławowi Smoleniowi*, red. Renata Król-Mazur i Michał Lubina, 2014.
17. Elżbieta Żak, *Mieszkańcy rosyjskiej świadomości zbiorowej XX i XXI wieku. Bohater kryminałów Aleksandry Marininej i Borysa Akunina*, 2014.
18. Michał Lubina, *Niedźwiedź w cieniu smoka. Rosja-Chiny 1991-2014*, 2015.

Michał Kuryłowicz – dr nauk społecznych w zakresie nauk o polityce, pracownik Instytutu Rosji i Europy Wschodniej Uniwersytetu Jagiellońskiego. W pracy naukowej skupia się na ewolucji stosunków międzynarodowych na obszarze Azji Centralnej oraz na zjawisku postkolonializmu na terytorium byłego ZSRS.

Przemysłana konstrukcja sprawia, że praca stanowi interesujące podejście do analizy złożonej materii z zakresu stosunków międzynarodowych. Struktura jest przejrzysta i logiczna, zaś teza książki wskazuje na złożoność uwarunkowań identyfikacji Uzbekistanu na arenie międzynarodowej w skomplikowanym układzie sił, jaki kształtuje się w okresie ostatnich dwóch dekad. (...) Autor dobrze rozpoznał uwarunkowania procesu decyzyjnego w uzbeckiej polityce wobec Rosji, podkreślając przede wszystkim rolę czynnika osobowościowego przywódcy państwa. Autor sięga także do metod historyczno-opisowych i porównawczych, co pozwala mu ująć politykę zagraniczną Uzbekistanu szeroko i dynamicznie.

Z recenzji dr. hab. prof. UW Stanisława Bielenia

Recenzowane opracowanie stanowi samodzielny wkład Autora do badań nad Azją Centralną, zwłaszcza w obszarze relacji tego regionu z Federacją Rosyjską. Autor wykazuje się bardzo dobrym opanowaniem warsztatu naukowego, sumiennością oraz rzetelnością badawczą. (...) Autor sprawnie odczytuje ogólną dynamikę relacji uzbecko-rosyjskich, co z kolei pozwala mu na podkreślenie ograniczonego (zwłaszcza wobec zgłaszanych przez Uzbekistan ambicji regionalnych) efektu wysiłków czynionych przez Taszcent w celu uniezależnienia się od Moskwy i zdobycia dominującej pozycji w Azji Centralnej.

Z recenzji prof. dr. hab. Mieczysława Smolenia

www.akademicka.pl

